

Kapadokya Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

**NEOLİBERAL DÖNEMDE ÇOKULUSLU ŞİRKETLERİN
SOSYAL SORUMLULUK PROJELERİNE ELEŞTİREL
BİR BAKIŞ**

Hümeyra KAYA

Yüksek Lisans Tezi

Nevşehir, 2022

NEOLİBERAL DÖNEMDE ÇOKULUSLU ŞİRKETLERİN SOSYAL
SORUMLULUK PROJELERİNE ELEŞTİREL BİR BAKIŞ

Hümevra KAYA

Kapadokya Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Nevşehir, 2022

ÖZET

KAYA, Hümeýra. *Neoliberal Dönemde Çokuluslu Şirketlerin Sosyal Sorumluluk Projelerine Eleştirel Bir Bakış*, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, 2022.

Neoliberal dönemde hızla yayılan çokuluslu şirketler uzun bir süre, gittikleri ülkelerde şirketin yapısal özellikleri gereği üretim ve ticarete yönelik faaliyetler yürütürken uluslararası kuruluşların sürdürülebilirliğe dair teşvikleri ve diğer sebeplerle gündemlerine sosyal sorumluluk konusunu ve sosyal sorumluluk projelerini almaya başlamışlardır. Çokuluslu şirketlerde gerçekleşen bu aşamaya gelmeden önce neoliberal dönemin anlaşılması gerekmektedir zira dönem, uluslararası şirketlerin hızla çoğaldığı bir süreç olarak kendini göstermiştir. Birinci bölümde neoliberal dönemin anlaşılmasına dönük eleştirel bir bakış ortaya konmuştur. Neoliberalizmin yeni bir şey olup olmadığı araştırılmıştır. Neoliberalizmin küreselleşmeyle ilişkisi anlaşılmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde çokuluslu şirketlerin ne olduğu, özellikleri, neoliberal dönemde yükselişe geçmeleri, ekonomideki payları ele alınmıştır. Ayrıca yine bu dönemde dönemin anlayışı gereği devletçe gerçekleştirilmeyen sosyal hizmetler konusuna ne olduğu araştırılmıştır. Üçüncü bölümde ise çokuluslu şirketlerle sosyal sorumluluk ilişkisi konu edilmiştir. Bu bölümde aynı zamanda uluslararası kuruluşların şirketler ve sosyal sorumluluk konusuna yaklaşımları ele alınmıştır. Şirketlerin sosyal sorumluluk projeleriyle beraber neoliberal dönemde, tıpkı çokuluslu şirketler gibi sayıları hızla artmakta olan sivil toplum kuruluşları da bir başlıkta ele alınmış, gerek sosyal sorumluluk projeleri gerek STK'ların varlığının ve çoğalmasının sonuçlarına da dikkat çekilmek istenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Neoliberalizm, küreselleşme, çokuluslu şirketler, kurumsal sosyal sorumluluk, sosyal devlet, neoliberal devlet.

ABSTRACT

KAYA, Hümeýra. *A Critical Look at The Social Responsibility Projects of Multinational Companies in The Neoliberal Era*, Master's Thesis, Nevşehir, 2022.

Multinational companies, which spread rapidly in the neoliberal era, for a long time carried out production and trade-oriented activities in the countries they went to, due to the structural characteristics of the company, they started to include social responsibility and social responsibility projects on their agenda due to the sustainability incentives of organizations and other reasons. Before reaching this stage, which takes place in multinational companies, the neoliberal period should be understood because the period showed itself as a process in which international companies multiplied rapidly. In the first chapter, a critical view towards the understanding of the neoliberal era is presented. It has been investigated whether neoliberalism is something new. The relationship between neoliberalism and globalization has been tried to be understood. In the second part, what multinational companies are, their characteristics, their rise in the neoliberal era, their share in the economy. In addition, in this period, what happened to the social services that were not carried out by the state due to the understanding of the period was investigated. In the third part, the social responsibility relationship with multinational companies is discussed. In this section, the approaches of international organizations to companies and social responsibility are also discussed. Along with the social responsibility projects of companies, non-governmental organizations, whose numbers were increasing rapidly in the neoliberal period, just like multinational companies, were also discussed under one heading, and it was aimed to draw attention to the results of the existence and proliferation of both social responsibility projects and NGOs.

Key Words

Neoliberalism, globalization, multinational companies, corporate social responsibility, welfare state, neoliberal state.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	viii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM	9
NEOLİBERALİZM YENİ DÜNYA DÜZENİ Mİ?.....	9
1.1. KAPİTALİST DÜNYA SİSTEMİ VE SERMAYE BİRİKİMİ ÇEVİRİMLERİ9	
1.1.1. Sermaye Birikimi Çevrimleri.....	10
1.1.2. Hegemonya, Mekân Üretimi.....	12
1.1.3. Ceneviz Çevrimi.....	15
1.1.4. Hollanda Çevrimi / Hollanda Hegemonyası	16
1.1.5. İngiltere Çevrimi / İngiltere Hegemonyası.....	19
1.1.6. ABD Çevrimi / ABD Hegemonyası.....	20
1.2. NEOLİBERALİZM YENİ DÜNYA DÜZENİ Mİ?	24
1.2.1. Neoliberal Politikalara Geçiş ve Ulus İçi Uygulamalar.....	24
1.2.2. Krizden Çıkış Yolu Olarak Yardım ve Borçlandırma/.....	27
Neoliberal Küreselleşmenin Uygulanması.....	27
1.2.3. Neoliberalizm: Tanım, İdealler ve Küreselleşme.....	30
1.2.4. Merkezden Çevreye Neoliberalizmin Etkileri.....	33
1.2.5. Bitmeyen Sorunlar.....	39
1.3. REFAH DEVLETİNE NE OLDU?.....	42
2. BÖLÜM	46
ÇOKULUSLU ŞİRKETLER.....	46
2.1. ÇOK ULUSLU ŞİRKET/ ÇUŞ NEDİR?	49

2.2. ÇUŞ'LARIN ÖZELLİKLERİ NELERDİR?.....	51
2.3. NEOLİBERAL POLİTİKALARLA ÇUŞ'LARIN YÜKSELİŞİ	55
2.4. ÇUŞ'LARIN DÜNYA EKONOMİSİNDEKİ PAYI	58
2.5. NEOLİBERAL SÜREÇTE SOSYAL HİZMETLER KİMİN SORUMLULUĞUNDADIR?	62
3.BÖLÜM	68
ÇOKULUSLU ŞİRKETLER VE SOSYAL SORUMLULUK	68
3.1. KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK.....	69
3.1.1. Sosyal Sorumluluk Nedir?	70
3.1.2. Kurumsal Sosyal Sorumluluğun Ortaya Çıkışı	72
3.1.3. Sosyal Sorumluluğu Destekleyen Görüşler ve Muhalif Görüşler	76
3.2. KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK VE ÇUŞ'LAR	79
3.2.1. Sürdürülebilir Kalkınma ve KSS.....	79
3.2.2. Şirketlerin Sosyal Sorumluluklarının Kapsamı.....	80
3.2.3. Şirketlerin İmajına Sosyal Sorumluluk Etkisi.....	81
3.2.4. Sosyal Sorumluluk Projeleri.....	84
3.2.5. Shell Örneği.....	89
3.3. NEOLİBERAL SÜREÇTE AVRUPA BİRLİĞİ, BİRLEŞMİŞ MİLLETLER, ILO, OECD VE DÜNYA BANKASI'NIN SOSYAL SORUMLULUK KONUSUNA YAKLAŞIMLARI	94
3.4. NEOLİBERAL SÜREÇTE STK'LAR.....	99
3.5. SOSYAL SORUMLULUK BAĞLAMINDA EŞİTSİZLİK MESELESİ.....	101
SONUÇ	106
KAYNAKÇA	109
EK 1. ORJİNALLİK RAPORU	117

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. ABD Hane Halklarının En Zengin %1'lik Elitinin Yıllara Göre Toplam Servetten Aldıkları Pay	26
Şekil 2. Uzun Dönemli Kuzey-Güney Sermaye Akışları (1985-2001).....	29

GİRİŞ

Kapitalist modern dünya sistemi üç temel faktörün varlığına dayanarak küresel bir sisteme dönüşmüştür. Her biri müstakil bir ulus tasavvuruna sahip olma iddiasındaki ulus-devlet, otoriteye karşı ileri sürebileceği hak ve özgürlüklere sahip birey ve serbest piyasa ekonomisi olmak üzere bu üç faktörün varlığında hedef, sonsuz sermaye birikimidir (Arrighi, 2008, s. 101). Kapitalist modern dünya sisteminin temelinde yatan sermaye birikim süreçlerinin inişli-çıkışlı bir karakter sergilediğini ileri süren Arrighi, bu iniş ve çıkışların her birini “sermaye birikim çevrimi” olarak adlandırmıştır (Arrighi, 2016). Sistem Ceneviz çevrimiyle başlamış, Hollanda, İngiltere ve nihayet Amerikan çevrimiyle sürmüştür. Çevrimlerin lideri olan kapitalist güçler sadece sermaye birikimlerinin büyüklüğü üzerinden değil, politik güçleriyle de öncüdürler. Yani sermaye birikimi çevrimleri, hegemonik çevrimlerle el ele yol alırlar. Sermaye birikimine dair ekonomik üstünlüğe sahip olan devletin aynı anda politik güç olarak üstünlüğü de kabul edilmektedir ki bu iki gücün aynı anda birlikteliği “siyam ikizleri”ne (Taşkesen, 2010) benzetilmektedir. Arrighi hegemonyayı; modern kapitalist dünya sistemi içinde egemen bir devletin, diğer egemen devletlerin üstünde bir güç olarak liderliği ve sistemi yönetebilme kapasitesi olarak tanımlar (Arrighi, 2016, s. 56). Hegemonya ihtiyacı, eşitsizlik temelinde, modern kapitalist dünya sisteminin üretimi olarak ortaya çıkmaktadır. Hegemon güç el değiştirirken, her defasında sonsuz sermaye birikimi de etki alanını genişletip derinleştirerek çevrimini tekrarlar.

Yukarıda da belirtildiği üzere, sermaye birikimi çevriminin, halen devam etmekte olan sonuncusu ABD çevrimidir ve başlangıcı 19. yüzyılın sonlarına dayanmaktadır. Çevrimin geldiği son aşama, 1970’lerde başlamış olan neoliberalizm süreci olup, bir kavramı tanımlamanın ötesinde bir sürece işaret eder (Arrighi, 2008). Sürecin iddia ettiği şey; refahın gerçekleşmesinin ancak bireysel özgürlüklerin sağlandığı ve korunduğu, özelleştirme politikalarının tamamlandığı, sermayenin uluslararası alanda hareketini kolaylaştıran serbest piyasa koşulunun var olduğu bir ortamda mümkün olabileceğidir. Neoliberal argümana göre, insan haysiyeti ve bireyin özgürlüğü ideali, devlet müdahalesi olduğu durumlarda tıpkı faşizm ya da komünizmde olduğu gibi tehdit altındadır ve ancak serbest piyasa ve serbest ticaret ortamında, potansiyelini ortaya çıkarabilmektedir (Harvey, 2015, s. 13). Bu koşulları sağlayacak olan ise devlettir. Devlet, neoliberal

politikalar geliştirip benimseyerek, düzenlemeler ve kararnamelerle uygulamalar gerçekleştirerek, uluslararası alanda da uyumlanmayla neoliberalizmi var eder. Devletten neoliberal politikalar yapmak ve politikaların uygulanmasını sağlamak dışındaki alanlara müdahale etmesi istenmez.

Kapitalizmin yapısal krizi olarak ifade edilen aşırı sermaye birikiminin dayandığı son noktada ABD de, tıpkı daha önceki çevrimler gibi, akışkan sermayeyi kullanmak suretiyle finansal sürecini oluşturmuştur. Bu yolla sermaye artmaya devam etmektedir ve farklı coğrafyalarda, farklı teknolojilerle, farklı araçlar kullanılarak yatırımlara dönüştürülebilmektedir. Neoliberal dönemde sermaye hareketinden faydalanarak gerçekleştirilen uluslararası faaliyetler, politikaları ilk uygulayan ileri kapitalist ülkelerce yürütülmekte ve organize edilmektedir. Öncelikle ulus içinde, bireysel özgürlükler bağlamında, emeğin işlevi sürmekte olduğu halde gücü azaltılarak organizasyonlar yapılır. Finans sektörü lehine alınan kararnalarla değişim gerçekleştirilir. Ardından uluslararası alana yönelen, öncelikle ABD olmak üzere neoliberalizmin öncüsü olan devletler, sermayenin artmasının sağlanması için girdikleri bu süreçte, yeni coğrafyalarda kredilendirme, borçlandırma gibi daha yumuşak yollarla beraber, zor kullanarak da neoliberalizmin yayılmasını sağlarlar. Amerikan tarzı finansal genişlemenin eşişsiz coğrafyalara yayılmasının, Ceneviz evrimi dışındaki tüm çevrimlerde olduğu gibi hegemonik sonuçları da ortaya çıkmıştır. Finansal genişleme aşamasına dek dünya ölçeğinde gücünü ispatlamış olan ABD, işlem maliyetlerinin içselleştirilmesini sağlayarak da, üretim ve dağıtıma dönük pek çok faaliyetin tek bir yapılanma içinde toplanması şeklinde, yeni bir örgütlenme biçimi ortaya koymuştur; uluslararası şirketler. Bu büyük şirketler önce ulusal, sonra uluslararası alanda faaliyet yürütmeye başlamışlardır. Ardından gelen finansallaşma sürecinde sermayenin hızlı hareket edebiliyor oluşu, neoliberalizmin küreselleşme hızını da etkilemiştir. Özetle neoliberalizmin, ekonomiye dair kuramsal ilkeler ve sosyal, siyasal uygulamalar bütünü olarak tanımlanması mümkündür (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 123) ve bu haliyle küreselleşmeyle aynı şey olmadığı anlaşılmaktadır.

Küreselleşme, 1990'larda yaygınlaşan bir kavramdır ve ulusların ekonomik, siyasal ve sosyal bağlantılarının ve ilişkilerinin yoğunlaşarak, sınırların kalkmasına işaret etmektedir (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 125). Küreselleşmenin bu dönemde ideolojisi neoliberalizmdir. Neoliberal küreselleşme, devlet ve piyasa ilişkilerinin küresel

çapta, devlet öncülüğünde ve özel sektör yararına yeniden düzenlenip yapılandırılmasıdır. Neoliberalizm siyasi bir proje olarak uygulamaya konduğunda Dünya Bankası, IMF ve Dünya Ticaret Örgütü gibi kurumlar da yeniden düzenlenip yapılandırılmış, uluslararası otoriteler olarak süreci günümüze dek desteklemişlerdir (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 124).

İkinci Dünya Savaşı'nda büyük kayıplar veren ülkeler için henüz savaşın bitmediği 1944 yılı, süreci iyi yöneten ABD'nin öncüsü olduğu Bretton Woods'un imzalandığı ve 44 ülkenin ekonomisinin birbirlerine ve ABD'ye bağlandığı senedir. ABD için maddi genişlemenin resmî olarak da onaylandığı bir anlaşmadır Bretton Woods ve daha önce kurulmuş olan FED'in yanında, sürecin yönetimine doğrudan katılması için Dünya Bankası ve IMF de bu anlaşmayla birlikte kurulmuştur. Bu dönemde her üç finans kurumu, 44 ülkenin merkez bankalarıyla doğrudan ilişki kurma yetkisinde olarak, dünyadaki nakit/para sermaye stokunun denetimini sağlamak vazifesini üstlenmişlerdir. 1971 yılında ABD'nin Bretton Woods'u resmen terk edişiyle uygulanan politikalar, ardından 1973 ve 1974 krizlerinin olması, nihayet 1979 yılında FED kararları ile büyük değişimler olmuş ancak finans kurumları işlevlerini kaybetmemişler, bilakis neoliberal süreçle her üç finans kurumu da çok daha etkin var olmaya devam etmişlerdir.

Neoliberal sürecin etkin baskı araçları, sadece Dünya Bankası, IMF ve Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası kurumlar değildir. Sermaye hareketliliğinden faydalanarak bu dönemde sürekli artan çokuluslu şirketlere (ÇUŞ) (Harvey, 2015, s. 191), devam eden süreçte sivil toplum kuruluşları/örgütleri de (STK/STÖ) eklenmiştir. Sermayeyi ve hegemonik gücü elinde tutanlarca oluşturulan, sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel olmak üzere tüm alanlarda, hiyerarşik ve eşitsiz gerçekleşen gelişmeler ve uygulamalar, neoliberal küreselleşmeyi tartışılır kılmaktadır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 127).

Neoliberalizmin etkin araçlarından olan çokuluslu şirketler, bu çalışmanın ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Çokuluslu şirketler 17. yüzyıldan itibaren varlık gösterecekleri de neoliberal dönemde, uluslararası serbest ticaret ve doğrudan yabancı yatırımın araçları olarak oldukça etkin durumdadırlar. İlk modern ÇUŞ'lar ABD merkezli şirketlerdir. 1958 yılı itibariyle ABD, durgun ekonomisinden çıkış yolu olarak Avrupa'ya doğrudan yatırımlar yapmaya başlamış, bunu da ÇUŞ'lar eliyle gerçekleştirmiştir. 1960'larda

öncesine oranla Avrupa'ya on kat daha fazla yatırım yapmış olan ABD, 1960-1970 arası yıllarda sadece şirketleriyle değil bankaları ve bankacılık sistemiyle de Avrupa'ya yerleşmiş durumdadır (Panitch & Gindin, 2019, s. 121,122). Avrupa'ya bu dönemde yapılan doğrudan yatırımların öncelikli hedefi gelişmiş tüketici pazarlarına ürün satmaktır ki bu dönem Avrupa, maddi genişlemesini tamamlamış olan ABD için aşırı sermaye birikimi krizlerinden çıkış yolu olarak ürün fazlasının satışını yapabildiği bir pazardır aynı zamanda.

1960 sonrası ABD, Avrupa'da sağladığı yerli şirketlerle olan eşit koşulları ve serbestlik ortamını diğer ülkelerden de talep etmeye başlamıştır. Bu anlamda çok sayıda ülkeyle anlaşması mümkün olmuş, neoliberalizmin küreselleşmesine giden adımlar böylece atılmıştır. 1970 yılında ÇUŞ sayısının on bini bulduğu ifade edilmektedir (Kazgan, 2005). ÇUŞ'ların hemen ardından Avrupa'ya yerleşmiş olan bankalar, şirketlerle ilişkiler açısından inisiyatifi daha güçlü taraf olarak şirketlerin merkez bankası konumunu edinmişlerdir. Finans sektörünün ve finans kurumlarıyla doğrudan ilişki içinde olan özel sermayenin temsilcisi ÇUŞ'ların söz sahibi olduğu dönemin adıdır neoliberalizm.

1980 yılı itibariyle neoliberal politikaların uluslararası alanda kabul görüp yayılmaya başlamasında, ulus üstü kurumların ve uluslararası örgütlerin etkisi oldukça büyüktür. Bir çeşit yer değiştirme gibi gerçekleşmiş olan bu durumda, uluslararası kurumların gücünü artırması, ulus devletin ekonomik alanda yetkilerini bu kurumlara devretmesiyle olmuştur. Etkinliği hızla azaltılarak küçültülen merkezi devlet ulus içinde şiddet kullanmaya varan biçimde bir görüntü sergilerken, özel sermayenin karşısında savunmasız halde bırakılmıştır (Kazgan, 2005). Özel sermayenin sürekli desteklediği, çokuluslu şirketlerin denetiminin az olduğu ya da hiç yapılmadığı bu dönemde, özellikle çevresel sorunların görünür olmaya başlaması, uluslararası kuruluşların bakış açılarını gözden geçirmelerinin yolunu açmıştır. Bu yola sadece kaynakların denetimsiz kullanımının değil, neoliberal politikalarla desteklenen neoliberal devlet yapılanmasının, sosyal hizmetler alanını özel sermayeye devretmiş olmasından kaynaklanan kötü sonuçlarının da etkisi bulunmaktadır.

Kaynakların sınırsız ve hesapsız kullanımının ortaya çıkardığı sonuçlar, ilk kez 1972 yılında Stockholm Konferansı kapsamında dile getirilmiştir. Yaklaşık on beş yıl

sonrasında “sürdürülebilir kalkınma”dan, Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan Brundtland Raporu’nda söz edilmiştir. Konu, büyük şirketlerce gerçekleştirilen faaliyetlerin olumsuz sonuçları arttıkça, daha çok konuşulmuş, aynı bağlamda şirketlerin gündemine sosyal sorumluluk konusu girmeye başlamıştır. Sosyal sorumluluk konusu, ekonomik bir konu olması yanında, şirketlerin toplumsallaşmasıyla birlikte var oldukları toplumu da ilgilendiren bir konu haline gelmiştir. Bu yönüyle, alınan kararlar sadece ekonomik değil aynı zamanda sosyolojik ve siyasidir.

Çalışmanın üçüncü bölümünü sosyal sorumluluk konusu oluşturmaktadır. Neoliberal dönemin öncesinde ileri kapitalist ülkelerce deneyimlenmiş olan sosyal refah devleti modelinin varlığı bu süreçte ortaya çıkan sivil toplum anlayışının, sosyal sorumluluk konusunun yerinin ve neden ihtiyaç duyulduğunun anlaşılmasını gerekli kılar.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan büyük yıkımlar 1945-1970 yılları arasında ülkelerin öncelikle sosyal politikaları uygulamaya koyarak hayat standartlarının yükseltilmesi yönünde adımlar atmalarını sağlamıştır. Temel hedef doğrultusunda geçmiş olan bu süreç sosyal devlet olmanın altın çağı şeklinde adlandırılmıştır (Yılmaz & Acar, 2021). Sosyal devlet/refah devleti yapılanmasının temelinde hizmet vardır. Devlet vatandaşlarını sağlık, eğitim, istihdam gibi konularda kaynaklarından adil biçimde faydalandırmaktadır. Sosyal adalet, sosyal güvenlik konularında yine eşitliği sağlamaya çalışarak, yolsuzlukla ve işsizlikle mücadele eder. Ekonomik kalkınma ve sosyal refahın temelinde eşitlikçi, demokratik ve koruyucu bir sosyal refah devleti anlayışı bulunur. 1970’lere kadar refah devleti politikalarıyla hem ülkeler yeniden imar edilmiş, hem yaşam standartları yükseltilmiş, hem de ekonomik anlamda ülkelerin kalkınarak tekrar güç kazanmaları sağlanmıştır. Refah devleti sürecini geçirmiş bu ülkeler, ABD öncülüğünde ileri kapitalist ülkeler olarak, neoliberal döneme geçişi belirleyici, ekonomiye yön veren, güçlü, inisiyatif alan devletler olmuşlardır.

Sosyal devletin kaybedilmesinin en büyük etkeni neoliberal devlettir. 1980 sonrası neoliberal devlet modeli etkinliğini daha da artırmıştır. Uluslararası kuruluşların faaliyetleriyle desteklenen küreselleşme, neoliberal modelin kapitalizmin var olduğu tüm coğrafyalarda uygulanmasını sağlamıştır. Ancak ileri kapitalist ülkelerin deneyimlediği refah devleti modelinin gelişmekte olan yada gelişmemiş ülkelerce daha önceden tecrübe edilmemiş oluşu bu ülkelerin neoliberal sürece geçişlerinde, gerek kurumsal anlamda

gerek bireysel özgürlüklere atıfla emek gücüne yönelik olarak büyük zararlar doğurmuştur. Neoliberalizm de daha önce yaşanmış sermaye birikim süreçlerinde olduğu gibi, eşitsiz bir zeminde yükselişini sürdürmektedir. Bireyin özgürlüğünü koruyan neoliberal devlet her bireyi aynı zamanda kendi yaşam standardını yükseltmekten ve refahından mesul tutmaktadır. Bu mesuliyet alanı sağlık, eğitim, hukuk gibi temel konuları da kapsamaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde özgürlük bağlamında bireyin sorumlu tutulduğu bu alanlar yoksunluğa tekabül etmektedir. Maliyetlerin düşürülmesi için uygulanan neoliberal politikalarla zayıflatılan emek zarar görürken haklarını korumaya dair herhangi bir şey yapamamaktadır. Devletin sosyal hakların korunması konusundan çekilip, hizmet sektörünü özel sermayeye devretmesi emeğin sömürülmesi ile sonuçlanmıştır (Harvey, 2015, s. 84). Özel sermayeyi desteklemekle kalmayıp zararını da üstlenen neoliberal devlet, devlet-şirket iktidarı şekline dönüşmüştür (Harvey, 2015, s. 85). Sivil toplum ise devletin karşısında ayrı bir varlık olarak belirlenmekte ve sivil toplum örgütlerinin sayısı ihtiyaç olduğu düşünülen alanlarda artmaya devam etmektedir. Bu süreçte özel sermayenin en güçlü temsilcisi olan ÇUŞ'lar, sürdürülebilirlik anlayışının uluslararası kuruluşlarca desteklenmesi ve teşvik edilmesiyle sosyal sorumluluk projelerini gündemlerine almışlardır

Birbirlerini destekleyerek varlıklarını güçlendiren dönemin aktörleri neoliberal küreselleşmeye hizmet ettikleri ölçüde araştırılmayı ve tartışılmayı hak etmektedir. Bu araştırma da genel anlamda kapitalizmin tarihçesinin, sermaye birikimi çevrimleriyle anlaşılması üzerinden güçlü bir zemin oluştururken daha özeldede ABD çevriminin finansallaşma sürecinin yaşandığı neoliberal döneme yakından bakmaktadır. Kapitalizmin yapısal krizlerinden çıkış yolu olarak neoliberal sürecin başlangıcı, neoliberalizm ve küreselleşme ilişkisi, küreselleşme sonrası neoliberal politikaların ABD öncülüğünde kapitalist ülkeleri nasıl şekillendirdiği, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere etkileri birinci bölümde ortaya konmaya çalışılmıştır. Neoliberal dönemin ABD çevriminin finansal genişleme aşaması olduğu ortaya konduğunda, dönemin araçlarının veya aktörlerinin de yeniden tespit edilmesi ve etkilerinin araştırılması gerekli olmaktadır. Aynı bağlamda ÇUŞ'ların, özellikle son 40 yılda artan biçimde ortaya koydukları sosyal sorumluluk projeleri ve konusunun eleştirel bir bakışla yeniden anlaşılması gerekir. Süreci anlamayı sağlamaya yönelik olarak, ÇUŞ'lar neden sosyal sorumluluk projeleri yaparlar, sorumlu oldukları alan ve sorumluluk kapsamı nereye

kadardır, bir yandan neoliberal anlayışla devlet dışı bir varlık olarak sivil toplum anlayışı oluşturulmaya çalışılırken ve gündün güne STK'lar artarken, diğer yandan sürdürülebilirlik üzerinden şirketlerin gündemlerini hızla dolduran sosyal sorumluluk konusu farklı bakış açılarıyla nasıl anlaşılabilir gibi soruların cevabını aramak kolaylaştırıcı olmuştur. Şirket yapılanmasının sonsuz sermaye birikimi konusundaki etkin rolü göz önüne alındığında tüzel kişilik ya da daha ileri aşamada kurumsal vatandaş olarak tanımlanması önemli olmaktadır ve bir dizi çelişkiyi de beraberinde getirmektedir. Özellikle ikinci ve üçüncü bölümde bu çelişkilere de işaret edilmektedir. Yine ÇUŞ'ların ele alındığı ikinci bölümde ÇUŞ'ların özellikleri, neoliberal politikalarla edindikleri güçlü pozisyon ve ekonomideki payları konu edilmiştir.

Üçüncü bölümde ÇUŞ'larla sosyal sorumluluk ilişkisine yer verilmiştir. Kurumsal sosyal sorumluluk konusunun ne şekilde gündeme geldiği, şirketlerle sosyal sorumluluk ilişkisi, sosyal sorumluluk projelerinin şirket imajına etkisi ortaya konmuştur. Bir diğer başlık da neoliberal sürecin belirleyicilerinden ve küreselleşme sürecinde etkin olan uluslararası kuruluşların kurumsal sosyal sorumluluk konusuna yaklaşımlarına yöneliktir. Sayıları gittikçe artan sivil toplum örgütleri konusuna da, tezin ana konusu olmamakla birlikte, sosyal devlet modelinin ortadan kalktığı neoliberal süreçte, işlevlerini anlamaya yönelik olarak yer verilmiştir. Devlet dışı bir varlık olarak ortaya konduğunda sivil toplum, neoliberal politikaların kapsamında ele alınabilir bir konu olmaktadır. Bu şekilde ele alınmasının sonuçları da çalışmada değerlendirilmiştir.

Neoliberalizm, ÇUŞ'lar ya da sosyal sorumluluk projelerine bakışa dair pek çok akademik çalışma yapılmış olmakla birlikte, bu çalışmanın hedefi neoliberal süreçte şirketlerin sosyal sorumluluk projeleri yapıyor oluşlarına eleştirel bir açıdan bakmaktır. Temelde neoliberalizmin ve küreselleşmenin, kalkınmaya dair yöntemlerin uygulanması sırasında tek yol olarak gösterilmesine ve yepyeni bir çözüm gibi sunulmasına itiraz etmektedir. Bu itirazı, sermaye birikimi çevrimleri olarak devam edegelen süreci ortaya koyarak desteklerken neoliberal politikaların uygulanması sırasında faaliyet yürüten aktörleri ve bu aktörlerin faaliyet alanlarının da tartışılmasını gerekli görmektedir. Çalışmanın neoliberal devlet anlayışının getirdiği noktada, devletin sorumluluk alanlarının özel sektöre devredilmesiyle ortadan kalkan sosyal devletin yeniden hatırlanması ve sosyal devlet algısının toplum zemininde anlaşılmasına katkı sağlaması umulmaktadır. Birey-şirket-sosyal sorumluluk birlikteliğinde şirketlerin daha yakından

tanınması, kurumsal sorumluluk konusunun ve sosyal sorumluluk projelerinin eleştirel bir yaklaşımla anlaşılması hedeflenmektedir.

Çalışmada bazı ÇUŞ'ların sosyal sorumluluk konusuna yaklaşımları da araştırılmıştır. Farklı örneklere yer vermekle birlikte özellikle çevreye zararlarının net görülmesi sebebiyle bir akaryakıt şirketinin çalışmalarına daha yakından bakmak mümkün olmuştur.

Demokratik yöntemlerle kimse tarafından seçilmemiş, temelde siyasi değil ekonomik kurumlar olarak varlığını sürdüren şirketlerin toplumsallaşmasının, büyük ölçüde şirketlerin kendilerine katkısı bulunmaktadır. Bu doğrultuda şirketlerin gerçekleştirdiği sosyal sorumluluk projelerinin, diğer paydaşlara etkilerinin yanında, en çok kendilerine fayda sağladığı, sadece ulusal zeminde değil küresel anlamda da eşitsizliğin büyümesine sebep olduğu ve derinleştirdiği, diğer sonuçlarla birlikte ortaya konmak istenmektedir.

1. BÖLÜM

NEOLİBERALİZM YENİ DÜNYA DÜZENİ Mİ?

1.1. KAPİTALİST DÜNYA SİSTEMİ VE SERMAYE BİRİKİMİ ÇEVİRİMLERİ

Kapitalizm özünde bir sermaye birikimi sistemidir. Kapitalizmin temelleri sermaye birikimi sisteminin basit bir şeklini uygulayan ve aynı zamanda modern devletlerarası ilişkiler sisteminin yine basit bir örnekliliğini sergileyen, Floransa, Venedik, Milano ve Cenova kent devletlerinin yaşadığı, 14.-15. yüzyıllara dayanır (Arrighi, 2016, s. 172-196).

Modern devletlerarası sistemle dünya kapitalizminin birlikte işleyişi ve bu birlikteliğin bütün bir sistem olarak anlaşılması, sırasıyla Ceneviz, Hollanda, İngiltere ve Amerika'nın başını çektiği sermaye birikim süreçlerinin anlaşılmasıyla kolaylaşacaktır. Bu dört süreci, sermaye birikim çevrimleri olarak adlandıran Arrighi, çevrimlerin birbirleriyle ilişki içinde ve bir bütün olarak kapitalist dünya sistemini gerçekleştirdiklerini söyler (Arrighi, 2016, s. 23). 15. yüzyıldan 17. yüzyıl başlarına kadar Ceneviz çevrimi; 16. yüzyılın sonlarından 18. yüzyılın sonuna kadar Hollanda çevrimi; 18. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başlarına kadar İngiliz çevrimi sürmüştür. 19. yüzyılın sonlarından günümüze dek devam eden süreç ise Amerikan çevrimidir. Beş yüzyıldan daha fazla bir süredir kapitalizm, küresel yayılmasını, genişleyen ve derinleşen sermaye birikimi süreçleriyle birlikte siyasal yapıların da yeniden üretilmesi yoluyla sürdürmektedir. Öyle ki her bir birikim sürecinde, dünya ölçeğinde yaratılmış olan halihazırdaki sermaye birikimi süreci, birikim olanakları açısından olabildiği en yüksek sınıra geldiğinde, sermayeyi denetleyen merkezi güçler, kapitalist yayılımlarını sürdürmek için, yeni bir yapılanma ve örgütlenme isteğiyle devletlerarası büyük rekabet dönemlerine girerler (Arrighi, 2008, s. 238,239). Bu rekabet dönemi krizlerle ve büyük savaşlarla seyreder. Sermaye birikimi mantığının bu birikim süreçleri üzerinden nasıl biçimlendiğini ortaya koyabilmek için tarihsel kapitalizm içerisinde gerçekleşmiş olan her bir çevrime yakından bakmak gerekir. Fakat hemen öncesinde Arrighi'nin çevrim kavramına, bir sermaye birikim sürecini çevrim yapan temel unsurlara, aşamalara ve dinamiklere değinmek yararlı olacaktır.

1.1.1. Sermaye Birikimi Çevrimleri

Arrighi, çevrimleri, Marks'ın sermaye birikim formülüyle açıklar. MCM^1 formülü bireyin kapitalist yatırım mantığını tanımladığı gibi çevrimlerin işleyişini de tanımlayabilmektedir (Arrighi, 2008, s. 237).

Marks sermayenin genel formülünü MCM^1 olarak ifade eder. Para (M), emek ve üretim araçları kullanılarak metaya dönüştürülür (C). Bu metanın satışı ile elde edilen ise M^1 olup ilk verilen değerle artı değer toplamından oluşur. Burada parayı sermayeye dönüştüren şey artı değerdir. Asıl amaç daha pahalıya satmak için satın almaktır. Gittikçe daha fazla para sahibi olmak isteyen kapitalist M'nin M^1 olmasını, ilk verilen değere artı değer ekleyerek sağlar. Böylece paranın sermayeye dönüşümü sağlanır (Marx, 2003, s. 138-145).

Arrighi sermayenin genel formülünü kullanarak çevrimleri açıklarken, MC aşamasında maddi genişleme dönemini, CM^1 aşamasında finansal genişleme dönemini deneyimlediklerini söyler. Her çevrim maddi genişleme aşamasını merkezi gücün sağladığı işbirliği ortamında gerçekleştirir (Arrighi, 2016, s. 22). Ceneviz dışında diğer sermaye birikimi sürecini denetleyen ve koruyan çevrimler aynı zamanda hegemonya olarak tanımlanır. Wallerstein'a göre hegemonya modern kapitalist dünya sisteminin bir ürünüdür (Wallerstein, 2005, s. 94).

Maddi genişleme; parasal sermayenin (M), emek-sermaye (L) ve üretim araçlarını kullanıp (MP) doğal kaynaklardan da faydalanarak büyük miktarlarda üretime dönüştüğü aşamadır. Bu aşamada parasal sermaye, kâr elde etmeye yönelik olarak ticari mallar, üretim odaklı yatırımlara ve üretim araçlarına dönüştürülür. Yüksek miktarda üretim gerçekleştirilir, ticari meta artırılmış olur. Sermayeyi yöneten kapitalist aktörler arasında, rekabetten çok işbirliğinin olduğu bu süreçte, birbirlerini tamamlayan bir işbölümü söz konusudur (Arrighi, 2008, s. 238). Bununla beraber yüksek kârlılık, diğer kapitalist güçlerce de cezbedici bulunduğundan, yüksek getiri sağlayan alanlar giderek daha fazla yatırım almaya başlar. Her yatırımla birlikte yatırımcılar arası rekabet de artarak devam eder. Artan rekabet koşulları nihayetinde öyle bir noktaya gelir ki, yeni aktörlerin sürece tekrar dâhil olması güçleşir ve yeni yatırımcılar yatırdıkları sermayenin karşılığını alamama riskiyle baş başa kalırlar. Bu sürecin sonunda artık yeni yatırımların cazip olmadığı ve o zamana kadar birikmiş olan sermayenin de devalüe olma tehlikesiyle karşı

karşıya kaldığı, aşırı sermaye birikimi krizi ortaya çıkar (Arrighi, 2008, s. 238). Sermayenin devalüe olmaya başladığı, kârlı yeni yatırımların yapılamadığı ve iş imkânlarının azaldığı bu dönemde, krizlerden kurtulmanın yolu olarak finansal genişlemeye gidilir. Finansal genişlemede; mal-sermaye, kârıyla birleşip parasal sermayeye dönüşmüş, ticaret ve üretimin yapılamaması sermayenin, finans sürecine yönelmesine sebep olmuştur (CM¹). Artık finansal aygıtlarla akışkanlık kazanmış sermayenin yerini değiştirmek ve böylece finansal araçlarla birikim mümkün olur. Sonsuz birikim eğilimindeki sermayenin bu aşamada taşınabilir olması, büyük fırsatlar yaratır. Finansal genişleme süreçlerinde esneklik ve akışkanlık kazanmış olan sermayenin, mekânsal düzenlemelerle yeni mekânlarda, yeni coğrafyalarda, yeni teknolojik imkânlarla ve yeni aktörlerle yeni yatırımlar yapılması fırsatları mümkün hale gelebilmektedir. Finansal genişleme dönemi maddi genişleme döneminin aksine işbirliğinden ziyade rekabetin çok yoğun yaşandığı bir dönemdir. Bu aşamada devletin rolü de önemlidir. Devlet eliyle finansal araç olarak kullanılan borçlar ve krediler, uygulanan faizlerle, paradan para kazanılması (MM) sağlanmış olarak geri döndürülebilir (Arrighi, 2016, s. 21,22). Finansal genişleme dönemleri sermaye birikimi çevrimleri için yeni fırsatlar sunsa da bu aşamalar aslında halihazırdaki çevrimi yöneten gücün (hegemonik güç) sonbaharıdır (Arrighi, 2016, s. 22). Çünkü bu hegemonik güç maddi genişlemesini çoktan tamamlamıştır ve artık finansal araçlar dışında birikim fırsatları sunamamaktadır. Bu aşamada yükselen diğer adaylar, yeniden esneklik ve akışkanlık kazanmış olan sermayenin de gücünü arkalarına alarak yeni mekânsal düzenlemelerini yapmakta ve maddi genişleme için organize olmaktadır (Arrighi, 2016). Hegemonyanın değişimi, sermaye gücünün yeryüzünden silinmesi demek değildir. Hegemonik güç el değiştirirken, yeni kurumlar ve yeni kurallarla birlikte işleyen rekabet ortamında varlıklarını sürdürmeye devam ederler (Braudel, 2004, s. 30), (Arrighi, 2016, s. 31,32).

Her çevrim maddi genişleme ve finansal genişleme aşamalarını yaşar. Her çevrim önce yaşanan sürecin tecrübesi, teknolojisi ve ekonomiye dair tüm kazanımlarıyla birlikte kendine özgü üretim tarzını, sermayeyi kullanma biçimini, yeni yapılanmaları, yeni mekânları, yeni devlet yapısını, aktörleri ve yeni teknolojileri var eder. Tekrar gibi görünen ancak tüm bu yenilenmelerle devam eden süreçte her çevrim, modern kapitalist dünya sisteminin etki alanını büyütür ve derinleştirir (Arrighi, 2016, s. 33).

Bu aşamada tarihsel kapitalizmde ilk sermaye birikimi çevrimi olan Ceneviz çevrimine geçmeden önce mekân üretimi, mekânsal düzenleme ve hegemonya konularının anlaşılması gerekmektedir.

1.1.2. Hegemonya, Mekân Üretimi

Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) sonunda imzalanan Westphalia Antlaşması'yla beraber, modern devlet ve egemenlik kavramları tanımlanmış, zorlu savaş yıllarının ardından Avrupa'da güçler dengesi kurumlaşmıştır (Arrighi, 2016, s. 77,204). Egemenlik, eşitlik ve ülke bütünlüğüne dair haklar, imza atan her modern devlete tanınmış, devletlerarası ilişkiler, kurallar çerçevesinde düzenlenmiş ve devletlerarası sistemin meşruiyet zemini oluşturulmuştur (Wallerstein, 2005, s. 71).

Westphalia'dan bugüne gelişmiş ve değişmiş olmakla birlikte kapitalizmin, kendini üzerinde inşa ettiği bu sistem, temelde birbirinden ayrılmaz üç faktörün varlığında sürmektedir:

- Ulus devletler ve uluslar,
- Hak ve özgürlüklere sahip birey,
- Serbest piyasa ekonomisi (Wallerstein, 2005), (Arrighi, 2008, s. 101).

Bu faktörlerin varlığında kapitalist sistemin temel hedefi, sonsuz sermaye birikimidir. Hedefini gerçekleştirirken sistem oldukça esnek bir yapıdadır. Teknolojik imkânlarla, ekonomik kaynaklarla, doğal ve beşeri faktörlerle hareket ederken krizler yaşadığı ve sermaye birikiminin sıkıntıya düştüğü durumlarda da esnekliğiyle çözüm oluşturur. Aktörleri, kurumları, anlayışı ve yorumuyla yeni bir evreye adım atar. Temelde sermaye birikim sürecinin, devamını sağlamaya yönelik anlayışı, birlikte hareket ettiği faktörlerin değişkenliği sebebiyle, yapısal olarak krizlere sebep olur; beraberinde hem ekonomik hem de politik dönüşümler geçirir (Arrighi, 2016).

Sistemin Ceneviz çevrimiyle başlayan, ardından Hollanda, İngiltere ve son olarak Amerika öncülüğünde devam eden yolculuğunda, öncülüğü belirleyen sadece sermaye birikiminin büyüklüğü değil aynı zamanda politik dönüşümlerdir. Sermaye birikim çevrimleriyle hegemonik çevrimler olarak kapitalist modern dünya sisteminde hareket ederler.

Hegemonya kavramı; kavrama dair çalışma yapanların dünya görüşü üzerinden farklılaşmakla birlikte, etimolojik anlamın “önderlik”, yüklendiği anlamın “tahakküm” olduğu konusunda hemfikir oldukları bir anlama sahiptir (Arrighi, 2016, s. 53). Gramsci hegemonya kavramını ulusal düzeyde geniş bir şekilde incelemiştir. Ancak onun tanımları ve yorumları en çok uluslararası ilişkileri açıklamakta ve yorumlamakta kullanılmıştır. Rıza ve zora dayanan hegemonya Gramsci’ye göre kendini iki şekilde ortaya koyar; entelektüel ve ahlâki (moral) biçimde ve de tahakküm olarak. Bu yolla karşı gruplar üzerinde hâkimiyet kurar ve kendine tabi kılar (Arrighi, 2016, s. 54). Arrighi’nin hegemonya tanımı ise; modern kapitalist dünya sistemi içinde, egemen bir devletin diğer egemen devletlerin üstünde bir güç sahibi olarak liderliği ve sistemi yönetebilme kapasitesidir (Arrighi, 2016, s. 56). Hegemon devlet, kuralları koyar, işleyişi ve bu doğrultuda kurumları belirler, diğer egemen devletleri bu kurallara uymaya, kurumları tanımaya ve işleyişi kabule ikna eder ya da zor kullanarak kabul etmesini sağlar. Bu noktada hegemonya, diğer egemen devletlere karşı öncelikli üç konuda üstünlüğünü kullanır. Bunlar; askeri üstünlük, siyasi üstünlük ve ekonomik üstünlüktür. İkincil üstünlükleri ise; ideolojik, kültürel, teknolojik, dinsel vs. üstünlükler olup birincil üstünlüklerin hazırladığı şartlarda çoğunlukla doğal olarak gerçekleşir ve hegemonun rıza üretimine katkı sağlar (Arrighi, 2008).

Modern kapitalist dünya sisteminin üretimi olan hegemonya ihtiyacı, eşitsizliğin temelinde yükselir. Hegemon güç, sistem içinde diğer egemen devletlerce ikna ya da zorla desteklenir. Sermaye birikimi çevrimiyle birlikte yürüyen her hegemonik çevrimin gücünü ortaya koyduğu iki aşama, daha önce sözü edilen maddi genişleme ve finansal genişleme aşamalarıdır. Sonsuz sermaye birikimi, sistemin tek motivasyonu olduğu için maddi genişleme aşamasında var olan uluslararası işbirliği ortamının ya da finansal dönemde gerçekleşen kıyasıya rekabetin, hatta rekabetin oluşturduğu, hegemonun destekçileri ve diğer devletler arasındaki büyük savaşların, temelde sermaye birikiminin devamlılığını sağlamak üzere gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Hegemon güç değişebilmekte, ancak sonsuz sermaye birikimi farklı hegemonik güçlerle, etki alanını derinleştirip genişleterek, çevrimini tekrarlamaktadır (Arrighi, 2016).

Sermaye birikimi ve hegemonyanın birlikteliğiyle ortaya çıkan her yeni çevrimin bir öncekinden çok daha etkili ve derin gerçekleşmesi (Arrighi, 2008, s. 241) konusunda teknolojinin, tecrübenin, birikimin aktarılmasıyla birlikte, sistemin mekân üretimine

işaret eden David Harvey, aynı zamanda bu sürecin kapitalizmin yayılmasına nasıl hizmet ettiğini açıklar (Harvey, 2016).

Aşırı sermaye birikimi krizleri, Marks'ın Kapital'inde işaret ettiği zamandan bu yana pek çok düşünürün kabul ve işaret ettiği kapitalizmin yapısal çelişkilerinden doğan krizlerdir. Kapitalizm bu durumu emperyalist adımlar atarak aşmak ister (Lenin, 2006, s. 95). Öncül adım da "mekân üretimi" dir. Lenin de, Rosa Luxemburg da mekân üretiminin emperyalizmle ilişkisini kurar ve kapitalizmin iç çelişkisinden doğduğuna vurgu yaparlar (Harvey, 2016, s. 81). Mekân üretimi konusunun nasıllığının anlaşılması, sermaye birikimi çevrimi ile hegemonik çevrim birlikteliğinin nasıl gerçekleştiğinin anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Bu konuda öncelikli kavramlar; mekânsal düzenleme, değişim krizleri ve mülksüzleştirerek birikimdir (Harvey, 2016).

Aşırı sermaye birikimi krizi, üretimin çokluğundan dolayı ancak zarar ederek eritilebilecek olan mal-sermaye ve kârlı bir yatırıma dönüştürülemeyen para-sermayeden müteşekkil sermaye fazlalığı ile birlikte emek fazlalığının da oluştuğu kriz sürecidir. Emek fazlalığı; kârlı olmayacağı için yeni yatırımların yapılmadığı durumlarda, yeni iş imkânı oluşmadığı için işsizliğin ortaya çıkmasıdır. Artık (fazla) sermayenin sisteme tekrar dâhil edilebilmesi, sermaye birikiminin artarak devam etmesi için gereklidir. Harvey'e göre bu amaçla;

-Eğitim, araştırma gibi sosyal alanlara ve sermaye projelerine yatırım yapılabilir, bu uzun vadede sonuçların alınacağı alt yapı hazırlığı gibidir;

-Başka pazarlara açılma düşüncesi üzerinden yeni imkân, kaynak, yeni üretim alanlarının oluşturulması, bu yolla yeni mekânın üretimi mümkün olabilir;

- Her iki seçeneğin birlikte işletilmesi üçüncü yol olarak kullanılabilir ki genelde yapılan da budur (Harvey, 2016, s. 99,100).

Yeni imkân, kaynak ve mekânla gelen yeni coğrafyanın sistem içinde aktif hale gelmesi için, yeni stratejilerle düzenlenmesi sağlanır. Yeni mekân, gerek devlet gerek özel sektörün desteğiyle kapitalist işlevini yerine getirebilecek şekilde organize edilir. Bu noktada devreye, devlet kurumları ve finans kurumları girerek mali sermaye ve kredi sistemini kullanırlar. Bu kurumlarca artık sermaye, ya akışkan hale getirilip aktarılabilir ya da artık malın bazen ticari yollarla, bazen de zor kullanmak suretiyle satışı yapılabilir

(Harvey, 2016, s. 132,133 129-158). Kredi verip borçlandırılarak da geri dönüş mümkündür. Harvey'in coğrafi eşitsizlik kavramı, az gelişmiş coğrafyalarla ileri kapitalist devletler arasındaki eşitsiz duruma işaret eder. Bu coğrafyalara, ileri kapitalist devletlerde aşırı sermaye birikimi krizi yaşandığı durumlarda, emek veya sermaye arz fazlası aktarılarak çözüm aranır, yeter ki bu yeni mekânda talep oluşturulabilsin (Harvey, 2016, s. 105,106).

Mekânın üretimi süreci, görece daha yumuşak bir yöntem olan borç verme, kredi verme ya da yardım yoluyla, artık sermaye hareketinin sağlanabildiği değişim krizleri üzerinden de gerçekleştirilebilir (Harvey, 2016).

Marks'ın "ilkel sermaye birikimi" kısaca; üreticiyi sahibi olduğu üretim araçlarından ayırarak ücret karşılığı çalışan emekçilere dönüştürme sürecidir. Tarihte örnekleri; toprağın metalaştırılıp özelleştirilmesi, köylülerin topraklarının ellerinden alınıp ücretli emekçilere dönüştürülmesi, ortak mülkiyet hakkının kaldırılıp özel mülkiyet hakkının getirilmesi ve emeğin metalaştırılması uygulamalarıyla yaşanmıştır (Harvey, 2016, s. 129,130). Harvey "ilkel sermaye birikimi"nin hala geçerli olduğunu belirterek, bu birikim tarzının tarihsel bir olgu olmaktan ziyade bugün de geçerli olduğunu vurgulamak için onun yerine mülksüzleştirerek birikim (accumulation by dispossession) kavramını önerir. Günümüzde de üreticiler, muhtelif yollarla üretim araçlarına ve kamusal mallara el konulmak suretiyle proleterleştirilmekte, toprağın ve doğal kaynakların yoğun biçimde metalaştırıldığı görülmektedir (Harvey, 2016, s. 130-133). Mülksüzleştirerek birikimin birbirini besleyen ve destekleyen, günümüzde gerçekleşen dört biçiminden söz edilebilir. Harvey'e göre bunlar; özelleştirme, metalaştırma, finansallaştırma, kamusal varlıkların manipüle edilerek özel sektöre geçirilmeleri yönünde rıza üretilmesidir (Harvey, 2015, s. 169-173). Bu süreçlerin yasa yapma, vergi toplama ve şiddet uygulayabilme tekeline sahip olan devletin eliyle çok daha kolay uygulanabilmekte olduğunu da ifade etmek gerekir (Harvey, 2015, s. 168).

1.1.3. Ceneviz Çevrimi

Sistemik sermaye birikimi çevrimlerinin ilki olan Ceneviz çevrimi, hegemonya olmamakla birlikte diğer hegemonik çevrimlerin tüm özelliklerini taşır. 11. yüzyıl başlarında kurulan Ceneviz kent devleti, İtalya'da kurulmuş olan Floransa, Venedik ve Milano kent devletleri gibi esnek bir ticaret anlayışıyla etkin bir pazar oluşturmuştur.

Zamanla Floransa, Venedik ve Milano daha içe dönük stratejiler benimserken, Ceneviz ise esnekliğini sürdürerek sadece İtalya’da ve Akdeniz’de değil, Bizans İmparatorluğu ile kurduğu iyi ilişkilerden de faydalanmış ve Karadeniz-Orta Asya ticaret yollarında da varlık göstermiştir (Braudel, 2004, s. 136-146).

13 ve 14. yüzyıllar Ceneviz kapitalizminin geliştiği, sermaye birikiminin büyüdüğü yüzyıllardır. Başlangıçta elde ettiği büyük birikimi iç işlerinde değerlendiren Ceneviz burjuvazisi, ticaretin aksine bu yatırımlardan kazançlı dönüşler alamayınca yeni stratejiler geliştirmiş, yeni birikim teknikleri ve finansal araçlar kullanmaya başlamıştır. Bu süreç Ceneviz ile yeni ilişkiler kurulmasını sağlamıştır. İspanya Krallığı ile yaptığı işbirliği sonucu, krallığın askeri gücünden faydalanarak, güvenli koşullarda ticaretini büyütmüş ve kapitalist dünya tarihinde o zamana dek görülmeyen büyüklükte sermaye birikiminin sahibi olmuştur. Liman kentlerine sahip olan ve deniz ticareti de yapan Ceneviz’in, etkin olduğu bu süreç, İspanya Krallığı adına yapılan coğrafi keşiflerin de yolunu açmıştır (Arrighi, 2016, s. 174-191).

16.yüzyılın ortaları, küresel ticaret yollarını kullanarak sermaye birikimini olabildiğince artırmış olan Ceneviz için, maddi genişleme aşamasının sınırlarına geldiği zamanlardır. 1557 yılında krallığın krize girmesiyle birlikte Ceneviz ile ilişkilerin seyri değişmiştir. İspanya krallığı Ceneviz’e borçlanırken, Ceneviz ticaretten finansa geçiş sürecini başlatmış, bu tarihten itibaren Ceneviz Çağı diye anılan 70 yıl boyunca, aralıklarla tekrarlanan finansal kriz ortamında, Avrupa’nın finans işlerini yürütmüştür (Arrighi, 2016, s. 193). 1627’de yaşanan son finansal krizin ardından İspanya ile işbirliği sona ermiş, kapitalist yatırımcılar yeni arayışlara girerek varlıklarını güçlendirmek isteseler de, Ceneviz, sistem içinde etkinliğini kaybetmiştir.

Ceneviz çevrimi sonraki diğer çevrimlerle aynı işleyiş biçimine sahiptir. İşleyiş ve yayılma seyri benzer özellikler gösterse de farklı olan tarafı hegemonya olarak tanımlanmamasıdır. Bu aşamada modern kapitalist dünya sistemini oluşturan, her değişimle derinleşen ve etki alanını büyüten çevrimlerin işleyiş biçiminin anlaşılması, farkların ortaya konması açısından da önem arz etmektedir.

1.1.4. Hollanda Çevrimi / Hollanda Hegemonyası

Çevrimler, biri bitip diğeri başlayan bileşenler olmayıp, iç içe geçmiş ilişkiler ve bağlarla oluşturulan süreçler bütünü olduğu için, ikinci çevrim olarak ifade edilen

Hollanda çevriminin 1627'den çok daha önce başladığı söylenebilir (Arrighi, 2008, s. 238). 1566 yılında İspanya Krallığı Hollanda illerini kontrol altına alıp vergiye bağlamak üzere saldırıya geçmiş, ancak geri püskürtülmüştür. Hollanda bu kritik gelişmeden sonra seksen yıl devam eden bir süreçte, çok defa İspanya ile karşı karşıya gelmiştir. Dönem, Hollanda Ayaklanmaları olarak da anılır. Seksen yıllık bu süreçteki rekabet ve çatışmalar Hollanda'yı güçlendirirken İspanya'nın da tükenmesine sebep olmuştur. Otuz Yıl Savaşları sonunda 1648 Westphalia Barışı ile beraber Hollanda ile İspanya mücadelesi de sona ermiştir.

16. yüzyılda Ceneviz finans merkezi olarak varlığını sürdürürken, Lyon, Antwerp ve Sevilla gibi kentler de uluslararası alışverişin yapılabildiği, aynı zamanda finansal gelirlerin elde edildiği merkezlere dönüşmüştür. Amsterdam ise Hollanda'nın Baltık ticareti için önemli bir merkez durumundadır. Baltık denizi üzerinden yapılan ticaret hacmi oldukça yüksek gerçekleşmiş, ve bu ticaret ağı Avrupa'nın dünyaya açıldığı kapılardan biri olmuştur. Hollanda Baltık ticareti ile büyük bir maddi genişleme dönemi gerçekleştirmiştir (Arrighi, 2016, s. 201,202). Bu süreç beraberinde aşırı sermaye birikimi krizlerini getirmiş, Hollanda da İtalyan kent devletlerine benzer adımlarla süreci finansallaşarak yönetme yoluna gitmiştir. Sermaye birikimlerinin bir kısmıyla toprak yatırımları yapmışlar, ticari tarıma yönelik alanlar açmışlardır. Sermayelerini kullanmanın bir diğer yolu savaş için yaptıkları harcamalar ve devlet kurma sürecine ait yatırımlardır. İtalyan kent devletleriyle benzer diğer konu da her ikisinin de sanat ve kültürel alanlar için yatırım yapmış olmalarıdır. Bu alanlarda her iki devletin süreçleri, Rönesans ve Aydınlanma dönemiyle karşılık bulmuştur (Arrighi, 2016, s. 206-208).

Hollanda'da tarihsel süreci nedeniyle derinleşmeyen bir feodal yapıda yükselen kapitalizm, merkantilist anlayışını yerleştirirken ticari ayağını da güçlendirmiştir (Beaud, 2018, s. 36). Kurulduğu günden itibaren Hollanda, bir ayağı Doğu Hint Adaları Kumpanyası, bir ayağı Amsterdam Bankası ve borsası, bir ayağı da güçlü bir donanmaya sahibi olmak özelliğiyle kendini, ilk modern devlet olarak tanımlamıştır (Beaud, 2018, s. 34,35). Kuzeyin Cenevizi olarak anılan Amsterdam, 17. yüzyıl dünya ekonomisinin ticari merkezi haline gelmiştir. Hollanda hem genişlemeye, hem kendine yeterliliğe dayanan stratejileriyle maddi genişlemesini 18.yüzyıl başlarına dek sürdürmüştür (Arrighi, 2016, s. 208). Süreçte Avrupa'da yükselmekte olan güçlerle borçlandırma ve krediler üzerinden

finans ilişkileri geliştirmiş, 1740'lardan itibaren de yavaş yavaş Avrupa finans merkezi olmuştur.

Hollanda'nın dünya ekonomisinin merkezine oturması, geliştirdiği üç önemli politikayla sağlanmıştır. Bunlardan ilki, Amsterdam'ın dünya ticaretinin antrepo olması ve yüksek düzeyde nakit bulundurmasıyla, rahat ödeme yapabilmekte ve fiyatlara dair rahat inisiyatif alabilmekte oluşudur. Aynı sebepler üzerinden geliştirilen ikinci konu, Amsterdam'ın dünya ticaretinin para ve sermaye merkezi olmasıdır. Uluslararası alışverişlerin merkezi haline gelmesiyle ilk defa her ülkenin kendini temsil ettiği büyük bir borsa meydana getirmiştir. Diğer güçlü tarafı ise 17. yüzyılın başında kurulan ilk şirket İngiliz Doğu Hint Adaları Şirketi olmasına rağmen, 1602 yılında resmi varlığı tanınmış olan Hollanda Doğu Hindistan Şirketi VOC'un başarılarıdır. Şirket bir yandan Hollanda'nın ticari ve finansal gelişimine büyük katkı sunarken, diğer yandan kendi büyümesini sağlamıştır. İlk çokuluslu şirket olan VOC, dönemin diğer uluslararası şirketleri gibi, uluslararası ilişkileri sağlayan, düzenleyen, bilgi alan, bilgi aktaran, müzakerelerde bulunup karar verebilen önemli bir kuruluş olarak var olmuştur (Arrighi, 2016, s. 210-215).

Hollanda'nın "küresel" sermaye birikimi sürecinde edindiği konum, üretimin henüz belirleyici olmadığı bir ticari kapitalizm sürecinde uygulanan merkantilizm, savaş yapma, devlet kurma süreçlerinde gösterdiği siyasi güç, Avrupa ülkeleri için özendirici olmuştur. Hem ticaret ve uluslararası alanda başarılı stratejilerle, güçlü ulusal bir ekonomi oluşturarak sonsuz sermaye birikimi adına etkin bir gelişme göstermiş, hem de Avrupa'nın siyasi sürecinde belirleyici roller alarak özellikle İngiltere ve Fransa'nın taklit ettiği bir ülke haline gelmiştir (Arrighi, 2016, s. 216). İngiltere ve Fransa'nın gelişimi, Hollanda'nın hegemonik konumu için tehdit oluşturmuştur. Bu iki ülkeyle rekabetin güçlendiği ortamda, Amsterdam merkezli olarak iyi yönettiği finansal sürece ağırlık vermek durumunda kalmıştır (Arrighi, 2016, s. 217). Bu dönemde gerçekleşen Avusturya Veraset Savaşı ve Yedi Yıl Savaşları, hem Avrupa güçler dengesini oluşturmaya hem de deniz aşırı sömürgelerinde hâkimiyetin güçlenmesine yönelik gerçekleşmiştir. Böyle bir ortamda mücadeleye katılmayan, bilakis rekabetten doğan akışkan sermayeyi yönetmeye devam eden Hollanda; Saksonya, Bavyera, İsveç, Danimarka, Rusya, Fransa gibi pek çok Avrupa ülkesinin finans işlerinin Amsterdam'da yürütülmesini sağlamıştır (Braudel, 2004, s. 210). Hollanda çevrimi için de finansal genişleme dönemi çok uzun sürmemiş,

Amerikan Ayaklanması sırasında Fransa'nın yanında yer almasıyla da bir sonuç elde edememişlerdir. İngiltere'yle yaptığı (1781-1784) savaşta bazı sömürgelerle birlikte deniz gücünü de tümüyle kaybetmiştir. Napolyon Savaşlarıyla ise hegemonik güç olarak tarihten silinmiştir, ancak yarım yüzyıl kadar Hollandalı bankerler talep görmeye devam etmişlerdir (Arrighi, 2016, s. 220).

1.1.5. İngiltere Çevrimi / İngiltere Hegemonyası

1760 yılından itibaren yaşanan ekonomik krizler nedeniyle Hollanda, kapitalist dünya sistemindeki yerini kaybetmeye başlamıştır. 1780-1783 krizi sonrası ise kapitalist dünyanın merkezi artık Londra'yı göstermektedir. 18. yüzyılın son çeyreği İngiltere ile Hollanda sermayesinin beraber yaşadığı bir süreçtir aslında, ancak diğer çevrimlerde olduğu gibi güç kaybeden ülke inerken yeni teknolojiler, yeni yapılanmalarla yükselen yeni gücün korumasında, sermaye de yükselmektedir (Arrighi, 2016, s. 242).

İngiltere sanayileşmesini ilk olarak tarımda devrimle gerçekleştirmiş olsa da, 1765 yılında James Watt'ın buhar motorunu icadıyla, enerjinin daha ucuz elde edilmeye başlanması, bu teknolojinin üretim süreçlerinde kullanılmaya başlamasını sağlamış, öncelikle tekstilde olmak üzere, üretim hızı oldukça artmıştır. 18. yüzyılda İngiltere, fabrika benzeri büyük imalathanelerle tanışmış, bu durum, İngiltere ekonomisinin gerek sömürgeler açısından gerek ticaret hızının ivme kazanması bakımından olgunluk kazanmasına neden olmuştur (Hobsbawm, 2018). Üretimin sistemleşmesi ve bu gücün kapitalizme içkin hale getirilmesi İngiltere çevriminin ayırıcı özelliğidir (Arrighi, 2016, s. 266,357). Tekstil sektöründe teknolojik yeniliklerin kullanılması ile sağlanan büyük sıçrama, diğer alanları da tetiklemiş, 19. yüzyılda demir-çelik sanayi kapitalist dünya sistemini etkileyecek ölçekte gelişme kaydetmiştir (Hobsbawm, 2018, s. 53-70). İngiltere bu alanda aşırı bir genişleme göstermiş, demiryolu ve gemi yapımına dair üretimler yapmaya hatta bu konuda yetkinlik kazanmaya başlamıştır. Demiryolu yapımı için Amerika, Asya ve Avustralya'ya büyük ihracatlar yapılmıştır. Çevrimin büyük maddi genişlemesi sonucu oluşan durum, dünya ekonomisinin küreselleşmesidir (Arrighi, 2016, s. 245).

Hızlı ve büyük bir maddi genişleme sağlayan İngiltere çevrimi, daha önceki çevrimlerle kıyaslandığında en etkili ve geniş olanıdır. Hobsbawm'ın dediği gibi bütün dünya bu ekonominin parçası haline gelmiştir (Hobsbawm, 2018, s. 13).

Sadece İngiltere’de değil, dünya ekonomisinde gerçekleşen büyüme ve genişlemenin sonucunda, üretim ve ticarete kâr elde edilemeyecek kadar aşırı bir birikim oluşmuştur. 1873-1896 yılları arasında yaşanan Büyük Buhran diğer çevrimlerde olduğu gibi finansal genişleme dönemine geçişin ifadesidir (Arrighi, 2016, s. 248,249). Daha önce kapitalist dünya ekonomisinin merkezi haline gelmiş olan Londra, finans merkezi olarak yabancı sermayeye ev sahipliği yapmaktaydı. Aynı süreçte devletlerarasında ve özel sektörde yaşanan rekabet yükselmiş durumdaydı ve özellikle bu süreçte iki ülke İngiltere’nin varlığında yükselişteydi ki bu ülkeler ABD ve Almanya’dır. 1890-1895 arasında çelik gibi bazı sınai malların üretiminde İngiltere’yi geçmiş durumdaydılar (Hobsbawm, 2018, s. 167). Ancak yine de 1914’e kadar süren aralıkta yüksek rekabet, savaş sebebi olmamıştır. Bunun sebeplerinden birinin İngiliz emperyalizmi, diğerinin de serbest ticaret anlayışı olduğu ifade eder Arrighi (Arrighi, 2016, s. 249). 1896-1914 yılları arasında yaşanan “iyi dönem” krizin çözüldüğünü düşündürse de, sadece belli bir kesimin iyi dönemi olarak geçmiş, dünyayı savaştan uzaklaştıramamıştır (Arrighi, 2016, s. 261,262).

Birinci Dünya Savaşı’ndan galip çıkmış olan İngiltere, her ne kadar genişlemesini sürdürmüş olsa da, imparatorluk maliyetleri yük olmaya başlamıştır (Arrighi, 2008, s. 254). 1931 sterlin-altın standardının çöküşüyle, finansal sürecin de sonuna gelinmiştir ve Londra artık tek ticari ve finansal merkez değildir (Arrighi, 2016, s. 263).

1.1.6. ABD Çevrimi / ABD Hegemonyası

İngiltere 19. yüzyılın son döneminde, üretim üstünlüğünü ABD ile paylaşmaya başlamıştır. Zengin maden yatakları ve doğal kaynaklara sahip geniş toprakları, ülkeyi dolaşan demiryolu ulaşımı ve taşıma ağı, İkinci Sanayi Devrimi’nden aldığı güçten edindiği savaş sanayindeki yeri ve dünya savaşlarındaki stratejisi sonucu, uluslararası sermayeyi kendinde toplayabilmesiyle yeni çevrimin lideri olarak ABD, İngiltere’nin rolünü üstlenmiştir (Arrighi, 2016).

Amerika’da makineleşme 19. yüzyıl itibariyle hızlı biçimde gerçekleşmiştir. Teknolojik buluşların ve inovatif çalışmaların etkisi büyüktür. Dönemin kavramları; hız ve verimlilik (Beaud, 2018, s. 246-250). Kimya sektörünün geliştiği, motorların petrolün gücüyle çalışmaya başladığı, çeliğin kullanıldığı bir dönem olup, enerji olarak büyük ölçüde elektrikten faydalanılmaktadır (Beaud, 2018, s. 211-214). Fordist üretim

sistemi de, üretim sürecinde akılcı esaslara dayalı iş bölümü, uzmanlaşma, standardizasyon, hız ve devamlılık sağlamak üzere geliştirilmiş bir örgütlenme sistemi olarak kapitalizm tarihine geçmiştir (Beaud, 2018, s. 246).

Hollanda, koruma maliyetlerini içselleştirmek suretiyle, İngiltere, bunun üzerinde üretim maliyetlerini içselleştirmek suretiyle kapitalizmi adım adım daha ileriye taşımışken, ABD ise, işlem maliyetlerinin içselleştirilmesini sağlamıştır. Öncesinde birbirinden bağımsız iş birimlerince yürütülen üretim ve dağıtımına yönelik pek çok faaliyet, bu süreçte tek bir örgütsel yapı içinde yürütülmeye başlanarak, yeni bir yapılanma yeni bir kapitalist örgütlenme şekli ortaya konmuştur (Arrighi, 2016, s. 257,258). Amerika ölçeğinde, bu anlamda bütünleşmesini tamamlayan pek çok şirket olmuş, bunlar önce ulusal, güçlü şirketler olarak ABD’de, ardından da ABD dışında doğrudan yatırımlarla varlık göstermişlerdir (Arrighi, 2016, s. 360).

İngiltere’den sonra ABD’nin yükselişi, çevrimler açısından bir yer değiştirme değildir kuşkusuz. Çevrimlerin tabiatı gereği ABD de, kendi kurum ve kuralları, yeni para sistemi, yeni bir yapılanma ile gelmiş, bu süreci İngiltere’nin yönetemeyişini takip edip, ekonominin istikameti kendine döndüğünde, durumdan istifade ederek yerini hazırlamıştır. Yüksek üretim gücüne sahip olan ABD, savaşa katılan ülkelerden daha avantajlı bir durumdayken, Birinci Dünya Savaşı öncesi gerek yatırımları, gerek borçlandırma politikalarıyla Avrupa’da etkisini göstermiştir. Bu durumdan İngiltere de yararlanmıştır. 1915’de İngiltere’nin savaşa dair ihtiyaçlarının büyüklüğünü belirlenmesiyle birlikte bunu karşılayabilecek gücün ancak ABD olduğu anlaşılmış, daha önce ABD’deki varlıklardan hak talep eden İngiltere, yerini ABD’den ihtiyaçlarını karşılamak zorunda kalan bir ülkeye bırakmıştır (Kaymak, 2010). 1920’lerde ABD yüksek üretim gücüne sahip olduğu bir süreçte iken, finans merkezi halen Londra’dır (Arrighi, 2016, s. 402). 1940’lara yaklaşıldığında ise İngiltere merkezli dünya düzeninden söz edilemez bir duruma gelinmiştir. Kaosun hızlandığı dünya, bir büyük savaşın daha eşliğindedir (Arrighi, 2016, s. 406,407).

İkinci Dünya Savaşı 1939-1945 yılları arasında gerçekleşmiş, savaşa katılan diğer ülkelerle birlikte Avrupa da tahmin edilenin çok üzerinde kayıplar vermiştir. Savaşın henüz bitmediği bir zamanda 44 ülkenin katılımıyla imzalanan, doların altına, katılımcı ülkelerin paralarının da dolara sabitlendiği bir para sistemi ortaya koyan Bretton Woods

Antlaşması'yla, ABD öncülüğünde yeni bir döneme girilmiştir. Anlaşmayı imzalamayan Sovyetler Birliği'nin sistemi kabul etmemiş oluşu, sıcak savaş nihayetlense de, soğuk savaşın belirtisi olarak görülebilir (Panitch & Gindin, 2019). Bretton Woods'da müzakereleri gerçekleştiren etkin iki isimden biri; İngiltere temsilcisi Keynes, diğeri de ABD temsilcisi White'tır. Bu adımla başlayan süreçte, İngiltere ve ABD gibi ileri kapitalist ülkelerde korumacı politikalar uygulanmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ABD'nin öncüsü olduğu bir dizi adım atılmıştır. Sovyetler Birliği karşısında, Avrupa'nın yeniden inşasına destek olarak, ABD'nin yanında yer almasına yönelik çabalar bu adımlardandır. Dünya Bankası ve IMF'nin sistemin işlerliği için kurulması da yine bu adımlar kapsamındadır (Panitch & Gindin, 2019, s. 87-90).

Bretton Woods sistemiyle yapılan şeyin sadece teknik bir değişim veya düzenleme olduğunu düşünmek yanlış olur. Daha önceki uygulanan para sistemlerinde, finans ilişkileri, dolaşım ağları ve bu yoldan kâr sağlamaya yönelik örgütlenmeler, tümüyle bankerler ve finansörler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Devrim niteliğindeki bir adımla, ABD hükümeti tarafından kurulması sağlanmış ve desteklenmiş olan Dünya Bankası, IMF ve FED bu görevi devralmıştır. Müttefik devletlerin merkez bankalarıyla yakın ilişkide olan bu üç finans kurumuyla, kapitalist dünyada var olan nakit stokunun denetimi ve değerlendirmesinin, kamuya geçişi de sağlanmıştır (Arrighi, 2016, s. 113, 114, 413). Dünya bu durumun sonuçlarıyla süreçte karşılaşmaya devam etmiştir.

1947-1951 yılları arasında, savaştan büyük kayıplarla çıkmış Avrupa'yı desteklemek amacıyla yürürlüğe konan Marshall Planı, ABD için bir mali genişleme adımıdır. Bu adım sadece ABD için değil, Avrupa için de sermaye hareketini sağlaması ve hızlandırması açısından oldukça önemli olmuş, sermaye birikimindeki artış refahın da süreçte artmasını sağlamıştır (Arrighi, 2016, s. 441). Sosyal hizmetlere dair, devletlerde ilerleme kaydedilmiş, eğitim, sağlık, çevresel koşulların iyileştirilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Verimliliğin artmasına yönelik çalışma prensipleri düzenlenerek, işçiler ve çalışanların pozisyonları yeniden tanımlanmış, işçi sınıfı, sendika ve grev hakları konusunda adımlar atılmışlardır. Sosyal devlet algısı pek çok alanda etkisini göstermiştir. Bu durum ABD ve Avrupa'da kapitalizmi halk nezdinde daha da güçlü hale getirmiştir (Beaud, 2018, s. 286,295). Marshall Planı dışında ABD'nin yararına iki gelişmeden daha söz etmek gerekir. Bunlardan biri; kurulması ABD tarafından da desteklenmiş olan Avrupa Ekonomik İşbirliği Komitesi'dir; kurulmasından hemen sonra Avrupa Ekonomik

Topluluğu'na dönüşmüştür. Diğeri ise Avrupa ile askeri birliğin sağlanmasına yönelik 1949 yılında NATO'nun kurulmasıdır (Neal & Cameron, 2019, s. 511).

Dünya ekonomisinin bu süreçte oluşturduğu genişlemede en büyük pay, büyük savaşları bitirmiş ülkelerin barış zamanında göstermiş oldukları silahlanma gayretlerindedir (Arrighi, 2016, s. 439). ABD'nin askeri yardımlar ve yatırımlarının yanında, ticaret ve üretiminin de dünyaya yönelik üst düzeyde artışı, kimi ekonomistlerce bu dönemin “kapitalizmin altın çağı” diye nitelenmesine sebep olacaktır (Arrighi, 2016, s. 440).

Marshall Planı'yla Avrupa'ya yalnızca yardım gönderilmemiş, hegemonyanın kültürüne dair aktarımlar da olmuştur. Amerikalılaştırma; 1950'de başlayıp 1960'larda zirveyi görmüş, önce ABD reklam ajansları, daha sonra endüstri şirketleri Avrupa pazarına hâkim olmuşlardır. Her ne kadar Avrupa 1970'lerde ulusal pazarlarını güçlendirmeye yönelik çaba gösterse de, ABD pazardan çekilmemiş yerelden aldığı destekle varlığını ve gücünü artırmayı sürdürmüştür (Mattelart, 2016). Avrupa'da yapılan yatırımlar Avrupalılar tarafından “Amerika'nın meydan okuması” (Mattelart, 2016, s. 83) ya da “Amerikan işgali” olarak karşılanmıştır (Arrighi, 2016, s. 448).

İngiltere'nin hegemonyasında dünya piyasasını denetlediğini söylemenin yetersiz kalacağını ifade eden Arrighi; “İngiltere, dünya piyasası idi” der (Arrighi, 2016, s. 428). Oysa ABD için durum bundan farklıdır. ABD maddi genişleme sürecinde korumacı politikalarla, tüm girişimleri, devletçe çevrelenmiş, büyük, kendine yeten, hareketli, korunmuş bir ekonomik alan içinde gerçekleşen rekabet ortamında desteklemiştir. Keynesyen politikalarla desteklenen ortamda şirketler, ulusal birliğin parçası olarak güçlenmişlerdir. Yurt içinde ulusal birlik oluşturmuş, bütünleşmiş şirketler uluslararası alanda yayılmışlar ve Arrighi'nin ifadesiyle “truva atı” görevini üstlenmişlerdir (Arrighi, 2016, s. 436).

1968 itibarıyla maddi genişleme sınırlarına yaklaşan ABD için, krizin işaretleri görülmeye başlamıştır. İlk önemli işaret, ABD'nin Vietnam başarısızlığıdır. Diğeri Amerikan Federal Rezerv Bürosu FED'in, Bretton Woods'un para sisteminin uygulanmasını bu süreçte imkânsız bulmasıdır. Bir diğer sebep de Amerikan hükümetinin korku üzerine oturttuğu, komünizm karşıtı Soğuk Savaş söylemlerinin gücünü kaybetmeye başlamasıdır (Arrighi, 2016, s. 444). 1970'de yaşanan ekonomik krizde

sermayeden yana tutum alan ABD, finans sermayesini güçlendirmeye yönelik adımların çıkarlarına hizmet edeceğini görererek aslında neoliberal politikalara geçişin ilk işaretlerini vermiştir. 1971 yılında doların altınla ilişkisi de kesilerek, artık taşınamayacağı anlaşılan Bretton Woods ekonomi anlayışı tümüyle terk edilmiştir. 1973 ve 1974’de petrol fiyatlarının artmasıyla gerçekleşen krizler, ABD’nin neoliberalizme geçiş kararını daha da güçlendirmiştir (Panitch & Gindin, 2019, s. 169,170). 1979 yılında FED’in finansa dair kararlarıyla oluşturulan stratejilerle de, 1980 sonrası dönemin finans sermayesi üzerinden yönetilmesinin yolu tamamen açılmıştır (Arrighi, 2016, s. 472-478).

1.2. NEOLİBERALİZM YENİ DÜNYA DÜZENİ Mİ?

1.2.1. Neoliberal Politikalara Geçiş ve Ulus İçi Uygulamalar

1930 Büyük Buhran sonrası döneme cevap olarak geliştirilmiş olan Keynesyen ekonomi anlayışı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalist ülkelerce benimsenmiştir (Harvey, 2015, s. 18). Keynesyen ekonomide liberal anlayış hâkimdir ve özel sektör güçlüdür ancak belirleyici olan devlettir; devletin korumasının ve müdahalesinin varlığında politikalar üreten ulus devletler, savaş sonrası yeniden inşa sürecini hızlandırmış, aynı zamanda sosyal hizmetlere dair büyük gelişme kaydetmişlerdir (Balaam & Dillman, 2018, s. 71,102). ABD ve İngiltere gibi ileri kapitalist ülkeler, finans sermayeyi ulus içi ve uluslararası alanda sınırlayarak, refaha yönelik emek politikaları ortaya koyarak, ekonomik canlılık sağlamak üzere makroekonomik politikalar uygulayarak (Harvey, 2015, s. 18,19), devletin korumacı karakterini güçlendiren bir yapılanmayla 1970’lere kadar gelmişlerdir.

Keynesyen ekonomi anlayışı, ABD için istikrarlı bir büyüme ve maddi genişleme dönemi sağlamıştır. Ancak 1970’lere gelindiğinde, aşırı sermaye birikim krizleri için cevap olamamıştır. Kârın düşmesi, enflasyonda yükselme, doların değer kaybetmesiyle birlikte dolara güvenin azalması ve ticari açıklar verilmesi gibi sonuçların oluşturduğu ekonomik kriz, aslında yepyeni olmayan, ancak ABD hegemonyası için yeni bir örgütlenme ihtiyacını doğurmuştur. Yepyeni değildir çünkü, daha önce çevrimini tamamlamış olan hegemonik güçlerin tümü için, maddi genişleme sonrası yaşanan aşırı sermaye birikimi krizlerinden çıkış yolu finansallaşma ile sağlanmıştır (Arrighi, 2008, s. 237). Uygulamada dönemsel ve yapısal farklılıklar bulunsa da akışkan sermayeden kazanç sağlamanın yolu olarak finans sektörü devreye girmiştir. O güne dek reel sektörün

desteklenmesi ile oluşturulan sermaye birikimi, finans sermayeye katılarak ve onunla birlikte hareketlenmeli ve kendini finans sektörü üzerinden üretmeyi sürdürmelidir. Bu amaçla gerek ulus içinde gerekse de uluslararası alanda ekonomi politik değişiklikler yapılmıştır. Radikal sayılabilecek adımlar atılarak, önce 1971’de Bretton Woods para sistemi terk edilir. 1974’te fiilen kaldırılmaya başlanmış olan sermaye kontrollerinin tamamı resmi olarak da kaldırılır. Ulus içinde, emeğe ve sosyal yardımların azaltılmasına yönelik olarak uygulamalar başlatılır. Neoliberal ekonomi anlayışı, işletmede kâr etmek için önceki dönemin savunduğu; üretim, satışlar ve büyümeyi değil, maliyetlerin kısılmasını öncelediğinden (Harvey, 2015, s. 72-74), 1980’e kadar sermayenin emeğe baskısı devletin desteğinde sürmüştür. Gerçek anlamıyla devletin müdahalesi ve baskısı söz konusudur, bu meyanda hızla şu politikalar ulus içinde yürürlüğe konur:

-Hükümetin uyguladığı sıkı para politikasıyla büyüme hızına müdahale edilir,

-Emeğin gücü azaltılarak asgari ücretin düşmesine izin verilir;

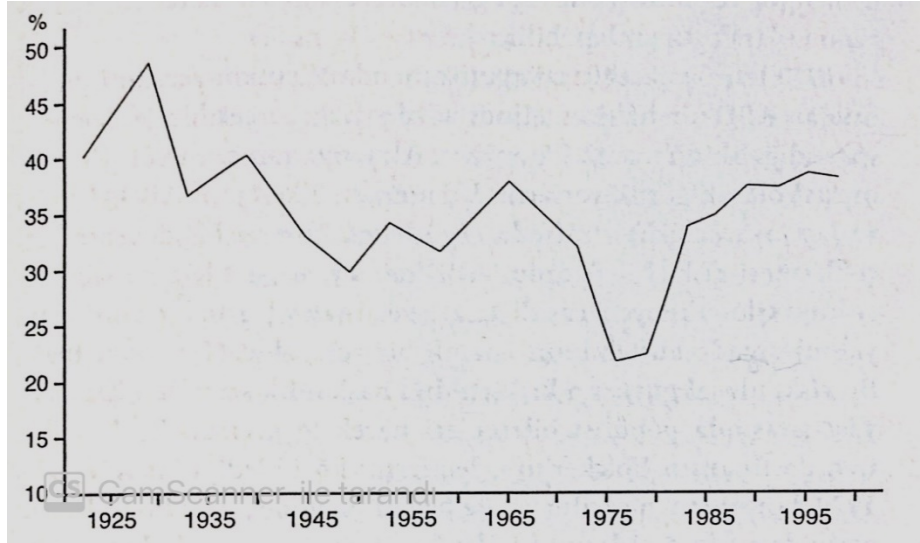
-Çalışma yasaları üzerinde manipülasyonlar yapılır ve işçinin temsil olanağı azaltılır, sendikalaşma engellenir; o güne kadar şirket içinde yapılan sendikalar şirketlerden çıkartılır;

-Refah devletinin özelliklerinden biri olan güçlü sosyal güvenlik sistemi zayıflatılarak, sermaye karşısında emek güçsüz bırakılır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 322,323).

1979 Yılında Amerika Merkez Bankası (FED) Başkanı Paul Volcker’in faizi yükselterek krizden kurtulma isteği, aslında krize finansal bir çözüm arayışıdır (Harvey, 2015, s. 31). 1980 yılında başkanlığa seçilen Reagan tarafından da desteklenir. 1979 yılında İngiltere seçimlerinden galip çıkan Thatcher’ın da temel politikalarını oluşturan neoliberal anlayış, bu gelişmelerden aldığı hızla dünya üzerinde yayılma sürecini başlatır (Harvey, 2015, s. 60-71).

ABD içinde devlet müdahalesi ile şekillendirilen ortamda, uygulanan politikalarla hane halklarının %1’lik varlıklı elitin kazancının ve gücünün yeniden tesisi sağlanmıştır. Dumenil ve Levy en başından neoliberalizmin sınıf iktidarı kurmaya yönelik var edildiğini söyler (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 29). Makalelerinde yer verdikleri Şekil 1’deki grafikte ABD hane halklarının en zengin %1’lik kesiminin, toplam servetten

aldıkları payın yıllarla şekillenen seyri gösterilmektedir. Hane halkı kavramı, tanımını Wallerstein'in yaptığı kapitalist dünya-ekonomi sistemi içinde, çalışanların oluşturduğu birimdir. Farklı gelir düzeylerini ve gelir çeşitlerini bir araya getiren, bazen bir aileden bazen aile olmayan, üç ile on kişi arasında değişen sayıda bireylerden oluşur (Wallerstein, 2005, s. 57).

Şekil 1. ABD Hane Halklarının En Zengin %1'lik Elitinin Yıllara Göre Toplam Servetten Aldıkları Pay

Şekil 1'de % 1'lik zengin kesimin servetten aldıkları pay, 1965 sonrası düşmeye başlamış, 1970 sonrası düşüş hızlanmış görünmektedir. 1975-1980 arası dönemde 1920'lerden beri olan en düşük seviyeyi görmüştür. Grafikten anlaşıldığı üzere 1980 sonrası hızla yükselmiş, 1985 sonrasında ise 1965 öncesi seviyelere ulaşmıştır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 29). Sınıfların daha da belirginleşmesine neden olan, borç verenler ve hissedarlar lehine oluşturulan bu yeni uygulamalar bütünü içinde, üretim araçlarının sahibi olan ve alacaklı da olan hane halkları, faizin yükselmesi ve finans sektörü lehine alınan kararların sektörü daha cazip hale getirmesiyle, oldukça kârlı biçimde paradan para kazanmışlardır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 30).

İngiltere'de de Thatcher'ın seçilmesinin hemen ardından neoliberal politikalar uygulanmaya konur. 1970'li yıllara kadar süren özellikle sanayide millileştirme politikalarının aksine bu süreçte özelleştirmelerden büyük gelir elde edilir. İngiltere'de

neoliberal politikaların sonuçlarına dair tıpkı ABD’de olduğu gibi hane halklarının en üst %10’luk kesiminin toplam gelirden aldığı pay sürekli biçimde artarken, en alttaki %10’luk kesimin payı azalmıştır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 336). Neoliberal süreçte Thatcher dönemi, eşitsizliğin derinleşmesi konusunda belirgin bir tablo ortaya koymaktadır. İngiltere’de neoliberal politikalar ABD ile paralel seyretmekle beraber uygulama farklılıkları da içerir. Özellikle ileri kapitalist ülkeler, yapısal özelliklerindeki farklılıklar bağlamında uygulama değişiklikleri yapmışlardır. Ancak her iki ülke örneğinde de neoliberal politikaların uygulanmasının ardından, ulus içinde eşitsizliğin daha da derinleştiği anlaşılmaktadır.

1.2.2. Krizden Çıkış Yolu Olarak Yardım ve Borçlandırma/

Neoliberal Küreselleşmenin Uygulanması

ABD’nin maddi genişlemesi de diğer çevrimlerde olduğu gibi sınırlarına dayandığında, oluşacak krizleri ertelemenin ya da girilen krizlerden çıkabilmenin yolu olarak, uluslara yardımlar ve borçlandırma politikaları uygulanmıştır. ABD, İkinci Dünya Savaşı’ndan itibaren farklı zamanlarda, farklı gerekçelerle dünya ülkelerine yardım eden güçlü ülke pozisyonundadır. Bu durum İkinci Dünya Savaşı’ndan en az zararla çıkan ülke olarak ve bu dönemde üretimini artırarak sürdürmüş olması, ekonomisini güçlendirmesi nedeniyledir. Henry Veltmeyer ve James Petras değerlendirmelerini, yardım alan taraf üzerinden değil de yardım eden tarafa, yardımların getirilerine işaret ederek yaparlar ki bu konu Bretton Woods sistemi uygulanmakta iken, “emperyalizm olarak dış yardım” kavramı ile tanımlanmıştır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 203). Konunun daha anlaşılır olması için yardım eden devlet olarak ABD’nin ve kurumların, süreçleri takip eden zamanda nasıl yol aldığına bakmak gerekir.

ABD Başkanı Truman’ın Sovyetler Birliği düşmanlığını ilan edip komünizmin yayılması endişesiyle, Sovyet tehdidi altındaki ülkelere maddi yardım vadettiği, 1947 yılında belirlenen politika Truman Doktrini olarak bilinmektedir. Hemen ardından 1948 yılından başlamak üzere, 1951’e kadar olan süreçte Marshall Planı devreye girmiş, Avrupa ülkelerine büyük miktarda maddi yardım gönderilmiştir. Temelde komünizm korkusuyla yapılan yardımlar, Avrupa tarafında da bir Amerikanlaşma doğurmuştur. ABD’nin her dönemde yaptığı yardımlar, resmi ifadesi; ulus inşası, iktisadi kalkınma desteği gibi adlandırmalar olsa da, farklı niyetler taşımaktadır. 1940’lar itibariyle

kullanılmaya başlayan kalkınma kavramı, süreçte yapılan yardımların niteliklerinin anlaşılmasına katkı sağlar. Kalkınmakta olan Avrupa ülkelerine yapılan yardımlar, ulus inşasına hizmet etmesi niyetiyle yapılırken, 1948 ve 1949 yıllarında Güney Amerika ülkelerine yapılan yardımların, ABD'nin çıkarları dikkate alındığında, bu ülkelerde gerçekleştirilecek sosyalist devrimci adımların bertaraf edilmesine yönelik olduğu anlaşılmaktadır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 204).

İktisadi kalkınmayı teşvik niyeti taşıyan yardımlar ABD'nin gündemini zaman zaman meşgul etmiştir. Yeni bir kavram olan “kalkınma”nın ne ifade ettiğini Wolfgang Sachs ve arkadaşları açıklarlar. Kavramın, 1940 sonlarında sömürge olmaktan kurtulmaya çalışan devletlerle, sömürgeci devletler arasındaki ilişkinin, aralarında var olan hiyerarşinin korunarak devam ettirilmesi yönünde, emperyalist bir tutumla tasarlanmış bir kavram olduğunu ifade ederler (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 203). İlk kurulduğu zaman adı Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası olan Dünya Bankası da, kurulduğu günden itibaren, kapitalist kalkınmanın finans ayağında yer almıştır. Uluslararası Kalkınma Ajansı ise kalkınmayı halklar nezdinde fonlarla destekleyen, bunu STK'lar üzerinden halkları faydalandırarak yapan diğer bir kurum olarak çalışır. Fonların kaynağı ileri kapitalist ülkeler olup ilk sırada ABD vardır. STK'lar halklara kalkınmayı destekleyecek hizmetler götürürken, aynı anda sosyalist devrimci düşünce ihtimaline karşı ABD'nin desteğinde, demokrasi ve kapitalizme teşvik işlevi de görmüşlerdir. Bu sırada maddi genişlemesini sürdürmekte olan ABD için, siyasi ve ekonomik çıkarları doğrultusunda ortaya koyduğu ilkelerin yayılması, STK'larca bilinçli ya da bilinçsiz olarak sağlanmıştır. H. Veltmeyer ve J. Petras'ın “ABD emperyalizminin icra organı” diye tanımladığı STK'ların eliyle yapılan bu yardımların, ABD çıkarlarına yönelik olarak, yardım edilen ülkelerde, tüm politik girişimlere dair bir çeşit alt yapı hazırlığı olarak görülmesi mümkündür (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 203,204).

1970'lerden itibaren başlayan krizlerin yaşandığı dönemde, ABD yardımlarının kendisi için kriz dönemini rahatlatmaya yönelik bir adım olduğu anlaşılmaktadır (Arrighi, 2008, s. 258). Uluslararası alanda kalkınmakta olan ülkelere 1983'e kadar olan süreçte ekonomik reformları ve yapılanmaları destekleyici programlara yardım adı altında kaynak aktarılmışken, 1983'ten itibaren borç krizinin yaşanmasıyla birlikte, yardımların geri dönüşü, yüksek faizli kredi borçları şekline dönüşmüştür. ABD ve Avrupa'daki

bankaların, ticari kredi politikalarında yaptıkları değişim de borç finansmanının büyük miktarlara ulaşmasını sağlamıştır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 206).

1983 yılında 27 ülkenin ABD'ye olan borçları yeniden düzenlenmiştir. 2000'li yıllara gelindiğinde, borçlara uygulanan reel faiz artışı sonucu borç miktarı 1980'lere nazaran dört kat artmış olarak belirlenmiş durumdadır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 38).

	1985-89	1990-94	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Sermaye girişleri									
ODA	200.0	274.6	55.3	31.2	43.0	54.5	46.1	37.9	36.2
Özel	157.0	547.5	206.1	276.6	300.8	283.2	224.4	225.8	160.0
Toplam	357.0	822.5	261.4	307.8	343.8	337.7	270.5	263.7	196.2
Sermaye çıkışları									
DYY kârları	66.0	96.5	26.5	30.0	31.8	35.2	40.3	45.4	55.3
Borç ödemeleri	354.0	356.5	100.8	106.6	112.9	118.7	121.9	126.7	122.2
Toplam	420.0	453.0	127.3	136.6	144.7	153.9	162.2	172.1	177.5
<i>Kaynak: IMF (2002); World Bank (2002); OECD (2000)</i>									

Şekil 2. Uzun Dönemli Kuzey-Güney Sermaye Akışları (1985-2001)

Şekil 2’de yer alan IMF, Dünya Bankası ve OECD’den elde edilen, uzun dönemli Kuzey-Güney (ABD-Latin Amerika) sermaye akışlarına dair veriler incelenirse, ABD hegemonyasının 1980’ler itibariyle ortaya koyduğu, yazarların ifadesiyle “neoliberal kapitalist kalkınma modeli”nin sonuçlarına dair fikir sahibi olunabilir (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 202).

1983 yılına kadar ABD’nin kalkınmakta olan ülkelere finansal kaynak aktarımı, resmi ifadesiyle “iktisadi kalkınma desteği” olarak yapılmaktadır. Borç krizinin başlamasıyla birlikte bu aktarımlar, serbest piyasayı desteklemek amaçlı reform şartıyla kredi olarak verilmeye başlanmıştır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 206). Yine bu tarihe kadar ülkelerin yerel çözümleri benimsenirken, 1983 sonrasında ABD’nin dolaylı baskılarıyla, Washington Uzlaşması’nın öngördüğü reform paketinin uygulanması şartı getirilir (Harvey, 2015, s. 101). Borçların ödenmesiyle ilgili olarak Latin Amerika ve Asya’da yaşanan krizlerin çözümü, neoliberal ekonomik reform paketlerinin

uygulanması sürecini başlatır. Özelleştirmelerin ardından kamu işletmelerinin çokuluslu şirketlerce (ÇUŞ) alınması, bu dönemde borçlu ülkelerde doğrudan yabancı yatırım (DYY) sürecini hızlandırır ve bu kanalla borçlu ülkelere yüksek miktarlarda sermaye ve yüksek faizli borç geri ödemesi sağlanır. Yüksek kaynak çıkışının kalkınmakta olan bu ülkeler için “tam anlamıyla bir kan kaybı” olduğu ifade edilir, çünkü kalkınmaya katkı sağlamak için üretim amaçlı kullanılacak sermaye miktarı oldukça düşmüştür (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 206).

Şekil 2’de, 1985-1989 arası dönemde, kalkınmaya yönelik aktarılan ABD yardımı özel sermayeden daha fazla miktardadır. Ticari bankaların merkezlerine aktarılan borç miktarı oldukça yüksek düzeydedir. 1990-1994 arasında bu ülkelere özel sermaye girişinin çokluğu, özelleştirilmeler sonrası şirketlerin ÇUŞ’larca satın alınmasıyla ve şirket birleşmeleriyle ilgilidir. Aynı zaman dilimi DYY’ların büyüyerek, etkili bir sermaye çıkışı sağladıkları görülmektedir. 1995 yılı itibariyle ticari bankalar kalkınmakta olan ülkelere kredi vermemeye başlarken, Dünya Bankası da yapacağı yardımları şarta bağlamış ve neoliberal reformların yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bu dönem ülkelere yapılan yardımların kalkınmayı hızlandıracağı beklentisinin yerine ortaya çıkan sonuç “gerileme için katalizör” olmalarıdır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 210). Yardım eden açısından bu durum, yüksek faizlerle birlikte ödenmesi bir türlü tamamlanmayan kaynak akışı anlamına gelmektedir. Neoliberal kapitalist kalkınma modelinin sonuçları göz önüne alındığında, yardım edene mi yoksa yardım alana mı fayda sağlamıştır, tartışma konusudur.

1.2.3. Neoliberalizm: Tanım, İdealler ve Küreselleşme

Neoliberalizm, ekonomiye dair kuramsal ilkeler ve sosyal-siyasal uygulamalar bütünüdür. Neoliberal politikaların, toplum içinde ilerlemesi ve kabulü, sosyal ve siyasal uygulamaların desteğiyle sağlanmaktadır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 123). Neoliberalizm “insan haysiyeti ve bireyin özgürlüğü” idealiyle sunulmuştur. Bu idealin gerçekleşmesine faşizm veya komünizm gibi devlet müdahalesinin de engel oluşturduğu ve özgürlüklerin barındırdığı potansiyelin, ancak serbest piyasa ve serbest ticaret ortamında doğacağı ifade edilir. Yapılmak istenen şey piyasanın, insan ve insanın eylemlerinin tümünü kapsayacak biçimde genişletilmesi, insanın ekonominin unsuru olarak tanımlanmasıdır. Bireyin özgürlüğü, girişimcilik özgürlüğüne indirgenmektedir (Harvey, 2015, s. 13). Bireyin refahını sağlayacağı, özel mülkiyet hakkı ve bireysel

özgürlükler bağlamında, girişimlerini ortaya koyabileceği, serbest piyasa ve serbest ticaret ortamının hazırlanması, devletin sorumluluğundadır (Harvey, 2015, s. 10,72).

Neoliberal politikalar uygulanmaya başladıktan on yıl sonra, Washington Uzlaşması'yla meşruiyetini sağlamlaştırır ve uygulamaları daha önce başlamış olsa da, on maddelik kararlar listesiyle ilkeler netleştirilir. ABD Hazine Bakanlığı, Dünya Bankası ve IMF'den oluşan grup, Avrupa Merkez Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü'nün de katılımıyla genişletilir. Küresel boyutta neoliberal politikalara dair değerlendirmeler ve takip için, katılımcı kurumların etkinlikleri artırılır. Neoliberal politikaların küreselleşmesinde bu kurumların katkısı oldukça büyüktür.

Küreselleşme 1990'larda yaygın kullanılmaya başlayan, ulusların karşılıklı ekonomik, toplumsal ve siyasi bağlantılarının yoğunlaşmasıyla sınırların kalkmasına işaret eden bir kavramdır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 125). Marks'ın dünya ekonomisinin uluslararasılaşması ifadesine karşılık gelir ki, kapitalizmin tarihinde daha önce İngiltere öncülüğünde yaşanmıştır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 128). Neoliberalizm, kapitalizmin diğer örgütlenme biçimlerine benzer bir yeniden örgütlenme biçimidir ve ABD çevriminin finansal genişleme dönemine karşılık gelir (Arrighi, 2008, s. 150,151). Neoliberal küreselleşme; devlet ve piyasa ilişkilerinin, küresel bazda, devlet öncülüğünde, özel sektör yararına yeniden düzenlenmesi ve yeniden yapılandırılması demektir. Taraflı şekliyle de siyasi bir kurgu olduğu anlaşılır ki, bu siyasi projede IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü gibi kurumların işlevlerinin yeniden düzenlenip otorite olarak kabulü sağlanmış, kapitalist devletler ve idarecilerin katılımıyla uygulamalar gerçekleştirilmiştir (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 124). Neoliberalizm, standardize davranış biçimleri, uygulamalar ve iletişim şekilleri oluşturup uluslararası alanda uygulanmasını sağladıkça, "küreselleşmenin ideolojisi" olarak varlığını sürdürecektir. Bu anlamda küreselleşmenin anlaşılması, neoliberal politikaların, ulus içi ve uluslararası bütün yönlerinin incelenmesiyle sağlanabilir. Küreselleşme, bazı durumların mazereti ya da sebebi olarak da kullanılabilir. Örneğin; neoliberal politikaların devletle çatıştığı durumlarda, bir meşrulaştırma aracı olarak iş görür (Harvey, 2015, s. 78). Şöyle ki; Üçüncü Dünya ülkelerinin neoliberal sürece geçişte zorlanmalarında, sunulan paket programların geçerliliğini sağlamak için, ancak küreselleşme ve küresel piyasa önerilerinin çözüm olacağı savunulur ve yerel kalkınma programları ve yerel çözüm önerileri reddedilir (Harvey, 2015, s. 48). Thatcher'in

ifadesiyle “başka alternatif yoktur” (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 165). Uluslararası sermaye hareketliliğinin sağlanması, çokuluslu şirketlerin yayılması, Bretton Woods döneminin mirası olan IMF ve Dünya Bankası’nın Harvey’in emperyalist pratikler (Harvey, 2015, s. 191) adlandırmasıyla, etkin baskı aracı olarak kullanılması küreselleşme sürecinin araçlarıdır (Harvey, 2015, s. 100). Borç krizinin ardından uluslararası ilişkilerin yoğunlaşması, IMF ve Dünya Bankası’nın işlevini ciddi oranda artırmıştır. Borçların tahsil edilmesi görevine kendini adayın kurumlar bu süreçte, zor durumdaki kalkınmakta olan ülkelere ancak politik reform paketlerinin uygulanması şartı ile kredi vermiştir (Öztürk & Bayraktar, 2010, s. 30-33).

Küreselleşme henüz tamamlanmamış, devam etmekte olan bir eğilimdir; ÇUŞ’ların etkinlik alanlarının zenginliği ve artışı, STK’ların ilgi alanlarının çoğalması ve STK’ların artması, uluslararası örgütlerin çalışma alanlarının ve güçlerinin çoğalmasıyla sürmektedir. Uluslar bağlamında bu durum, hiyerarşik ve eşitsiz gerçekleşen sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel tüm alanlar için küreselleşmeyi tartışılır kılmaktadır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 127). Dünya daha önce de küreselleşmeyi deneyimlemiştir. 19.yüzyılın son çeyreği Britanya İmparatorluğu’nun gücüyle uluslararası ilişkiler yoğunlaşmıştır. Kapitalist modern dünya ekonominin sonucu olarak küreselleşme, o dönem olduğu gibi bu dönem de yatırımlar, finans ve ticaretle kendini göstermiş, ulusların birbirleriyle ilişkileri ve bağları artırılmıştır.

Küreselleşme ulusların tümüne sosyoekonomik, siyasi ve kültürel anlamda sınırların olmadığı bir gelişme ve iyileşme vadeder. Bunu üç yoldan yapacaktır. İlk olarak; birbirine sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel açıdan benzeşen, tek tip haline gelen toplumlar, artan küresel refahtan eşit biçimde faydalanacaktır. İkinci olarak; siyasi boyutta küreselleşirken siyasi kurumların, kuralların ve değerlerin evrenselliği, bu süreçte idealize edilen liberal demokrasinin yayılmasını sağlayacaktır. Üçüncü olarak; sosyal yaklaşma kültürel yaklaşmayı ve kültürel melezleşmeyi getirecek, kültürler üstü ürünlerin ortaya çıktığı bir küre-kültür yaratılacaktır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 125,126).

Neoliberal küreselleşmenin sonuçları, Neoliberalizmin Etkileri başlığında detaylı olarak ele alınacaktır ancak öncelikle şu söylenebilir: Neoliberalizmin ulus içinde uygulanmasının sonucu, ilk önce merkez devletlerde %1’lik varlıklı elitin yeniden tesisi

ve güçlenmesini sağlamıştı (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 29) ve ulus içinde en az kazananlarla elitlerin arasındaki açıklığı artırmıştı. Benzer biçimde Neoliberal küreselleşme de uluslararası eşitsizliğin yaygınlaşması ve derinleşmesi sonucunu doğurmuştur (Alvaredo, Chancel, Piketty, Saez, & Zucman, 2019).

1.2.4. Merkezden Çevreye Neoliberalizmin Etkileri

1.2.4.1. Neoliberal Devlet;

Neoliberalizmin uluslara etkilerinden söz ederken, öncelikle teoride idealize edilen neoliberal devletin ne olduğunu anlamak gerekmektedir. Ardından da teoride ifade edilenle, neoliberalleşme sürecinde gerçekleşen arasındaki değişim anlaşılmalıdır.

Neoliberal devletin, üç alanda işlevi dışında varlık göstermemesi beklenir. Askeri açıdan savunma işlevini yerine getirmek üzere; neoliberal politikalar kapsamında ekonomik alt yapının ve yasaların hazırlığı bağlamında; piyasada gerçekleşen ilişkilerin korunup geliştirilmesi adına, toplumsal grupların arasında oluşan sorunların çözümünde ve arabulucu olarak bulunabilir, bu alanların dışında müdahil olmamalıdır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 192). Bireysel özgürlük bağlamında, bireyin özel mülkiyet hakları, bireyin girişim özgürlüğü önünde engellerin olmaması ve bireyin potansiyelini ortaya çıkarabilmesi adına serbest piyasalar ve serbest ticaret ortamının sağlanmış olması gerekir ve bu ortam neoliberal devletin korumasındadır (Harvey, 2015, s. 72). Özel girişimcilik refaha giden yoldur ve bu anlamda özel sermaye korunmalı ve girişimleri devletin düzenlemeleriyle kolaylaştırılmalıdır. Bu durum, tüzel kişilik olarak tanımlanan şirketler için de geçerlidir. Özel sermayenin gelişiminin rekabetle sağlanacağı ön kabulüyle, özel sermayenin korunması, geliştirilmesi ve rekabet edebilmesi için, piyasaların düzgün işleyişi sağlanmalı, gerekirse devlet bu konuda zor kullanabilecek düzenlemeler yapmaktan çekinmemelidir (Harvey, 2015, s. 73).

“Özelleştirme” neoliberal devlet için oldukça önemlidir. Bu doğrultuda kamu işletmelerinin özelleştirilmiş olması gerektiği gibi, su, sağlık, eğitim, çevre gibi metalaştırılarak pazarı oluşturulmamış ve işletmeye açılmamış alanların metalaştırılarak piyasalarının oluşturulması da, devletin yapması gerekenler arasındadır. Ancak, serbest piyasa ortamını oluşturduktan sonra devlet müdahale etmemelidir. Sermayenin hareket serbestliği olmalıdır. Devletin sermaye üzerindeki gücü istenmez ve sermayenin küresel ölçekte de rekabete katılımı sağlanır. En küçükten en büyüğüne şehirler, uluslar, bölgeler

arasındaki rekabet, neoliberalizm için oldukça önemlidir ve rekabetin temel kurallarına uyulması devletlerce sağlanır. Bu durum, aynı görüşteki devletlerce teşvik edileceğinden, oluşacak küresel piyasada, anlaşmalar ve müzakereler, uluslararası rekabetin kuralları, neoliberal programların gelişimi ve ilerlemesi adına önem arz eder (Harvey, 2015, s. 73,74).

Neoliberal sistemde bireysel başarıların, neoliberal sistemin sağladığı imkânlarla ancak sağlanabildiği ifade edilirken, başarısızlıklar, bireyin kendine ait eksiklikler sebebiyledir. Bu durum özel sermaye grupları için de geçerlidir. Yine hukukun üstünlüğünü önemseyen anlayışla, bireyler arasındaki sorun veya çatışmaların mahkemelerce giderilmesi zorunludur ve bireyler sorunlarını, hukuki yollarla çözmelidir (Harvey, 2015, s. 73,74).

Neoliberal devlet, bireyin özgürlüğünden yola çıkarak, toplumun refahını sağlayacağı idealiyle var olmak iddiasında iken, uygulamada, elitlerin iktidarını güçlendirdiği için sınıflar arası eşitsizliği derinleştirmekle sonuçlanır. Yaklaşık kırk yıldır uygulamalar ve idealler arasındaki çelişkiler sürerken neoliberalizme, neoliberal devletlerin işleyişine dair ortaya konan resim netleşmektedir. Siyasi açıdan istikrarlı görünmeyen neoliberal devletin bazı çelişkileri şöyle sıralanabilir (Harvey, 2015, s. 87,88):

1. Neoliberal devlet, serbest piyasada özel sektörü desteklemeli ve işlerini kolaylaştırmak adına düzenlemeler yapmalıdır. Bu anlamda kamu işletmelerini dahi özelleştirir ve politikaların rahat uygulanması için ortam hazırlar. Ancak bir yandan da küresel ölçekte, rekabetçi tavırla, varlık göstermesi beklenir. Uluslararası alanda başarılı bir ekonomi politik süreç için halkın desteği ve güvenini kazanması, milliyetçilik üzerinden sağlanabilir. Oysa milliyetçilikle özgürlük ve serbest rekabet aynı yerde bulunması mümkün olmayan kavramlar olup, milliyetçilik, sermayenin serbest hareketine mani olmaktadır.

2. Bireyin özgürlüğü idealine sahip olan neoliberalizm, politikalar uygulanırken devletin otoriter gücünü kullanır. Birey, şirketlere karşı güçsüz bırakılırken, bireyin devletle ve şirketin devletle ilişkisi de dengede yürütülemez. Devletin, politikaların uygulanmasını sağlarken otoriterleşmesi, müdahil olmayacağı vaadine rağmen dâhil olması, antidemokratik sonuçlar doğurur.

3. Finans sistemi, devletin korumasında olarak sınırlandırılmaksızın istikrarını sağlarken, sistem içinde inisiyatif sahibi bireylerle ilgili olarak yaşanan spekülasyonlar, skandallar ekonomiyi etkiler ve yeni kriz durumları üretir. Bu durum, gerek ulus içinde otoritelerin dahline dair kurallara, gerek uluslararası serbest ticarete yönelik, küresel kurallara ihtiyaç duyulmasına ve bu sebeple düzenlemeler yapılmasına sebep olur ki, teoride neoliberal devlet adına istenmeyen durumlardır.

4. Rekabet neoliberalizmin büyük erdemlerinden biridir ancak uygulamada, güçsüzün cezalandırıldığı bir hal söz konusudur. Rekabet, güçlü çokuluslu şirketlerin oligopol ve tekel oluşturması sonucu olarak, az sayıda büyük şirketin kendi arasında gerçekleşir.

5. Bireyin yüceltilip toplum fikrinin yok edilmesi, toplumsal düzeni sağlamayı güçleştirir. Kuralsızlıktan doğan boşluk, doğal bir biçimde toplumsal düzen iddiası olan, din, ahlâk, ideoloji gibi formlarla dolar. Bu durum toplumsal düzenin tümüyle kaybedilmesi riskini taşır.

Bu temel çelişkilerle birlikte neoliberalleşen devlet uygulamalarında, başka sorunlar da sürmektedir. Örneğin neoliberal devletin emek konusuna yaklaşımı, ABD ve İngiltere uygulamalarında net olarak görülmüştür. Sermaye birikimini kısıtladığı ve bireysel özgürlüklerin önüne geçtiği iddiasıyla sendikalar ve sendikalaşma konusu, var olduğu haliyle istenmeyen bir konudur. Yine çevreye dair meselelerde öncelik, iyi bir iş ortamının sağlanmasıdır, çevre sorunları çoğunlukla dışsallaştırılır. Bir çatışma durumu gerçekleşirse, finans sisteminin bütünlüğü ve ödeme gücü neoliberal devlet tarafından korunur ki, ABD’de örnekleri yaşanmıştır. Finans kurumlarının etki alanlarının genişletilmesine yönelik düzenlemeler yapılabilir (Harvey, 2015, s. 75). Yine şirketleri kurtarmaya yönelik ya da finansal başarısızlıkların önüne geçmek için, neoliberal devlet müdahale etmekten çekinmez. Oysa başarısız finans kurumlarının neoliberal teoride cezalandırılması beklenir. Krizler sonrası finans mekanizmalarının devreye girerek, merkeze kaynak akışı oluşturması, beklenen bir durum olabilir, ancak bazen, kriz olmaksızın uygulama şekli, gerçek anlamıyla haraç toplamak demektir. Kalkınması desteklenen ülkeden bir girişimcinin, yatırım için örneğin ABD finans kurumundan, %12 faizle borç aldığı anda, devletin teminat olarak, borcu ödeyebilecek döviz rezervinin olması adına, ABD Hazine bonusu alması gereklidir. ABD Merkez Bankası’na yatırılan bonoların faizi %4 ise, aradaki fark, kalkınması desteklenen ülkenin zararına olarak

ABD'ye aktarılır (Harvey, 2015, s. 82). Bu anlatılanlar neoliberal politikaları kurgulayan, ilk uygulamaya koyan, stratejik adımlarla küreselleşmesi için yol hazırlayan siyasi bir proje olarak (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 124) var eden ABD'de gerçekleşen çelişkiler ya da neoliberal ilkelerle pratiklerin zıtlıklarıdır.

1.2.4.2. Neoliberalizmin Çevre Ülkelere Etkileri;

Neoliberalizmi benimseyen veya benimsetilen ülkelerde sonuçların zararları, merkez ülkelerden çevreye gidildikçe ciddi oranda artış göstermiştir. Merkez ülkeler örgütlenmeleri güçlü olduğu halde, düzenlemeler yaptıktan sonra uygulamaya koydukları neoliberal süreçten en az hasarla çıkmışlar, çevre ülkelerse sürece tamamen maruz kalmışlardır. Neoliberalizmin sonuçları da onlar için oldukça yıkıcı olmuştur (Öztürk & Bayraktar, 2010).

Merkez ülkelerden neoliberal süreci başlatanlar ABD ve İngiltere'dir. Kendileri için aldıkları; devletin küçülmesi, bürokrasinin küçülmesi, bankaların güçlendirilmesi, kamu teşebbüslerinin özelleştirilmesi, refaha işaret eden sosyal hizmet alanlarının azaltılması ve devlet üzerinden halkın yükünün kaldırılması gibi kararlar için, çevre ülkeleri hiç hazırlıklı değillerdi. ABD borçlarının ödenmesinin sağlanması yönünde IMF'nin baskıları, ülkelerin kendilerine ait yerel çözümler içeren kalkınma programlarının kabul edilmemesi, IMF'nin sunduğu Yapısal Uyum Programı'nın uygulanması konusundaki aciliyet, çevre ülkelerini oldukça zor durumda bırakmıştır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 207-212). Program içeriğinde; kamu harcamalarının kısıp devleti küçültülmesi, bu bağlamda kamu kuruluşlarının özelleştirilmesi, ulusal paranın devalüasyonu, ihracatın teşviki, vergi indirimi ve özel sermayenin rahatlatılması gibi kurallar yer almaktadır. Bu süreçte neoliberal hükümetlerin halklar için zorlayıcı kemer sıkma politikaları, borç toplayan uluslararası finans kurumlarınca desteklenmiş hatta Yapısal Uyum Programlarını kabul etmeyen ülkeler kredilerden faydalandırılmamıştır. Dayatılan paket uygulamaya geçildiğinde, kısa sürelerde manipülasyonlarla yapılan özelleştirmeler ve özelleştirilen şirketlerin çokuluslu şirketlerce ucuza alınmasının sağlanması, bu dönem çevre ülkeleri için kısa süreli çözüm ve kaynak gibi görünmekle birlikte, çok geçmeden aynı ülkelerde büyük zararlara sebep olmuştur (Öztürk & Bayraktar, 2010, s. 32-35).

Neoliberalizm bir azınlık egemenliği oluşturmuştur. Bu nedendir ki istikrarsızlık, kriz, çevre sorunları, büyümenin yavaşlaması gibi pek çok sorunu beraberinde getirmiştir. Özellikle çevre ülkelerde olumsuz etkileri çok daha fazla hissedilen, finansal sistemin ve kurumlarının yetersiz oluşunun bedeli, çok ağır olmuş, peş peşe krizler yaşanmıştır. Aslında “dünya liderliğine yürüyen bir ABD” sorununun bizzat kendisidir. (Dumenil & Levy, 2009).

Neoliberalizm, iktisadi kalkınmanın ancak serbest ticaretle başarılacağını ifade ederken, teoride beklentisi, oluşan rekabet ortamında, zayıfın güçlenip güçlünün zayıflayacağı yönündedir. Oysa gerçekte rekabet, güçlünün daha da güçlenip, zayıfın neredeyse cezalandırıldığı bir durumdur. Nihayetinde serbest ticaret için yapılan bu ısrardan anlaşılacak nokta, merkezleri güçlü ülkeler olan, çokuluslu büyük şirketlerin daha da büyümesine yönelik bir stratejinin ortaya konduğudur (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 89). Gerçekten de şirketler için serbest ticaret son derece kazançlı olmuştur ancak güçsüz işletmeler iflas etmiş, gruplar halinde işten çıkarmalar olmuş, bazen de bütün bir ulus için ekonomik faaliyetlerin durmasına sebep olan büyük krizler yaşanmıştır (Öztürk & Bayraktar, 2010, s. 30-33).

Günümüzün ileri kapitalist ülkeleri buldukları yere, kapitalist sanayileşmeyi yaşayarak, sınırsız sermaye birikimi motivasyonu ile sermaye biriktirerek gelmişlerdir. Terence Byres’in “sömürgeci ilkel birikim” diye ifade ettiği sömürgelerden elde edilen kaynak, yurt içi kârla birleştirilerek yurtiçi piyasasının oldukça büyümesini sağlamıştır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 144-146). Oysa günümüzde kalkınma isteğindeki kapitalist ülkeler için, ilkel sermaye birikimi bu biçimde ve kesinlikle aynı hızda gerçekleşmemektedir.

Hegemonyayı takip eden zayıf kapitalist ülkelerde neoliberalizmin etkisi, IMF gibi merkezi destekleyen finans kurumlarının baskısı altında oldukça ezicidir ancak Arrighi’nin ifade ettiği, çevrimlerin yer değiştirmekte olduğu bir dönemde, ABD’nin finansal genişlemesi olarak görülen neoliberal dönem, Çin gibi kapitalizmle geç tanışan ülkelerde kontrollü gerçekleşmiştir. Neoliberal politikaların kendine özgü biçimde ülkeye girişine ve uygulanmasına izin veren ülke, bu süreçte en az zararlı kapitalistleşme adımlarını tamamlamaktadır. Diğer ülkelerin geçirdiği gibi bir neoliberalleşme yaşamayan Çin, otoriterlik, milliyetçilik ve emperyalizm barındıran kendi tarzında bir

süreçten geçmiş, büyüme ve kalkınma sürecinde özelleştirme, serbest piyasa gibi uygulama alanları için dikkatli ve kontrollü olmuştur (Arrighi, 2008, s. 356-360).

Neoliberalizm küreselleşmesindeki hızını, sağın zaferine olduğu kadar solun yenilgisine de borçludur. 1980-1990 arası süreçte sol siyasetiyle yönetilen ülkeler, seçimlerde gerileme yaşadıklarından, reforma gitme eğiliminde olmuşlardır. 1985'e kadar ileri kapitalist ülkelerin muhalif kanadında yer alan sosyal demokrat partileri ve komünist partiler, kendilerini revize ederek "ılımlı ve ortanın solunda" olarak tanımlamışlardır. 1990'lara gelindiğinde sosyalizmin çöküşü ile birlikte meşruiyetini hemen tümünden kaybettikleri bir durum söz konusudur (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 135). Bu süreçlerde devrilen diktatörlüklerin yerini liberal demokrasilere bırakması, solu temsil eden pek çok partinin neoliberal politikalar benimsemiş olmaları, kalkınmanın kapitalizmle gerçekleşeceği kanaatini güçlendirerek, neoliberalizmin yayılışını daha da hızlandırmıştır.

1.2.4.3. Merkez Ülkelerde Neoliberalizm

Neoliberal politikaların ilk ortaya konduğu, süreçlerin geliştirildiği, neoliberal uygulamaya ilk geçen ve örgütlenmesini bu amaçla sağlayan ABD ve İngiltere olmak üzere, Kuzey Amerika ve Avrupa ülkeleri ve Japonya'dan oluşan ülkeler merkez ülkelerdir. Günümüzde G8 ülkeleri olarak bilinen ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Kanada, Japonya ve en son katılan Rusya olarak sıralanabilir. Küreselleşen neoliberal ekonomi anlayışını destekleyen bu ülkeler, ekonominin yönetilmesi sürecinde rolü olan ülkelerdir.

Neoliberalizmin bu ülkelere etkisinden daha çok, katkısından söz edilebilir. Ancak yeni düzenlemelere ve dünya ölçeğinde değişimleri göze almış olmalarına rağmen istenen düzeyde katkı elde edememişlerdir. Özellikle uygulamaları ilk başlatan ve hegemonik konumuyla öncü olarak ABD'de ve İngiltere'de etkilerinden söz edilmişti. Bu ülkeler neoliberal politikaları uygularken paket program olarak değil, yapısal özellikleri ve örgütlenmeleri doğrultusunda uyumlandırarak gerçekleştirmiş olmakla beraber, düşük ücretler karşılığında doğal kaynaklara sahip olma; çokuluslu şirketlerin ucuzlayan emekten gerek yurt içinde, gerek uluslararası alanda sonuna kadar faydalanıp sömürmesi; borçlu ülkelerin, yüksek faizleri ödemek için merkeze para aktarımını sağlaması; neoliberal sürece katılan çevre ülkelerde kamu teşebbüslerinin özelleştirilmesi ve

çokuluslu şirketlerce çok ucuz şekilde satın alınmasının temin edilmesi, merkez ülkelerin kazançlı olduğu alanlar olarak sıralanabilir (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 39,40). Süreci denetleyen ve işleyişi sağlayan kurumlar üzerinde güç sahibi olan ülkenin, ABD olduğu hatırlanmalıdır.

Neoliberalizmin, hem merkez ülkelerde var olan eşitsizliğin güçlenerek yeniden tesisine, hem de uluslararası alanda merkez ve çevre ülkeler arasındaki eşitsizliğin büyümesine hizmet ettiği (Alvaredo, Chancel, Piketty, Saez, & Zucman, 2019) ve “yağmacı” bir karakterle çevre ülkelerin sermayesinin ve kaynaklarının, ABD hegemonyası denetiminde merkeze akmasını sağladığı açıktır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 40).

Neoliberal dönem için en çok söz edilen konu, büyümeye dair vaatlerin gerçekleşmediği, bilakis iktisadi büyüme hızının düştüğü bir dönem olduğudur. Neoliberal ekonominin merkezi durumunda olan ABD’de dahi, 1980-1989 yılları arasında kaydedilen büyüme oranı, 1950’lerden itibaren kaydedilen en düşük oranı göstermektedir ki bu oran; 2,98’ dir (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 36).

1.2.5. Bitmeyen Sorunlar

Neoliberalizm ve küreselleşmeyi eleştiren düşünürler de ondan yana olanlar da bu süreçlerin merkezinde kapitalizm olduğu konusunda aynı görüştedirler. Kapitalist ekonomi politığın hedefi, sınırsız sermaye birikimini gerçekleştirmektir. Bunu yaparken de emperyalizmin farklı yöntemleriyle hareket etmektedir. Sömürü ve baskı temelinde yayılan kapitalizmin destekçisi, daima ulusların siyaseti ve serbest piyasa ekonomisi olmuştur. Ancak kapitalizmin çıktısı olan bu sürecin insan doğası kaynaklı mı geliştiği, yoksa insanın, piyasanın bağımlısı haline getirilip bu durumun doğallaştırılmaya çalışılması kaynaklı mı olduğu, tartışma konusudur (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 132). Neoliberal süreç de kapitalizmden farklı olmayarak, ancak bu sefer bireyi ön plana çıkarıp, bireyin özgürlüğünü girişimcilik özgürlüğüyle bir tutarak, sınırsız sermaye birikimini sağlamak ister. Ancak pratikte neoliberalizm, serbestlik ve bireysel özgürlükler üzerinden değil, çok temel zorunluluklar üzerinden gerçekleşmektedir. Zorunluluklar şöyle sıralanabilir:

-Kapitalizm başından itibaren zor ve güç kullanımıyla yeniden ve yeniden üretime zorlayan bir “zor” alanıdır ve motivasyonu sınırsız sermaye birikimidir.

-Neoliberalizmin uygulamaya konabilmesi için başta, devlet etkin rol almaktadır ve gerekirse tekellerinden biri olan şiddete dahi başvurabilmektedir.

-Kapitalizmin ve dolayısıyla neoliberalizmin saf bir ekonomik alan olduğu düşünülemez, siyasi, kültürel, ekonomik ve sosyal yönlerin içinde olduğu ilişkiler bütünüdür.

-Süreç kuşkusuz ihtiyaç duyacağı yeniden yapılanma, hukuki yaptırım, toplumsal alt yapının oluşturulması konularında doğrudan kapitalist modern devletin organizasyon gücünü kullanır.

-Küreselleşme, uluslararası sınıf sorunu ve rekabet üzerinden sermayenin evrenselleşmesinin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Harvey, 2015).

Kuramsal ve yöntemsel sorunları da olan neoliberalizmin getirdiği sertlik, ideolojik olarak ifade edildiği şekliyle uygulanabilir görünmemektedir. Sorunlara göz atmak gerekirse; politik bir reform kendi şartlarında değerlendirilip çözülmeli, kapsamlı, pek çok şeyi içeren bir paket içine dâhil edilmemelidir; ileri kapitalist ülkelerde Keynesyen görüşe meydan okuyan neoliberalizm, refah devletine karşı çıkarken, devletin müdahalesi olmaksızın sağlanamayan sosyal adalet ve kalkınma adımlarının, devlet tarafından sağlanmasının önüne geçer ve toplumsal sorunların artmasına sebep olur; neoliberalizm devlet müdahalesinin her zaman maliyetli olduğu yönünde argümanlar sunarken, neoliberal adımların ortaya çıkardığı yüksek işsizlik, lüks tüketim ithalatına yönelik döviz israfı, sanayinin küçülmesinin olumsuzluklarına yönelik oluşan maliyet yükünü fark etmez; Washington uzlaşmasının önerdiği yöntemler kalkınmaya dair zayıf ülkelere ya da hızlı büyüme isteyen zengin ülkelere katkı sağlamamış, bu ülkelerde yaşanmış olan hızlı büyüme oranları, neoliberal politikalarından uzak zamanlarda gerçekleşmiştir (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 195,196).

Neoliberal politikaların uygulamaya yönelik sorunlarından da söz etmek gerekir. Daima küçük sermaye gruplarına karşı büyük sermayenin yanında olan neoliberal politikalar, uluslararası alanda da zayıf ülkelere karşı, güçlü devletleri desteklemiş, sermayenin, zayıf ülkeler üzerinden kendini rahatlatırken finans krizlerine yol açmasına sebep olmuştur. Yerel sorunlar üzerinde neoliberal politikaların uygulanması, devletin sosyal politikalar geliştirmesinin önüne geçer, ülkenin öncelikli problemlerinin çözümüne mani olur. Neoliberal politikalarla yeni gelişim gösteren alanlar, eskinin yerini

doldurup onun sorunlarını telafi etmediği için sorunlar çözülemezler. Ortadan kaldırılan geleneksel sanayilerin yerinin yenisiyle doldurulamaması böylesi bir durumdur. Neoliberal makroekonomik politikalar, iş dünyasının güvenli bir ortamda yürümesi gerektiğine işaret etseler de, bu sistemde değişikliklere her zaman açık olan bir zemin söz konusudur. Tüm bu uygulama sorunlarının sebepleri neoliberal politikalarda aranmadığından, IMF ve Dünya Bankası, ekonomi politik alanda kalmayıp siyasi alan üzerinde baskı oluşturur (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 196,197).

Neoliberalizmin öngördüğü büyüme, sermayeyi ve onun oluşturduğu gücü teşvik edip önemserken, yoksunluğun devamlılığını sağlayıp insandaki potansiyelin ortaya çıkmasına mani olması sebebiyle kabul edilebilir bir büyüme olarak görülmemektedir. Özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinin yaşadığı siyasi, ekonomik ve toplumsal sorunların neoliberal politikalarla çözülemediği anlaşılmış, kimi ülkeler için çok daha zorlaştırıcı sonuçlar deneyimlenmiştir. Neoliberal politikaların uygulanmasının, eşitsizliği derinleştirip toplumsal çözümleri artırdığı anlaşılmaktadır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 200). Nihayetinde bu devletlerin sorunlarının temel kaynağının, müdahale eden devlet olmadığı açıktır. Yoksul ülkelerde uygulanacak politikaların eşitlik, sosyal adalet ve demokrasiye dair alanlarda çözüm olması gerekmektedir. Dışarıdan, süreci destekleyen kurumların zoruyla, sadece piyasaya dair politikaların uygulanmasının sağlanması yerine, meşru, kaynaklarını bilen ve yöneten, yeterlilik sahibi, halkının desteklediği demokratik bir devlet yapısı olumlu sonuçlar alabilir görünmektedir (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 200,201).

“Neoliberalizmin asıl amacı gerçek dünyaya daha uygun düşecek bir model geliştirmek değil, aksine gerçek dünyayı modeline uygun hale getirmektir. Bu son derece gerçek bir siyasi projedir” ve Simon Clarke’e göre “düşünsel, siyasi ve iktisadi gücü ele geçirip, bu gücü, dünya halklarını, sermayenin yargısına ve ahlakına tabi kılmayı amaçlayan neoliberal projenin gerçekleştirilmesi için seferber ediyor” (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 105). Her zaman oluşturulan ve dayatılan bu sürecin tartışılabilir olduğunu hatırlamak gerekmektedir.

1.3. REFAH DEVLETİNE NE OLDU?

20. yüzyıl Avrupası Keynesyen ekonomi anlayışının koruyuculuğunda gelişen, refah devleti fikri üzerinden yapılanmıştır. Büyük savaşlar sonrası oluşan büyük kayıplar, toplumun yeniden tesisini gerekli kılmaktaydı. Bu anlamda refah devleti, halkının iyiliğini sağlamak isteğinde olarak var olmuştur.

1929 yılında yaşanan Büyük Buhran, sosyal devlet adına bir dönüşümü başlatmıştır. Keynesyen ekonomi politikalarıyla bu dönem yaşanan krizlerden çıkmak çabası, büyük ölçüde sonuç vermiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında büyük yıkımlarla yüzleşen devletlerin, 1945-1975 yılları arasında en temel önceliği, sosyal politikaları uygulamaya koyarak hayat standartlarının yükseltilmesi ve insanileştirilmesi olmuştur ki bu süreç, sosyal devlet olmanın altın çağı olarak nitelenmektedir (Yılmaz & Acar, 2021).

Devletin varlık koşulu, kurulduğundan günümüze vatandaşına hizmet esaslı politikalar geliştirmek ve vatandaşını korumak olmuştur. Sosyal devlet ya da refah devleti olarak ifade edilen yapı, temelde hizmet esaslı politikalarla yürütülen, ilkesel bir devlet anlayışıyla adım atmaktadır. Bu bağlamda İkinci Dünya Savaşı sonrasında olgunlaşmasını gerçekleştirmiş olan sosyal devlet, sosyal ve ekonomik hayata müdahale etmekte, yetkisini kullanırken finans kaynağı olarak vergilendirmelere başvurmaktadır. Diğer bir finans kaynağı oluşturmak için yöntem olarak da devlet, işletmeler kurarak fiyatları denetler. Bunu yaparken kamu girişimleri üzerinden vatandaşların ihtiyaçlarına yönelik üretimi, daha az maliyetle ve daha düşük fiyatlandırma ile gerçekleştirir. Sosyal devletin temelde sağlamak istediği şey, eğitim, sağlık, istihdam gibi konularda toplumun ihtiyaçlarını karşılamaktır. Elindeki kaynaklardan vatandaşlarını adil biçimde faydalandırmak durumundadır. Sosyal güvenlik ve sosyal adaletin tesisi sırasında eşitsizlik, yolsuzluk ve işsizlik konularında mücadele verir. Eşitlikçi ve demokratik değerlerle hareket eden devletin ekonomik anlamda da koruyucu tavrı, sosyal refah devleti anlayışının, ekonomik kalkınma ve toplumsal refahın tesisinde büyük rol oynamıştır (Yılmaz & Acar, 2021).

Sosyal devlet olmanın kriterleri şu şekilde ifade edilebilir:

-Sosyal devlet, hukuk devleti ile iç içe olup, vatandaşlarının sosyal ve ekonomik alanlarda yaşam standardını “onurlu” bir seviyede tutmak isteğindedir. Bu eşitlikçi tavrı

dezavantajlı grupların ve zayıf kesimlerin ötekileştirilip ezilmesine izin vermez, koruyucu bir rol üstlenir.

-Sosyal devlet, emekçilerin uygun yaşam standardında yaşamlarını sürdürmeleri için, ücretlendirmelerin adil olmasını ve bu sebeple de bir standart oluşturulmasını sağlar. İşsizliğin giderilmesi ve istihdam sağlayabilmek için eğitimlerden mesuldür. Belli kurallar ve şartlar çerçevesinde işsizlere destek sağlayabilmektedir.

-Sosyal devlet, toplumun tüm kesimlerinin, bireysel özgürlüklerinden din ve vicdan hürriyetine kadar bütün haklarının korunmasını sağlar.

-Sosyal devlet dezavantajlı gruplardan kadın ve çocuklara yönelik çalışma şartlarını düzenlemekten sorumludur. Aynı zamanda tüm çalışanların emeklilik, hastalık, ölüm gibi durumlarıyla ilgili düzenlemeler yapar.

-Sosyal devlet, yaşam, eğitim, sağlık, ekonomi, istihdam gibi pek çok konuda dezavantajlı grupların yanında yer alarak, müdahaleci politikalarla düzenleyici, yapıcı ve koruyucu role sahiptir. Özetle sosyal devletin toplum hayatında varlığı bariz ve etkindir (Ören, 2011).

Bu açıklamaların ardından Susan MacGregor'un Briggs'ten alıntılıdığı refah devletinin kapsamlı tanımı, devletin alması gereken sorumluluklara, bir kez daha işaret etmesi açısından oldukça açıklayıcıdır. "Refah devleti; piyasa kuvvetlerinin oyununu en azından üç yönde değiştirmek amacıyla siyasi ve idari gücün bilinçli kullanıldığı devlettir. Birincisi, ... birey ve ailelere asgari gelir güvencesi sağlayarak; ikincisi, bireysel ve ailevi krizlere yol açabilecek hastalık, yaşlılık, işsizlik gibi toplumsal belirsizliklerin kapsamını daraltarak; üçüncüsü, ... üzerinde mutabık kalınmış sosyal hizmet çeşitleriyle ilgili en iyi standartların bütün yurttaşlara sunulmasını sağlayarak" (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 236). Tanımın içeriğindeki sözü edilen temel gereksinimler, ifade edildiği üzere refah devletinden beklenenlerdir. Süreçte eğitim konusunun önemsenmesi, tam istihdam, ekonomik büyüme, gelirin adaletli dağılımının gerekliliği aynı anlayışla desteklenmiştir. Teoride ifade edilen refah devleti olma vasıflarının ve tüm şartların uygulamada tamamlanmış olduğu söylenemese de, İkinci Dünya Savaşı sonrası, gerek Avrupa gerek ABD için sosyal politikaların aktif uygulandığı ve refah devleti örneğinin ortaya konduğu bir süreçtir.

1970'lere kadar uygulanan refah devleti politikaları, uygulandığı ülkeleri savaş sonrası süreçte imar etmekle kalmamış, yaşam standartlarının da yükselmesini sağlamıştır. Bundan sonraki süreçte politik uygulamalarda değişimler başlamıştır. 1970'lerde başlayan neoliberal politikaların etkisinin 1980'lerde hızlandığı bilinmektedir. "İnsan haysiyeti ve bireysel özgürlükler temelli" (Harvey, 2015, s. 13) dönemin politikaları, özel sektörün kamusala karşı kayırıldığı bir süreç başlatmış, bireyin piyasada sorumluluğunu alması gerektiği, sosyal desteklerin bireyde rekabet duygusunu körelttiği fikriyle, sosyal politikalardan uzaklaşılmasını sağlamıştır. Aynı zaman diliminde, işsizlerin yeniden sisteme kazandırılmasına yönelik etkinleştirme politikalarıyla da bu sınıf üzerindeki baskı artırılır. İşsizlik desteğini alabilmenin şartı olarak meslek edindirme çalışmalarına katılımı, çalışma ve emeğin esnek uygulanabilirliğini destekleyerek aslında sorun çözmemiş, emekçi sınıfın düşük ücrete tabi olan kesimini büyötmüştür (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 239,240).

Refah devletine dair bir diğer konu da her ne kadar ileri kapitalist ülkeler için deneyimlenmiş bir model olsa da, fakir ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler için gelinmemiş bir aşama olduğudur. IMF ve Dünya Bankası baskılarıyla dayatılan neoliberal politikalar, Üçüncü Dünya ülkeleri için böylesi bir sürecin yaşanmasına mani olmaktadır. Politikalara zengin devletlerde dahi, İngiltere örneğinde olduğu gibi, karşı çıkılan alanların çokluğu sebebiyle, önce sosyal neoliberalizm tercih edilmiş, süreçte gerek ABD gerek İngiltere'de alternatif yollar aranmıştır. 20.yüzyılın ikinci yarısındaki ekonomik büyümenin, refah devleti politikaları sürerken gerçekleştiği hatırlanmalıdır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 36). ABD ve İngiltere gibi öncü neoliberal ülkelerde eşitsizlik gittikçe artmışken, İskandinav ülkeleri ve özellikle Kıta Avrupası'nda uygulanan ılımlı politikalar, eşitsizliğe dair aynı sonucu vermemiştir. Bu süreçte artan oranda derinleşen eşitsizlik, ABD'yi birinci sıraya, İngiltere'yi ikinci sıraya yerleştirir (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 241). İlimli bir neoliberal süreç benimsemiş ülkeler için eşitsizlik aynı ölçüde sorun olmasa da, nihai hedefte, özel sektörün genişlemesi ve rekabetin devamlılığı sağlanır. Neoliberalizmin bireyin özgür ve akılcı olduğu sabit fikriyle onu toplumsallıktan dışlaması, sosyal hakların kaybedilmesiyle sonuçlanmıştır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 247).

Devletin işlevlerinin piyasaya aktarılması sağlandıktan sonra, sivil toplum konusu bu dönemde tekrar canlandırılmış gibi görünmekle beraber, neoliberal dönemde nasıl bir

sivil toplum öngörüldüğü anlaşılmalıdır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde sosyal hizmetlerin, sivil toplum kuruluşları üzerinden karşılanması yönünde teşvik eden Dünya Bankası gibi uluslararası kalkınmayı destekleyen kurumlar, STK'lara büyük miktarlarda fonlar tahsis ederek kurumların işlevlerine müdahale alanı açmaktadırlar (Zabcı, 2017, s. 82,83). Bu süreçte sürdürülebilir kalkınma, kapasite geliştirme, kurumsal katılım, destekleme, tasarım gibi kurumsallaşma süreçlerinin desteklenmesi, kalkınmaya dair etkin faaliyet alanlarının oluşturulması gibi konularda desteklenen STK'ların artarak sektör oluşturmaları ve bu yolla sosyal sermayenin neoliberalizmin tanımladığı sivil toplum anlayışına dâhil edilmesi sağlanmaktadır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 275). Neoliberalizm, dönemin “beşeri sermaye” diye tanımladığı emeğin, siyasi tarafını ortadan kaldırmak için sendikalaşmaya engel olur (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 276). Tüm bunlarla beraber Dünya Bankası fonlarını kullanıyor olsalar da, bazı STK'lar (Oxfam, War on Want, Third World Network vb.) neoliberal politikaları eleştiren hareketleri desteklerler (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 278).

Çevre ve kaynak kullanımı kavramları da neoliberalizmde tekrar tanımlanmıştır. Çevre ve kaynakların kullanılmasına yönelik yeni bir yaklaşımla, aşırı kullanım ve kirliliğe yönelik koruma amaçlı kurumlar oluşturulmuştur. Sürdürülebilir Kalkınma İçin Dünya İş Konseyi bu kurumlardan biridir. Kyoto Protokolü de aynı yaklaşımı ortaya koyar. Bu kurumlar çevreye duyarlılıklarıyla adlarını duyursalar da, özel sektörün kaynakları kullanırken ortaya çıkardığı çevresel zararlara dair maliyetlerin dışsallaştırılmasını onaylayarak, neoliberal politikalardan sapmadıklarını gösterirler (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 277).

2. BÖLÜM

ÇOKULUSLU ŞİRKETLER

ABD'nin finansal genişleme aşamasında finans sisteminin etkili çalışması için, piyasaların ve sermaye piyasasının serbestleşmesi, uluslararası ticaret imkânlarının genişletilmesi gerekiyordu. Neoliberal politikaların etkin uygulanmasına yönelik olarak 1980 sonrası yıllarda, IMF ve Dünya Bankası'nın girdiği ülkelerde dış sermayenin içeri daha fazla alınmasını kolaylaştırmaya yönelik olarak, iç ekonomilerinin yeniden düzenlenmesi söz konusu olmuştur. Bu düzenlemeler, merkezi ülkelerde yaşanan kârın düşmesinin, gidilen ülkelerde yapılan faaliyetlerden, yüksek kâr elde etmek suretiyle telafisini mümkün kılmıştır. Bu durum Harvey'in süreci açıklarken ifade ettiği "mülksüzleştirme yoluyla birikim" in de örneğini oluşturmaktadır (Harvey, 2016, s. 123). Uygulamada yöntem doğrudan yabancı yatırım olarak gerçekleşirken, uygulamanın aktörleri de çokuluslu şirketler olmuşlardır.

Tarihi 1600'lü yıllara ve Doğu Hindistan Şirketi'ne kadar varmakla birlikte (Balaam & Dillman, 2018, s. 574), değişen piyasa şartları ve devlet yapılanmaları içinde 19. yüzyılda ortaya çıkan çokuluslu şirketler, Birinci Dünya Savaşı sonrası daha etkin faaliyet göstermeye başlamışlardır. Unilever, Nestle, ICI, Philips ve Shell ilk modern ÇUŞ örnekleridir. ABD merkezli olarak ise, 1920'lerde Ford ve General Motors, Avrupa'ya yatırımlarıyla varlık göstermişlerdir. Ancak ÇUŞ'ların asıl etkin olmaya başladıkları zaman 1958'dir. Bu dönemde ABD, durgunlukta olan ekonomisinden Avrupa'ya doğrudan yatırımlar yaparak çıkmıştır. DYY'ın (doğrudan yabancı yatırım) temel aktörleri olan ÇUŞ'lardaki artış sadece ABD ekonomisini rahatlatmakla kalmamış, asıl etkisini kapitalizmin küreselleşmesinde göstermiştir. ABD'nin kapitalizmin merkezinde yer alıyor oluşu ve onun "her yere yuvalan, her yere yerleş" (Panitch & Gindin, 2019, s. 122,123) düsturu ile hareket etmesi, ABD merkezli çokuluslu şirketlerin de bu düsturu uygulamaya koymasıyla, dünya pazarını güçlendirmiş ve büyütüştür. 1960 sonrası dönemde ABD'nin Avrupa'da bulunan iştirakleri, önceki on yıla göre üç kat artmıştır. 1960-1970 arası dönemde ABD sadece şirketleriyle ve bankalarıyla değil, şirket sistemi ve bankacılık sistemi ile de Avrupa'dadır (Panitch & Gindin, 2019, s. 121). Böylece Amerika merkezli çokuluslu şirketler, bankacılık işlemlerinde de geniş ve güçlü bir destek ayağı oluşturarak, çalışmalarını Avrupa'da kalıcı hale getirmişlerdir. 1970'li

yılların başında BM araştırmaları, toplamda 30000 şubesi olan yaklaşık 10000 ÇUŞ'tan söz eder (Gürün, 2001).

Amerika, ilk modern şirket modelini oluşturan ülkedir ve bu şirketler devlet koruması ve desteğinde “önce ulusallaşmayı ardından uluslararasılaşmayı öğrenmişlerdir” (Panitch & Gindin, 2019, s. 122). Ayrıca Avrupa'da, öykünölen ABD tarzı şirketleşme, ABD yararına yeni bir hizmet alanının kapısını da açmıştır ki, bu durum danışman şirketlerin oluşmasını sağlamıştır. ABD tarafından kurulan bu şirketler, Avrupa'daki şirketlere şirket yönetimi, şirket teknolojisi, iş örgütlenmesi gibi konularda danışmanlık yapmışlardır. Bu yolla ABD sermayesi Avrupa'yla bir sınıf ve güç olarak bütünleşmiş, oluşan toplumsal bütünlük, sermaye hareketinin karşılıklı olmasını sağlamıştır (Panitch & Gindin, 2019, s. 124). Bu dönemde gelişim gösteren Avrupalı şirketler de ABD'ye, daha önceye kıyasla, çok daha fazla doğrudan yabancı yatırım fırsatı bulmuşlardır. 1950'lerden başlayarak, 1960'lar boyunca süren ÇUŞ'ların yayılmasının öncelikli sebebinin, tarihteki tecrübelerde olduğu gibi şirketlerin doğal kaynak, hammadde veya ucuz emek arayışından ziyade gelişmiş tüketici pazarlarına ürün satma hedefi olduğunu da ifade etmek gerekir (Panitch & Gindin, 2019, s. 125). ABD ÇUŞ'larının 1960'lara kadar olan süreçte, Üçüncü Dünya ülkelerinde üretime yönelik sermaye hareketi de devam etmiş, ancak sömürge olmaktan çıkıp milliyetçiliğin gelişmesiyle beraber bu ülkelerle sorunlar başlamıştır. Bu durum “Hull Kuralı” diye anılan “hiçbir hükümetin her ne sebeple olursa olsun, hemen, yeterli ve fiili ödeme yapmadan özel mülkiyete el koyma hakkı yoktur” ibaresinin tüm gelişmiş ülkelere kabulünü getirmiştir (Panitch & Gindin, 2019, s. 126). 1938'de kabul edilen bu kural, 1961 yılında OECD Sermaye Hareketlerinin Serbestleştirilme Kuralları'ndan biri sayılmıştır. ABD, çokuluslu şirketleri için Avrupa'da sağladığı yerli ve yabancı girişimlere yönelik eşit koşulları, her yerden talep eder olmuştur. 60'lı yıllar ABD'nin, özel sermayeyi ve yatırımcılarını koruma adına, diğer ülkelerle çok sayıda anlaşma yaptığı yıllardır. Dünya Bankası'nın bir çalışması olarak, Uluslararası Yatırım Anlaşmazlıklarını Çözme Merkezi'nin (ICSID) kurulması da sağlanmıştır (Panitch & Gindin, 2019, s. 126). Bu uluslararası adımlar neoliberalizmin küreselleşmesine yönelik olarak, devletler ve yasaların kontrolünü ve denetlenmesini sağlayan temelleri teşkil eder (Panitch & Gindin, 2019, s. 127).

Yukarda belirtildiği gibi 1970'li yılların başında BM araştırmaları, toplamda 30000 şubesi olan 10000 ÇUŞ' tan söz eder. Gerek şirketlere dair yasal kararların alınarak yollarının açılması, gerek süreçte yaşanan şirketlere dair değişimlerin etkisinin, 20. yüzyılın makroekonomi yüzyılı olmasına katkısı yüksektir. Şirket Devrimi (Corporate Revolution) ve İşletme Devrimi (Managerial Revolution) bu sürecin içinde gerçekleşmiş, şirketlerin işletilmesinde yapısal yeniliklere gidilmesiyle beraber, yepyeni bir adım olarak şirket sahipleri ve şirket yöneticileri de, ayrı kişiler olarak temsil edilmeye başlanmıştır. Bu durum, hissedarların şirket sahipleri olduğu, ancak ücretli yöneticilerin şirketi idare ettiği bir işletme biçimidir (Drucker, 1993). Bu sistemde işçiyle ürünün ve üretim araçlarının arası daha da açılmakla kalmamış, çalışandan hammadde teminine, satıştan maliyetlere kadar pek çok parametrenin gözden geçirilmesi ve de yenilenmesi gerekli olmuştur. İşletme konusu inovasyon, organizasyon gibi yeni terimlerle desteklenmiştir. Şirket ve işletme devriminin ardından finans devrimi gelmiş, sermaye sahiplerinin finans kurumlarıyla ilişkileri de bu değişimden nasibini almıştır. 19. yüzyıla kadar bankalar şirketlere yardımcı kurumlar iken, 20. yüzyıl itibariyle hisse senetleri, krediler, banka hesapları gibi pek çok finansal konuda, şirketlerin yanında daha etkin hale gelmişlerdir. Bu durum, banka ve şirket arasındaki ilişkinin ekonomiyi doğrudan etkilemesi anlamına gelmektedir. Bankalar bu ilişkide inisiyatifi daha güçlü taraf olarak, ilişkide oldukları şirket için merkez bankası gibi görev alıp, kredi veya faiz oranı belirleme, şirketleri zorlama veya rahatlatma hakkına sahip olmuşlardır (Bakan, 2007). Neoliberal dönem, finansın ve finans kurumlarıyla doğrudan ilişkide olan özel sermayenin yani uluslararası güç sahibi, temsilci rolündeki çokuluslu şirketlerin, söz sahibi olduğu bir dönem olarak da tanımlanabilir.

1980 yılı itibariyle, ekonomik anlamda yetkilerini hızla ulusüstü kurumlara devretmeye başlayan ulus devlet, etkinliğini kaybetmeye başlamıştır. Dünya Bankası, IMF, OECD, DTÖ gibi küresel örgütlerin oluşumu da bu dönemle beraber hızlanmış, daha önce kurulmuş olan örgütlerin de etkinlikleri artmıştır. Ulus devletin etkinliği AB, NAFTA gibi bölgesel birlik ya da anlaşmalarla da azalmaya devam etmiştir (Kazgan, 2005, s. 16).

Uluslararası alanda desteklenen yapılanmaların yanında yerel yönetimler de güçlendirilerek ulus devlet daha da zayıflatılmış, merkezi devletin zayıflamasıyla birlikte, yerelin doğrudan küresel piyasayla ilişkisi kolaylaştırılmıştır. Sermayenin de, neoliberal

politikalar ve uygulama ayaklarından olan özelleştirmelerin desteğiyle kurulan dünya pazarında yolu açılarak, serbest hareket etmesi sağlanmıştır. Küçülen merkezi devlet, sermaye karşısında daha savunmasız hale getirilmiştir (Kazgan, 2005, s. 16). Sürecin işleyiş biçiminden en çok etkilenen çevre ülkelerin, ABD öncülüğünde gerçekleştirilen örgütlenmeler içinde söz sahibi olamayacağı da bir gerçektir. Sermayenin yolculuğundaki etkin araçlar olarak ÇUŞ'lar da, sadece çoğaltmak üzere sermayesini taşımamakta aynı zamanda merkez ülkelerin markalarını, kültürünü de yayarak küreselleşmeye hizmet etmektedir (Kazgan, 2005, s. 54,55). Bütün bu sermaye hareketinin başrolünde bulunan ve etkinliğinin artırılması için sürekli çaba sarf edilen çokuluslu şirketin ne olduğuna daha yakından bakmak, neoliberal dönem boyunca küreselleşmeye etkisinin daha iyi anlaşılması noktasında önemlidir.

2.1. ÇOK ULUSLU ŞİRKET/ ÇUŞ NEDİR?

Küreselleşme düşüncesiyle oluşturulmak istenen evrensel bütünleşme ve birlik, gelişimi hızlanan bilgi ve iletişim ağlarının da desteğinde sağlanmaya çalışılırken, ekonomik olarak da, bütünleşmenin aracı olarak da uluslararası şirketlerin gelişimi kaçınılmaz olarak gerçekleşmiştir. Artık uluslararası ilişkilerin aktörleri yalnız devletler değildir; uluslararası politikalar üretilirken devletler, hükümet dışı örgütler ve şirketler hep birlikte kompleks bir çalışma yürütürler (Çakmak H. , 2007, s. 104). 1960'lı yıllarda uluslararası alanda faaliyet yürüten bu şirketler için, kapsamlı olduğu düşünülen bir kelime olarak “çok uluslu şirket (ÇUŞ)” tercih edilir. ÇUŞ'ların faaliyetleri, 1980 öncesi dönemde devletlerin denetiminden geçmekteydi. Devletlerin belirlediği alanlarda varlık gösterebiliyorlar, onun dışına çıkamıyorlar hatta bazı alanlara girişleri yasaklanabiliyordu. Oysa neoliberal politikaların uygulanmaya başlanmasıyla birlikte, ÇUŞ'lar aracılığıyla sermayenin küreselleşmesi daha hızlı bir şekilde mümkün olabilmıştır (Kazgan, 2005, s. 54). 1980 sonrasında kâra dair planlamalarını küresel ölçekte yapabilmekte, hangi üretim aşamasının hangi ülkede yapılacağına karar verebilmekte, sermaye-emek ilişkisinin nasıl olacağını belirleyebilmektedirler. Örneğin; merkez ülkelerdeki doğaya ve çevreye karşı hassasiyete karşın, çevre ülkelerde doğanın ne kadarının, ne şekilde tahrip edileceğine ve nasıl yerleşileceğine dair karar verebilmektedirler. Pazar genişliğinin küresel ölçekte nasıl dağılım göstereceğine, vergi oranlarına, iş gücü yapılanmaları ve yasalarına bakarak, kendi kuralları ve taleplerinin

uygulanabilirliği doğrultusunda nasıl adım atılacağına karar verecek güce sahip olmuşlardır (Kazgan, 2005, s. 54). Bauman, Dunlap'tan alıntıyla, bir şirketin ne çalışanlara, ne tedarikçilere, ne de kurulduğu yere ait olmadığını, kendine yatırım yapanlara ait olduğunu ifade eder (Bauman, 2020, s. 14). Bu ifade, şirketlerin işletilmelerinde karar alma inisiyatifinin yalnızca yatırımcılarda olduğu anlamına gelir ki, Bauman bunun bir olgunun tesbiti demek olduğunun, bir gerçeklikten söz ettiğinin altını çizer (Bauman, 2020, s. 15). Çünkü gerçekten de çalışanlar, tedarikçiler mekândan bağımsız değilken, yatırım yapanlar coğrafyadan bağımsız olarak hisse alıp satabilirler, yerellik ve mekân kısıtlamasından bağımsızdırlar. Bauman yerellikten kurtulmanın, şirketlerin işletmelerinin ortaya çıkardığı zararlardan da kurtulduğunu söyler ki sermaye hareketinden bahsedilen aslında budur. Bu hareket, gücünü ve hafifliğini sorumluluk almamakla artırır (Bauman, 2020, s. 17).

Çokuluslu şirketlerin etkinliklerini düzenlemekten sorumlu olan Birleşmiş Milletler ve BM uzmanları, politik olarak daha anlamlı ve kapsayıcı olacak “uluslar ötesi şirket” demeyi uygun bulurlar. Bu terim yerel olana karşı daha büyük bir gücü ifade etmektedir (Mattelart, 2016, s. 80) ve de güçlü bir izlenim bırakmaktadır. Ancak kısa süre içinde bu şirketlerin çıkarları için buldukları ülkenin tüm imkânlarını kullanırken, problem olan durumlardan kolayca uzaklaştıkları fark edilmiştir. Bunun üzerine Birleşmiş Milletler harekete geçerek kontrol ve denetleme amaçlı bir komisyon kurmuştur. Bu komisyon, uluslar ötesi şirketlerin etkinliklerinin olumsuz tesirlerini denetleyerek ve azaltarak ulusal ilerlemeye, ulusun ekonomik gelişimine yardımcı olacak şekilde desteklemeye ve uluslararası düzenlemeleri kolaylaştırmak amacıyla doğrudan BM sekreterliğine bağlı çalışmak üzere tanımlanmıştır (Mattelart, 2016, s. 81). 1964 yılında kurulmuş olan UNCTAD (Uluslararası Ticaret ve Kalkınma Teşkilatı), bir teşkilât olarak uluslararası ticaret ve kalkınma konusunun, uluslararası şirketlerin kalkınmayla ilişkisinin konuşulduğu, tartışıldığı, dört yılda bir olarak konferanslar düzenler.

Tüm bu analizlerin ardından ÇUŞ'ların tanımının birbirinden çok da uzak olmayan biçimlerde yapıldığı anlaşılmaktadır. Sonuç olarak ÇUŞ: “Doğrudan yabancı sermaye yatırımı yaparak birden fazla ülkede gelir getiren, aktif değerlere sahip olan veya bunları kontrol eden, dolayısıyla kaynak ülke dışında, mal ve hizmet üreten, özetle uluslararası üretim yapan firmadır” (Karluk, 1977, s. 184-259). Küresel ekonominin baş aktörü olan bu şirketleri Dura'da: “belli miktarda sermaye ve satış hasılatına sahip,

merkezi belli bir ülkede olan, çok sayıda ülkede faaliyet gösteren ve bu ülkelerde bulunan şube ve bölümleriyle katma değer yaratan, aynı zamanda bu ülkelerin varlıklarını şu veya bu ölçüde kontrol eden, kâr amaçlı girişimler” şeklinde tanımlar (Dura & Kılıçarslan, 2011/2).

Günümüz dünya ekonomisinde, merkez ülkeler kökenli (2005 yılı verilerinden elde edilen bilgiyle) yaklaşık 500 çok büyük ÇUŞ, uluslararası örgütlerle beraber faaliyetini yürütürken gerçekten de baş aktör durumundadır (Kazgan, 2005, s. 60). Sayıları hızla artan şirketler dünya ticareti ve ekonomisinde etkin yer edinmişlerdir. 1976 yılında 11000 olan sayıları 2008 yılında 82000 civarındadır. Büyük şirketlerin gelirleri de pek çok ülkenin GSYİH’ sinden fazladır. Örneğin 2009 yılında Global 500 (Bir İngiliz gazetesi olan Financial Times’ın yayınladığı şirketler listesi olup, şirketlerin doğrudan yabancı yatırımlarına göre değil, hisselerinin değerine göre oluşturulmuştur. Ancak listede bulunan şirketlerin pek çoğu çok ulusludur (Balaam & Dillman, 2018, s. 575)) şirketler sıralamasının başında bulunan Royal Dutch Shell’in geliri 458,361 milyon dolar iken, Dünya sıralamasında hasılası bakımından 21. sırada yer alan Polonya’nın GSYİH’ sı 430,076 milyon dolardır (Dura & Kılıçarslan, 2011/2). Bu bağlamda ÇUŞ’ların küresel ekonomide aldığı güçlü rol kapsamlı olarak anlaşılmasını gerekli kılmaktadır.

2.2. ÇUŞ’LARIN ÖZELLİKLERİ NELERDİR?

ÇUŞ’lar da diğer özel şirketler gibi özel sermaye olmakla birlikte, onları diğerlerinden ayıran önemli iki özelliğe sahiptirler. İlki, doğrudan yabancı yatırım yapmalarındır. Yabancı bir ülkede, bir ya da daha çok alanda, idari kontrol sahibi olmak amaçlı yapılan yatırım, merkezdeki şirkete bağlı bir şirketin veya şubenin kurulması ya da bir firmanın devralınması şeklinde gerçekleşir. Diğer bir özellik de, ÇUŞ’ların merkezi belli bir ülkededir. Ancak birden fazla ülkede şube ve şirketler aracılığıyla faaliyet yürütürken, merkezin belirlediği stratejiler uygulanır. Yatırım, üretim, araştırma faaliyetleri, insan kaynaklarına dair politikalar ve tüm stratejik adımlar merkezce belirlenir (Çakmak H. , 2007, s. 102). ÇUŞ’ların yayılımında belirleyici ilk konu, yeryüzünde hammadde ve doğal kaynakların dağılımı iken, günümüzde küresel rekabet ve küresel pazar payı çok daha etkindir ve en çok ÇUŞ sahibi merkez ülke; bu pazarda en çok söz sahibi olan ABD, ardından Batı Avrupa ülkeleri ve Japonya’dır (Çakmak H. , 2007, s. 103).

“Küreselleşen üretimin kurumsal ifadesi” (Panitch & Gindin, 2019, s. 122) olarak nitelenen çokuluslu şirketler, ulusları ve sınırları aşan genişlikte bir piyasa faaliyeti gösterirler. Kalkınma ve büyüme isteyen ülkeler için, ihtiyaç duydukları teknik bilgi ve kaynağın en önemli aracı olarak iş görmeleri, istihdam ve refah sağlamaları açısından önemlidirler (Çakmak H. , 2007, s. 103). Ülkeler, ilerlemelerine hizmet edecek bu aktarımı, çokuluslu şirketler üzerinden sağlarlar. Günümüzde ÇUŞ’ların merkez devletten bağımsız özel yapılar olduğu inancı güçlenmiş durumdadır ve doğrudan yabancı yatırım (DYY) fırsatlarını kullanarak yapılanmalarını sürdürürler (Balaam & Dillman, 2018, s. 600). DYY yapmalarının öncelikli nedenleri; sahip oldukları üstünlükten yararlanmak, ucuz iş gücü ve doğal kaynaklara kolaylıkla ulaşabilmek, ticari engellerden kurtulmak ve parasal istikrarsızlıkları avantaja çevirebilmek, diğer ÇUŞ’ların stratejilerinden haberdar olarak, müşterilerine yakın biçimde, piyasada aktif olmak şeklinde sıralanabilir (Balaam & Dillman, 2018, s. 573). Özellikle neoliberal politikaların yürürlükte olduğu bu süreçte, ekonomik büyüme ve kalkınma isteyen ülkeler, doğrudan yabancı yatırımlara yönelik kolaylaştırıcı politikalarla çokuluslu şirketlere ev sahipliği yaparlar. Çokuluslu şirketlerin küresel ölçekte yaptıkları yatırım, üretim ve istihdam, piyasanın daha da büyümesini sağlar.

Özetlemek gerekirse, çokuluslu şirketlerin özelliklerini Dinçer, Bartlett ve Ghoshal şu şekilde sıralamaktadır:

- Sermaye paylarının iki ya da daha çok ülkeye dağılmış olması,
- Üst yöneticilerin merkez (köken) ülkelerce sağlanması,
- Uzun vadeli strateji ve politikaların merkez tarafından tayin edilmesi,
- Birden fazla ülkede yapılan üretimin merkez dışındaki kısmının toplamda merkezdekinden daha fazla olması,
- Ev sahibi ülkelerde şirketlerin kendi kâr ve çıkarları üzerinden faaliyet yürütmelerinin öncelikli olması (Dinçer, 1988, s. 177). Bu maddelere ilave olarak dış ülkelere yatırım, teknoloji, yönetim ve organizasyon transferi, güçlü finans ve sermaye yapısı, araştırma ve geliştirmeye yönelik bütçesi, küresel politikaları, merkez dışındaki ülkelerle kurulan organik bağ ve güçlü merkezi denetim, temel özellikler olarak sıralanabilir (Gürün, 2001).

ÇUŞ'lar üretimi, ticareti, parayı ve dolayısıyla finansı, bilgi ve teknolojiyi etkileyen yapılar olarak DYY faaliyetlerini üstlenirken, edindikleri uluslararası rol gereği, ABD "emperyalizminin ajanları" olarak, aynı zamanda tartışmalı bir noktada durmaktadırlar (Balaam & Dillman, 2018, s. 587,588). Bu görüşü benimseyenler de, ÇUŞ'ların buldukları ülkelere politik etkilerine, hammadde için doğal kaynakları sömürmelerine ve merkezde işsizliğin artmasına sebep olduklarına işaret ederler (Çakmak H. , 2007, s. 103). Büyük şirketlerin, ucuz iş gücü ve doğal kaynaklara kolay erişebilirlik sağladıkları bölgelere yatırım yaptıkları şeklindeki yaygın kanaatle beraber, yalnızca bu iki parametre üzerinden çokuluslu faaliyet yürüttükleri düşünülemez. Yatırım yapılan yerlerde şirketlerin ve üretim alanlarının güvenliği oldukça önemlidir. ÇUŞ'ların ciddi bir kısmı, ileri kapitalist ülkelerin kendi aralarında yatırımlarıyla ekonomiye katılmaktadır (Balaam & Dillman, 2018, s. 579,580). Bu sebeplerin dışında büyük şirketleri uluslararası yatırıma yönlendiren başka gerekçeler de bulunmaktadır ki bu gerekçeler şöyle sıralanabilir;

-Raymond Vernon' un Üretim Döngüsü Teorisi, ÇUŞ'ların yatırım yapacakları yerin belirlenmesi konusuna bir açıdan açıklık getirir. Özellikle teknolojik alanda özel, gelişmiş üretim yapan şirket bunun öncelikle kendi ülkesi sınırlarında satışını yapar. Ardından aynı teknolojik ürünü satın alma gücü yüksek gelişmiş ülkelere satma ihtiyacı duyar. İleri kapitalist ülkeler arasında da teknolojik açıdan gelişmişlik düzeyinin eşit olmadığı gerçektir. Bu tür ürünlerin uluslararası pazarda yeri bulunmaktadır.

-Diğer bir uluslararası yatırım sebebi; şirketlerin sadece kendilerinde kalmasını istedikleri spesifik bilginin korunmasına yönelik olarak üretim sürecinin tümünde etkin kontrol sağlamak düşüncesi olabilir. Örneğin, Coca Cola ortaklık ya da satışı yerel şirketlere devretme gibi bir adımda, formülünün saklanması ve korunmasına dair, güvenliğin yeterince sağlanmayacağı endişesi taşır. Bunun gibi şirketler, tüm üretim süreçlerini denetleyebilmek için de büyürler.

-ÇUŞ'lar bazı durumlarda, özgün avantajlarını kullanmaya yönelik yatırımlar yaparlar. Bu, örneğin; tekel gücünü elinde tutarak, yabancı piyasalardan faydalanmak için olabilir. Tekel olarak karar alma merci merkezken ve kritik öneme sahip üretim merkezde yapıyorken, daha az önemli olan üretimler yabancı yatırım olarak gerçekleştirilir. Hymer bu yolla merkeze sağlanan ayrıcalıkların, hiçbir şekilde yatırım yapılan bölgeye

taşınmayacağını ve böylece eşitsizliğin korunmakla beraber aynı zamanda derinleşeceğini ifade eder.

-ÇUŞ'ların yatırım stratejileri açısından siyasi unsurlar da önem arz etmektedir. Bu şirketler sadece uluslararası piyasalara bağımlı değil, ithalat ve ihracat yapma imkânına da bağımlıdır. Bu anlamda ulusal şirketlerden daha az avantaja sahip olabilmektedirler. Bu sebeple bir kısım ÇUŞ yatırımını, ticaret ve yatırımın daha kolaylaştırıldığı bölgesel birlik alanları içinde (AB, NAFTA vb.) yapmayı tercih eder.

Yine bazı durumlarda ülkeler arasındaki ticari ilişkilere, siyasi anlaşmalarla sınırlamalar getirilir. Örneğin 1980'lerde ABD ve Japonya arasında yapılan anlaşmayla, ABD'ye Japon arabaların girişi sınırlandırılmıştı. Ancak parça üretimini ABD'nin yaptığı ve ABD'de yapılan arabalar bu kapsamın dışındaydı. Bu süreçte Japon çokuluslu şirketler, mevcut durumu korumak ve geliştirmek adına, ABD'deki üretim tesislerini desteklemeyi ve yatırımlarını güçlendirmeyi sürdürdüler.

-Maliyetlerini bir para birimine, kazançlarını başka bir para birimine göre belirlemek durumunda olan ÇUŞ'lar için döviz kuru önemlidir. Asıl hedef olan piyasaların küreselleşmesinin gerçekleşmesi, para değeri çok yükselen ülkeler için, çevre ülkelerde ÇUŞ'ların var edilmesi yoluyla da sağlanabilmektedir.

-Bazı durumlarda da rekabet etmek istenen alana dair, şirketlerin belli bir mekânda yoğunlaşması söz konusudur. Örneğin yazılım ve bilişim sektörünün merkezi olarak bilinen Silikon Vadisi bu alanda üretim yapan pek çok ÇUŞ'u bir araya getirir. Bu durum nitelikli iş gücünü bir araya getiren ve bilgi aktarımının hızlı olmasını sağlayan bir mekânda rekabeti tetikler.

-Bazen de şirketler, uluslararası rekabet ortamında bulunmadığında kayba uğrayacağı düşüncesindedir. Rakip şirketlerin rekabetten elde edeceği kazancı göz önüne aldıklarında, kendileri için de bu stratejinin doğru olacağı düşüncesiyle, dışarda yatırım yapabilirler (Balaam & Dillman, 2018, s. 580-585).

Yatırım gerekçeleri göstermektedir ki özel sermayenin küresel aktörleri olan ÇUŞ'ların faaliyetleri öncelikli olarak, sermayelerini artırmaya ve büyümeyi sürdürmeye dönüktür. Temelde maliyetlerin düşürülmesini sağlamaya yönelik ucuz emek, faaliyet yürütülen devletlerin sağlayacağı daha düşük vergi ve üretim sırasında oluşacak çevresel

ya da diğerk zararların dışsallaştırılmasına imkân veren devletler, ideal faaliyet alanını oluşturmaktadırlar.

2.3. NEOLİBERAL POLİTİKALARLA ÇUŞ'LARIN YÜKSELİŞİ

Küreselleşen neoliberal politikalarla uluslararası alanda serbestliğini ilan eden sermaye, 1980 sonrası süreçte ÇUŞ'ların hızla yayılımı şeklinde kendini göstermiştir. Çevre ülkelerde yabancı şirketlerin var olmaları üretilen politikalarla kolaylaştırılmış, mülksüzleştirme yoluyla birikimin temel unsurlarından biri olan özelleştirmenin, aşırı sermaye birikimi sorununun ilk elde çözümü olarak, IMF'nin dayattığı programda yer almasıyla, ÇUŞ'ların yolu açılmıştır. Özelleştirmeler, devletin elindeki varlıkların kârlı yatırımlara dönüştürülebileceği düşüncesi üzerinden, özel sermayeye satışıyla gerçekleştirilmektedir (Harvey, 2016, s. 140). ÇUŞ'lar aracılığıyla gerçekleştirilen bir adım olarak mülksüzleştirme yoluyla birikim, daha önceki “karanlık halinden çıkarılarak kapitalist mantık içinde ana bir özellik” haline gelmiştir (Harvey, 2016).

1980'lerden bu yana neoliberal politikalar uygulanmaya devam etmektedir. Bu sürede pek çok ülke Washington Uzlaşısı'nı kabul etmiş, zor ya da rıza yoluyla neoliberal politikaları uygulamaya koymuşlardır. UNCTAD' a göre; ÇUŞ'ların ya da BM'nin ifadesiyle “ulus ötesi şirketlerin” gelişimindeki artış, serbestlik politikalarına, artan rekabet ortamına ve teknolojik gelişmelere bağlanmaktadır (Balaam & Dillman, 2018, s. 576,577). Buradan hareketle, şirketlere dair teknoloji ve bilginin avantajlarından faydalanarak, kalkınma ve büyüme isteyen pek çok ülke, doğrudan yabancı yatırımları çekmek için, serbest ticaret ve serbest yatırım imkânları açmaya devam etmektedir. ÇUŞ'lar bu avantajların taşıyıcısı durumundadır. Üretim süreçlerinin maliyetlerinin düşürülmesine yönelik düzenlemeler de teşvik amaçlı ve devlet eliyle yapıldığında, bu adım doğrudan yabancı yatırımlarda artışa, dolayısıyla ÇUŞ'ların gelişimine hizmet etmektedir. 1990-1995 yılları arasında doğrudan yabancı yatırımlardan merkeze akış 225 milyar dolarken, 2007'de bu rakam 1,8 trilyon dolara yükselmiştir. 2001 yılında Çin'in DTÖ'ye katılımının, bu rakamdaki payını da hatırlatmak gerekir (Balaam & Dillman, 2018, s. 576).

ÇUŞ'ların gelişimi, kendi aralarında gerçekleşen rekabet ve pazarlık ortamını da geliştirmiştir. Bu öyle bir gelişmedir ki; devletlerin diplomatik ilişkilerine benzer

biçimde, teknoloji geliştirme ve yeni yatırımlarla gelen risklerin tek başına bir şirket tarafından üstlenilmesinin zorluğu durumunda dahi şirketler, aralarında ittifak oluşturmak suretiyle çözüm arayabilmektedir. Bu durum, aslında rakip olan iki çokuluslu şirketin bir araya gelmesidir ve aralarındaki rekabet sebebiyle beklenmedik bir durumdur. Örneğin: General Motors ve Toyota arasında 1984 yılında gerçekleşen bir ittifakla, Toyota, ABD'nin verimi çok düşük bir General Motors fabrikasının faaliyetlerini üstlenerek, üst düzeyde teknolojik açıdan donanımlı hale getirip gücünü artırmış, rakip oldukları halde hem riskleri hem pazarı paylaşmışlardır (Balaam & Dillman, 2018, s. 590).

ÇUŞ'ların neoliberal politikaları destekleyen ülkelerde, doğal kaynakların ve kalifiye iş gücünün denetimini elinde tutan, aslında kısmen güçlü devletlerle ilişki kurmaları, işlerini kolaylaştırması açısından önemlidir. Şirketler ulusal pazara ulaşmak ve uygun şartlarda alışveriş için de devletin desteğini ve kolaylaştırmasını bekler. Yeterli alt yapısı oluşturulmuş, yeterli kalifiye iş gücü, ulaşım ağları olan ve uygun vergi imkânı sağlayan ülkelerde çok daha etkin var olabilmektedirler. Ancak böylesi gelişmiş bir ortamda maliyetlerin oldukça düşük olması sağlanabilir ve kısa sürede üretime geçilebilir. Devletlerin zayıf olduğu durumlarda ise, ödün veren genellikle devlet olduğu halde güvenlik, alt yapı ve kalifiye çalışanların hazırlığı aşamaları dezavantaj gibi görünür. Bazı durumlarda da şirketler, doğrudan yatırım için gereken şartları kendileri yayınlayıp devletlere teklif çağrısı yaparlar. 1993'te Mercedes Benz'in ABD eyaletlerine yaptığı çağrı bu bağlamda verilebilecek iyi bir örnektir. En iyi şartları sağlayan eyalet bölgesinde yatırım yapılmıştır (Balaam & Dillman, 2018, s. 591). Elinde az kaynak ve güç olan devletlerin daha çok taviz vermesi gerektiği gibi, yüksek rekabet ortamında da ÇUŞ'ların taviz verdiği durumlar söz konusu olabilmektedir.

ÇUŞ'lar, günümüzdeki üstün konumlarına, şüphesiz ki neoliberal ortamda ulaşmıştır. Bu büyük şirketler henüz tamamlanmamış bir süreç olan küreselleşmeye hizmet ederken, küreselleşen dünya pazarı da ÇUŞ'lara hizmet etmektedir. Nihayetlenmemiş neoliberal küreselleşme süreci, beraberinde siyasi mücadelelerin olacağına ve şirketlerle devletler arasındaki ekonomik risk ve maliyetler açısından dengenin sağlanamaz oluşuna işaret etse de (Balaam & Dillman, 2018, s. 594), hız kaybetmeden devam etmektedir.

Bu süreç boyunca devletlerden çok ÇUŞ' lara hizmet eder hale gelen özelleştirme de, çevre ülkeler için sahip oldukları birikimle beraber, iç pazarın da uluslararası alana açılması anlamına gelmektedir. Sermaye karşısında zayıflatılmış çevre ülkeler, uluslararası sermayenin dayatmalarına karşı gücünü tamamen kaybetmekte ve bu anlamda uluslararası örgütler içerisinde de varlık gösteremez duruma düşmektedirler. Sonuç daima ileri kapitalist ülkeler ve bu ülkeler merkezli çokuluslu şirketlerin çıkarına olmakta, hep daha fazla serbestleşme ve daha fazla özelleştirmeyle nihayetlenmektedir (Kazgan, 2005, s. 252-255).

Bu noktada özelleştirme konusunu bir miktar daha detaylandırmakta, ÇUŞ' lar bağlamında anlaşılmasını sağlamakta fayda vardır. Özelleştirme evrensel boyutta, neoliberal politikalar kapsamında iki şekilde gündeme gelmiştir. İlki merkez ülkelerde özelleştirmelerin yapılması diğeri de, ABD'ye borcu olan çevre ülkelerin, ödemeler için kaynak arayışına, IMF'nin programları kapsamında dayatılan şekliyledir. Merkezde uygulandığında, yerel sermayenin kârlılığının artırılmasına yönelik, şirketlerin işçi yapılanmalarının değiştirilip dağıtılması ve maliyetlerinin düşürülmesi esastır. Şirketlerin dış rekabet gücü de artırılmak istenmektedir. Borçlu ülkelerde uygulanması ise, kamu girişimlerinin satışı şeklinde olmuştur. Satışta amaç, dış borçların indirimi olduğundan, önemli bir kısım kamu girişimi, merkez kaynaklı ÇUŞ'lara satılmıştır. IMF'nin gözetiminde bulunan pek çok çevre ülkede bu uygulama, başlangıçta hızlı kaynak elde edip borç ödeme yolu olarak kullanılmıştır (Kazgan, 2005, s. 250,251). Özelleştirmelerle kaynak bulma yolu bir kez açıldıktan sonra, önü alınamaz hale gelmiş, hemen tüm kâr getireceği düşünülen kamu şirketleri satışa sunulmuş, üst sınıfları kayıran “yeniden varlık bölüşümü” sağlanmıştır (Harvey, 2016, s. 140-142). Harvey'in alıntılıdığı aktivist A. Roy'un ifadesiyle özelleştirme, “verimli kamu varlıklarının devletten özel şirketlere aktarımıdır. Verimli varlıklar doğal kaynakları da içerir. Toprak, su, ormanlar, hava. Bunlar, devletin temsil ettiği insanlar adına, himayesinde tuttuğu varlıklardır... bunları almak ve özel şirketlere emtia olarak satmak tarihte eşi benzeri görülmemiş ölçekte barbar bir mülksüzleştirme sürecidir” (Harvey, 2016, s. 143).

Kamuda bulunan düşük maliyetli varlıklar, sermayenin hizmetine sunulurken kâra hizmet etmesi sağlanırken, artık sermayenin değerinin düşmesinin sonuçları da yeryüzündeki zayıf ve güçsüz devletler ve halklarına yüklenmiştir. Bütünde istikrar olarak görünen bu hâl, sistemin dünya ölçeğinde yayılmış oluşu ile ilişkilendirilebilir.

Zira oluşan krizler temelde, güçlü ülkelerde var olan hareketle tetiklenmekte ve tolere edilmesi de yüksek oranda kayıplara rağmen başka bir devletle mümkün olabilmektedir. Kapitalist sisteme dâhil olan yeni ve potansiyeli olan ülkeler, her zaman taze kan işlevi görüp sermaye birikiminin sürekliliğine hizmet etmektedirler (Harvey, 2016, s. 99,100).

1980 sonrası, neoliberal politikaların küresel bazda uygulanmasının artmasıyla, ÇUŞ'ların etkinliklerinde de kuşkusuz artış meydana gelmiştir. Ancak, özellikle azgelişmiş ülkelerin borçlandırılmaları ve süreçte özelleştirmelerle borçlarından kurtulma yolu olarak, ÇUŞ'ların bu ülkelerde yatırımları büyük adımlar olsa da bu dönem toplamda azgelişmiş ülkelerden daha çok, gelişmiş ülkeler arasında sermaye hareketi gerçekleşmiştir. ÇUŞ'lar açısından gelişmenin olduğu bu dönemde, yüksek rekabet ve teknoloji akışı söz konusudur. Gelişmiş ülkeler merkezli ÇUŞ'lar arasında yaşanan yüksek rekabetin baskısı, ÇUŞ'ların kendileri için iyileştirici kararlar almalarına sebep olmuştur (Gürün, 2001). Toplamın %24'ü gibi bir oranda yabancı sermaye ABD'ye gitmiştir. En hızlı yabancı yatırım çeken ülke bu dönemde kapılarını açan Çin'dir. 1989'da 3,4 milyar dolar olan yabancı sermaye miktarı, 1996 yılında 42 milyar dolara ulaşmıştır (Gürün, 2001).

Son yıllarda tüm dünya ticaretinin yarısı 500 büyük ÇUŞ tarafından gerçekleştirilmektedir ki bu üretim, mal ve hizmet alışverişinin kontrolünün de ÇUŞ'larca sağlanması demektir. Bunu, sermaye, ürün ve bilgi akışını kullanarak uluslar arasında entegrasyon ile yapar (Gürün, 2001). ÇUŞ'ların günümüzdeki yapılanmaları ve ilişkileri 20. yüzyılın ikinci yarısından şüphesiz ki daha karmaşıktır (Ertürk, 1996, s. 143).

2.4. ÇUŞ'LARIN DÜNYA EKONOMİSİNDEKİ PAYI

21. yüzyılda ÇUŞ'lar artık, uluslararası ekonomi politikte merkezi role sahiptir. Üretim, ticaret, finans, güvenlik, teknoloji ve bilgiye dair küresel ölçekte yüksek etkiye sahip olan bu şirketlerin, ulus devletçe de kontrolü söz konusu değildir (Balaam & Dillman, 2018, s. 571). Birleşmiş Milletler tarafından çokuluslu yerine "ulus ötesi" ifadesinin tercih edilmesinin, ulusun varlığında ve ötesinde anlamını güçlendirmeye yönelik olduğu ifade edilirken, bu şirketlerin rekabetinin gerçekten de küresel piyasalarda yaşandığı, ulusal olanın ötesine geçtiği görülür. Günümüzde 80.000'e yaklaşan ÇUŞ sayısı, kendine bağlı 790.000'i geçen yabancı şirketlerle piyasadaki yerini

güçlendirmektedir. En büyük 200 şirket, kendi içinde sıralama değıştirseler de, uzun yıllardır varlıklarını sürdürürler (Balaam & Dillman, 2018, s. 574).

Çokuluslu şirketlerin büyüklüğüne dair tartışmalar sürmekte, bu tartışmalar sırasında ÇUŞ'lar devletlerle kıyaslanmaktadır. Devletlerle aynı parametreler üzerinden değerlendirilmediği için çok doğru karşılaştırma yaklaşımı olmasa da bu durum, ÇUŞ'ların sahip olduğu gücün görülmesini engellemez. Devletler toprağın sahibidir ve yasa yapıcıdır, egemenlik sahibidir ve vatandaşları vardır. Uluslararası alanda sosyal kararlar alabilirliği tartışılmazdır ve meşruiyetleri vardır. Ancak 200 büyük çokuluslu şirketin satışlarının, on büyük ülke dışında kalan tüm ülke satışlarından daha fazla olduğu göz önüne alındığında, bu durum ÇUŞ'ların güç sahibi olduğunu da kuşkusuz ortaya koyar (Balaam & Dillman, 2018, s. 574). Bu pozisyondaki bir yapılanma ülkelerce de güç olarak kabul edilmekte, diplomatik ve ticari ilişkilerde şirketleri önemli bir yere koymaktadır. ÇUŞ'ları sahip oldukları rol açısından kapitalist emperyalizmin sonucu, ABD hegemonyasının aracısı olarak ve uluslararası ekonomi politiğın devlet dengi aktörü olarak tartışılır kılmaktadır (Balaam & Dillman, 2018, s. 574).

ABD'nin Avrupa'ya yatırım süreci, daha önce ifade edildiği üzere ilk olarak Soğuk Savaş yıllarıyla birlikte olup, hegemonik ilişki ağına hizmet etmiş bir "Amerikanlaştırma" süreci olarak görülerek itirazlara da sebep olmuştur (Mattelart, 2016, s. 61). Bu dönemde ABD, dışarda bulunan firmalarının etkinliklerinin artırılmasına yönelik dış politika stratejileri benimsemiştir. Avrupa'ya finans kurumlarının da şubeler açmaları, doğrudan yatırım için giden şirketlerin işlerini daha da kolaylaştırmıştır. Şirketler sadece kendilerini değil, politikalarıyla kendilerini destekleyen ABD'yi de güçlendirmiştir. Bu dönem itibariyle ABD, ÇUŞ'ların etkinliklerinin artırılması bağlamında, dış piyasalarda payını koruma ve artırmaya, yurt dışındaki ekonomilerde yer edinip sağlamlaştırmaya, ABD değerlerini yaymaya, ABD için çok önemli olan petrol gibi ham madde ve doğal kaynaklara ulaşımı kontrol altında tutmaya yönelik stratejiler benimsemişlerdir. Ancak bu durumun 21. yüzyılda değışmekte olduğu, günümüzde ÇUŞ'ların merkezlerinden daha çok kendi bağlamlarında ve kendi çıkarları doğrultusunda iş yürüttükleri söylenmektedir (Balaam & Dillman, 2018, s. 588,589).

1989 yılında Avrupa'da komünist rejimlerin yıkılmasıyla ve ardından Sovyetler Birliğı'nin dağılmasıyla sona eren Soğuk Savaş, Avrupa ülkeleri arasında oldukça

güçlenmiş olan ÇUŞ'ların faaliyet alanının hızla yayılmasına sebep olmuştur. Bu tarihten itibaren daha önce kapitalist sitemin dışında konumlanan pek çok ülke, teknoloji, bilgi ve kaynak umarak doğrudan yabancı yatırımın en önemli aracı olan ÇUŞ'lara kapılarını açmıştır. Bu süreci takip eden dönemde Çin ve Hindistan da doğrudan yabancı yatırımlara izin vermiştir (Balaam & Dillman, 2018, s. 590).

1980'lerde OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü), doğrudan yabancı yatırımların yönetişimine yönelik uygun ve standardize bir rejim oluşturmak için MAI (Çok Taraflı Yatırım Anlaşması) düzenlemiştir. Bu anlaşmayla, ÇUŞ'larla devletlerin ilişkilerinin düzenlenmesi, ÇUŞ'lar ve devletler açısından öngörülebilir bir süreç oluşması hedeflenmiş ancak böyle bir standartlaştırma kabul edilmemiştir (Balaam & Dillman, 2018, s. 594). Düzenlemenin kabul görmemesi öncelikle ÇUŞ'ların merkezi olan ülkelerin, kendi çıkarlarından ve belirleyiciliklerinden vazgeçmek istememeleri sebebiyle olmuştur. Diğer etken olarak ifade edilen ise, zayıf ülkelere doğrudan yabancı yatırımların emperyalizme hizmet edeceği endişesidir. Bununla beraber OECD içinde belirleyici olan gurup ileri kapitalist ülkelerdir ve hatta bu ülkelerin “zenginler kulübü” (Balaam & Dillman, 2018, s. 596) olarak anıldığını hatırlatmakta yarar vardır.

Çevrenin gelişmekte olan ülkelerinde, düşük ücretli ancak kalifiye iş gücüne ve doğal kaynaklara sahip kesim, sermayenin serbestliğinden iki şekilde etkilenmiştir; ilki finansal sermayenin sık sık mali krizler yaratmasından, diğeri de ÇUŞ'ların yalnızca kâra yönelik ekonomiyi yapılandırmalarından. Her iki durumda da iç ekonominin şartları düşünülmezsizin, ülkelerin çabası kârlılığa hizmet ettiği ölçüde kıymetli olmuştur. Geçirilen süreçten en çok etkilenen ise emek gücü olmuş, ülkeler halkın ekonomik ihtiyaçları doğrultusunda politikalar yapmak yerine, uluslararası sermayeye hizmet etmeye başlamıştır. Emegün ücreti ve sendikalaşma benzeri sosyal hakları baskılanırken, vasıflı üst idari düzeyin ücretlendirilmesi neredeyse yerelden kopuk gerçekleşerek eşitsizliğin çevre ülkelerde daha da derinleşmesi söz konusu olmuştur (Kazgan, 2005, s. 234,235).

Halihazırda merkez dışındaki ülkelerin küreselleşmeden aldıkları payı ifade etmek oldukça güçtür ki merkez ülkelerin dahi süreçten şikayetleri olabilmektedir. ABD kontrolünde, neoliberal politikaların ÇUŞ'lar aracılığıyla küreselleşmesi sürmektedir. Bu dönemde, aynı zamanda uluslararası kapasiteye sahip örgütlerin tümünün, merkezi

sermayenin denetiminde ve küreselleşme ve neoliberal politikaların hizmetinde olduğunu unutmamak gerekir (Kazgan, 2005, s. 55-57).

Kapitalizmin küreselleşmesi, üç alanda çok daha açık biçimde gözlenmektedir. Bu alanlar; finans, küresel emek iş bölümü ve ABD ekonomisinin merkezdeki yeni görüntüsüdür (Panitch & Gindin, 2019, s. 281). 1990-2007 yılları arasındaki dünya ticaretindeki artışa paralel ve fakat daha yüksek bir oranda finansal akımlar gerçekleşmiş yıllık %14,5 artış gerçekleşmiştir. Artan sermaye akışının yalnızca dörtte biri gelişmiş ülkelere gitmekle beraber, o ülkelerde bankacılık sistemini dönüştürecek ölçüde büyük etkisi olmuştur. Panitch ve Gindin, bu dönemin yerli ve yabancı kapitalistlerin arasındaki bağları güçlendirdiğini ve aynı zamanda finansal sistemin, orta sınıflar üzerinden halk tabanına doğru daha da yayıldığını ifade ederler. Uluslararası finans kurumlarının yanında, ÇUŞ'ların etkisiyle de gerçekleşen küresel bütünleşme, daha önce sözü edilen, gelişmekte olan ülkelere teknoloji ve bilgi aktarımı ile beraber, belki daha etkin biçimde, gittikçe daha çok faaliyetin taşeron şirketlere devredilmesiyle sağlanmıştır. Aslında bu, 1970 sonrası gelişmiş kapitalist ülkeler arasında, ticaret ve sermaye serbestliğinin sonucu yaşanan, birbirlerinin üretimlerine bağımlılık durumunun benzeri bir haldir. Yerel iş gücünün ve şirketlerin bu alana çekilmesiyle üretim, dağıtım, temizlik işleri muhasebe gibi pek çok alanda oluşturulan bağımlılık ilişkisinden kazançlı çıkan küresel kapitalizm olmuştur (Panitch & Gindin, 2019, s. 284).

“Küresel birikimin hâkim tepeleri” nin büyük ölçüde ABD merkezli ÇUŞ'ların elinde olduğunu ifade eden Panitch ve Gindin, 2007'de küresel finans hizmeti veren büyük on şirketten dokuzunun, küresel medya şirketlerinden zirvede bulunan beş şirketten dördünün, sağlık ekipmanı alanında öndeki on altı şirketten on dördünün ABD şirketi olduğunu göstermiştir (Panitch & Gindin, 2019, s. 285-289). ÇUŞ'ların dünya ekonomisindeki payını anlamaya çalışırken, anlaşılması gereken diğer konu da ÇUŞ'ların merkez ülkelerden bağımsız ele alınamayacağı ve ABD bankalarının ve ÇUŞ'ların küresel ekonomideki yerinin ne olduğudur. Her ne kadar günümüz şartlarında çokuluslu şirketlerin özel, bağımsız sermaye oluşlarına (Balaam & Dillman, 2018, s. 589) işaret ediliyor olsa da merkezlerinin bulunduğu ülkelerle ilişkilerinin devamlılığı da önemini sürdürmektedir.

Neoliberal politikaların uygulanması ve neoliberalizmin küreselleşmesinin asıl unsuru olarak desteklenmekte olan ÇUŞ'lar devamlı olarak güçlendirilirken, çevre ya da merkez tüm ülkelerde sorun haline gelen, neoliberalizm öncesinde devletlerin sorumlu olduğu pek çok sosyal hizmet alanının, kim tarafından ve ne şekilde gerçekleştirileceği konularının özel sektör etrafında tartışıldığı gerçeği gayet açıktır. Ancak bu durum ifade edilebildiği gibi kolay gerçekleşmemektedir. Konuya daha yakından bakmak faydalı olacaktır.

2.5. NEOLİBERAL SÜREÇTE SOSYAL HİZMETLER KİMİN SORUMLULUĞUNDADIR?

1917'de gerçekleşen Sovyet Devrimi'nin ardından, özellikle Doğu Avrupa'da yaşanan sosyalizme eğilim sürerken, 1929 yılında yaşanan Büyük Depresyon' la birlikte, ABD ve Avrupa'da sosyalizme karşı sosyal refah devleti yaratılmak için gösterilen çabanın, Avrupa ve ABD'de başarıyla sergilenen sosyal devlet modelinin önemli motivasyonlarından biri olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Kazgan'ın, devam eden zaman diliminde vahşi kapitalizmin, hem sosyalizmi hem de sosyal refah devletini ortadan kaldıracığının kimse tarafından öngörülmemiş olduğu ifadesi de oldukça önemlidir (Kazgan, 2005, s. 236).

Bu bağlamda öncelikli olarak sosyal devletin kaybedilmesinin en büyük etkeni olan neoliberal devletin, nasıl bir devlet olduğuna daha yakından bakmak gerekmektedir. Neoliberal adımlar 1980 öncesinde başlamış olmakla beraber, neoliberal devlet olarak ortaya çıkışı ve teşvik edilmesi bu tarihten sonraya tekabül etmektedir. Neoliberal devlet, anlayış ve sistem olarak bu süreçten sonra, hızla alınmış kararlar ve politikalarla uygulamaya konmuştur. Ardından uluslararası kuruluşlar ve faaliyetlerle desteklenen küreselleşme, neoliberal devlet yapısının sadece ileri kapitalist ülkelere değil, kapitalizmin var olduğu ya da var edildiği tüm coğrafyalarda uygulanmaya başlaması sonucunu getirmiştir.

Neoliberal devlet, bireysel özel mülkiyet haklarını, hukukun üstünlüğünü, serbest piyasayı, sermaye hareketliliğini ve serbest işleyen ticari kurumları esas alır. Gelişmiş tüzel kişilikler arasındaki sözleşme ve anlaşmalar yasal çerçeveyi çizer. Devletin görevi, şiddete başvurma tekeli ve yasa yapma gücünü kullanarak bireyin eylem, ifade ve seçim

yapmaya dair haklarını ve yaptığı sözleşmeleri korumaktır. Korunan bu serbest alan çerçevesinde birey, özgür ticari faaliyetler yapar, girişimlerde bulunur, fikri mülkiyet haklarını kullanır ve tüm bunların sonucu olarak yaşam standartlarının yükselmesini sağlar. Serbest ticaret ve serbest piyasanın, yoksulluğu gidereceği beklentisi bu yolla gerçekleşmiş olur (Harvey, 2015, s. 72,73). Neoliberal devlet, teoride her ne kadar müdahalesiz olacağını söylese de, özel mülkiyet hakları bağlamında varlıkların özelleştirilmesini teşvik ederken, “neoliberalizmin en büyük erdemlerinden” olan rekabetin oluşumu, güçlenmesi ve sürekliliği için gereken düzenlemeleri yapmalıdır (Harvey, 2015, s. 73).

Bireysel hürriyetleri koruyan neoliberal devlet, aynı zamanda her bireyi kendi adımlarını, faaliyetlerini, kendi yaşam standartlarını ve refahını belirlemeden sorumlu tutar. Bu sorumluluk alanının sınırları oldukça geniştir ki; eğitim, sağlık ve hukuka dair işler, hatta emeklilik sonrası süreçler bu alana dâhildir. Bireylerin başarıları, ona fırsat veren sistemin kendisine, başarısızlıklar ise doğrudan bireye atfedilir ve sistem daima kendini aklar ve korur (Harvey, 2015, s. 73,74). Bireye bu ölçüde atf yapan neoliberal anlayış için, demokrasi elzem değildir, seçkin bireyler ve uzmanların yönetimi mümkündür ve tercih edilir. İlişkilerde esas olan bireysel sözleşmeler olduğu için, bireyler arasında oluşan sorunlar da hukuki yolla, mahkemelerde çözümlenmelidir. Ancak eşit şartlara ve finansal kaynaklara sahip olmayan bireyler için bu yol da oldukça maliyetli olmaktadır. Serbest piyasa ortamında, eşitsizliğin avantajlı tarafında yer alan, sermayeyi elinde tutan bireyler ve sermaye için, serbestliğin sınırları oldukça geniş tutulmaktadır. Sermaye hareketinin denetimi piyasalara aktarılmış durumdadır. Harvey’ in “çekirdek neoliberal devletler” dediği ABD ve İngiltere tarafından belirlenen dünya ticaretinin kuralları, uluslararası kuruluşlardan ikisi olan Dünya Ticaret Örgütü ve IMF tarafından yürürlüğe konmaktadır ve bu iki ülkenin ardından giden, kalkınmak isteğindeki ülkeler için neoliberal devlet olmanın ilkeleri, bu kuruluşlarda var olabilmenin şartı olarak ortaya konmaktadır (Harvey, 2015, s. 76-80).

Neoliberal devletin öncelikli hedefi, sermaye birikimi sağlamak olduğu için, dışarda sermaye hareketini kolaylaştırıcı politikalar benimsenirken, içerde de bu hedefi zorlaştıran, engelleyen tüm toplumsal hareketler durdurulmak istenir. Bireysel özgürlüklere mani olduğu gerekçesiyle yapılan bu engellemeler, emekçiye zarar vermektedir. Maliyetlerin düşürülmesine yönelik uygulamalar olan düşük ücret, iş

güvenliğinin sağlanmaması, sosyal güvenlik haklarının ortadan kaldırılması gibi adımlarda birey yalnızlaştırılır. Bir yandan gelişmiş bireylere işaret edilirken, emeği gerçekleştiren aynı bireyler aslında sadece üretim unsuru olmaktadır. Emek parçalara ayrılarak sınıflandırılarak, kısa vadeli sözleşmelerle “kullan at” (Harvey, 2015, s. 178) modeli kullanılarak azami faydalanılan bir şekilde dönüştürülür (Harvey, 2015, s. 177). Tüm bu süreçlerde, oluşacak muhalif emek gücünün birleşeceği işçi sendikalarına ve işçi kurumlarına da izin verilmemektedir veya kurallar ve düzenlemelerle etkisiz hale getirilmektedir. Bu da sosyal haklara dair alandan devletin çekilip, sermayenin insafına bırakılmasının sonucu olarak emeğin sömürülmesi demektir (Harvey, 2015, s. 84).

Neoliberal devlet, refaha dair sorumlulukları bireyin kendisine verdiği için bu konuda sorumluluk almamaktadır. Bu alanlar da daha önce ifade edildiği gibi sosyal hizmetler, sağlık, eğitim hatta hukuk gibi oldukça hayati ve geniş olup bireyin sahip olmak için harcama yapmasını gerekli kılmaktadır. Tüm bu alanlar devletin hizmet alanı olmaktan çıkarılmış, devlet küçültülmüştür. Özetle denebilir ki neoliberal süreçte devletler yönetimden yani kendi başına devlet olarak iktidarından uzaklaşıp, yeni bir kavram olan yönetişime geçerler ki yönetişim kısaca; devlet ve sivil toplumun kilit unsurlarını içeren daha geniş bir devlet yapılanmasıdır (Harvey, 2015, s. 85). Ancak Zabcı'nın ifadesiyle “sosyal bilimlerdeki birçok kavram gibi yönetişim kavramı da önce onu kullanan, tanımlayan ve dolaşıma sokan düşüncenin etkisi altındadır” (Zabcı, 2017, s. 58). Neoliberal düzenlemelerin getirdiği, özel sermayenin korunması adına, zararların da devletçe karşılandığı bu süreç, devlet-şirket iktidarını oluşturmuş ve güçlendirmiştir. Doğal olarak sivil toplum kuruluşları, halk örgütleri ve baskı guruplarının çoğaldığı bir dönem olmuştur ve bu guruplar muhalif anlayışla “sivil toplum” olarak adlandırılan ayrı bir varlığın içinde tanımlanmaya başlanmıştır. Devletin karşısında konumlandırılan sivil toplumla, neoliberal devletin hegemonik duruşu aynı döneme tekabül etmektedir. Gramsci'nin ifade ettiği, siyasi ve sivil toplumun birliğinden oluşan devlet artık yoktur (Harvey, 2015, s. 86). Zayıflatılmış olan ulus devlet, demokrasi, insan hakları, ticaret hukuku, doğal kaynakların korunması, çevrenin korunması gibi yetkilerinden feragat etmiş olduğundan, tüm bu alanlar ulusüstü örgütlerin denetimine açık hale getirilmiştir. Neoliberal süreçle birlikte toplumsal sınıfların yokluğu ve fakat bireyin varlığı, temel ögenin birey oluşu, sendika gibi örgütleri de sistem dışında bırakmıştır. Sanayileşme döneminde, işçi sınıfının varlığında denetlenen sermaye karşısında, bu dönemde engel

kalmamaktadır. Siyasi partilerin bile neredeyse tamamının ekonomiye dair programları benzerlik göstermekte; serbestleşme, özelleştirme, uluslararası sermayenin engellenmemesi gibi neoliberal politikalar desteklenmektedir, “kamu yararı” düşüncesi ortadan kalkmaktadır (Kazgan, 2005, s. 18,19). İleri kapitalist ülkelerde küçültülmüş devlet ve beraberinde kamu harcamalarının azaltılması, gelişmiş ülkeler için gerekli bir politika olarak tercih edilebilir olmuştur. Ancak bu ülkelerin geçirdiği aşamaların pek çoğunu deneyimlememiş çevre ülkelere bu politikaların dayatılması problemlidir. Öyle ki küreselleşmenin tüm yükü, neoliberal politikalarla beraber çevre ülkelere aktarılmış görünmektedir.

Harvey, neoliberalizmin asıl başarısının, hedef olarak belirlediği servet ve gelir yaratmaktan ziyade, servet ve gelirin yeniden dağıtılmasında olduğunu ifade eder. Gelir dağılımı, uygulanan politikalarla devletçe öyle organize edilir ki, 1. Bölüm’de de ifade edildiği gibi, uluslararası alanda gerçekleşen, çevre ülkelerden merkez ülkelere akışa benzer şekilde, zenginlik alt sınıflardan üst sınıflara doğru akmaya başlar. Hemen hemen tüm düzenlemeler bu durumu sağlamaya ve korumaya yönelik oluşturulmuştur (Harvey, 2015, s. 168).

Öte yandan sürecin aktörlerinden olan ÇUŞ’lar, neoliberal devlet olma sürecindeki aktif rolleriyle beraber, buldukları ülkelerde, üretim faaliyetleri sırasında oluşturdukları sorunlardan vergilendirmeler sırasında taleplerine, üretim faaliyetleri sonrası oluşan çevre sorunlarına kadar bir dizi problemle de anılmaktadırlar. 1970’lerde yükselen benzer sorunlar, 1976 yılında OECD’nin, 1977’de ILO’nun ÇUŞ’lara dair düzenlemeler getirmelerine sebep olmuştur. Küreselleşmeyle beraber sermayenin dolaşım hızının artması, ÇUŞ’lara yönelik kalite yönetimi, teknolojik yenilikler ve yeni stratejiler, istihdam alanlarının artması gibi konuların konuşulmasıyla birlikte sendikalaşmayı dışarda tutan yapılanmasıyla da tartışma sebebi olmuştur (Gürün, 2001).

Neoliberal politikaların uygulanması her ne kadar muhalif seslerin çıkmasına sebep olsa da, neoliberal devlet bu süreci kendi sınırlarında tutmak istemektedir. Bireysel haklar ve özgürlükler konusu, dönemin, süreci doğrudan destekleyen uluslararası kuruluşlarından olan Dünya Ticaret Örgütü ve Dünya Bankası tarafından ilkesel olarak önemsenir. Harvey, bireysel haklar ve özgürlüklere dair ilkelerini ortaya koyan bu kuruluşların beyanlarının “göstermelik” (Harvey, 2015, s. 185) olduğunu ifade eder. Zira

neoliberal politikaların uygulamada sınıf iktidarı oluşturması ya da sınıf iktidarını desteklemesi, eşitsizlik ve yoksullaşmayı derinleştirilmesi, çevrenin bozulmasına doğrudan katkısı büyük çelişkiler olup, beyanları desteklememektedir. Eşitlik, demokrasi ve sosyal dayanışmaya dair geliştirilen muhalif sosyal demokrat duruşun toplumsallığı, hızlı bir şekilde bireyin özgürlüğüne dair neoliberal kaygılarla egale edilmektedir ki birey bilindiği üzere mücadelesini, kendi hakları bağlamında ve hukuki yolla vermek durumundadır. Bireyin hukuki zorluklarla karşılaştığı ve yeterli finansal kaynağa sahip olmadığı durumlarda sorunlarının yasal takibi mümkün olmamaktadır, o zaman da devreye baskı gurupları ve sivil toplum kuruluşları girmektedir (Harvey, 2015, s. 186). STK'lar ve baskı gurupları evrensel ilkeler temelinde var olduklarını iddia etseler de neoliberal politikaların baskısıyla bu süreçlerde devam etmekte olan metalaştırma, neoliberalizmin sınırlarının dışına çıkılmamasını sağlamaktadır. Neoliberalizmin sorunların çözümünde bir başvuru yolu olarak işaret ettiği ama gerçekte sınırlarında tutmanın yolu olarak kullanılan bu araçlar için Harvey, Wallace'dan alıntıyla "küresel neoliberalizmin Truva atları" ifadesini kullanır (Harvey, 2015, s. 186).

Neoliberal süreçte kamu yararı düşüncesinin ortadan kalkışı ve sadece dezavantajlı grupların değil tüm bireylerin eğitim, sağlık, hukuk gibi temel konularda yeterli finansal kaynaktan yoksun oluşları, özellikle çevre ülkelerde eşitsizliğin derinleşmesine ve yoksulluğun artmasına neden olmuştur. Artan yoksulluğun önüne geçmek için, bir yandan Dünya Bankası tarafından büyük fonlarla desteklenen sivil toplum örgütleri, diğer yandan "sürdürülebilir kalkınma" ve "sürdürülebilirlik" anlayışı üzerinden ÇUŞ'lar çalışır görünmektedirler. Bu süreçte Dünya Bankası da bizzat proje üreticisi olarak rol almaktadır. 1970'lerde başlayan kurumun yoksullukla ilgili konulara olan ilgisi, 80'lerde yoksulluğun hafifletilmesinin içinde olduğu bir stratejiye dönüşmüş, 1990 yılı itibariyle yoksullukla mücadele kurumun temel misyonu olmuştur (Zabcı, 2017, s. 91,92). Yoksullukla mücadele ederken "güçlendirme", "yapabilir kılma", "kapasite inşası" gibi kavramlar kullanılır ki asıl amaç yoksulların alıcı olma durumundan çıkarılıp üretim ve ticaret gibi aşamalara katılımlarının sağlanmasıdır. Yoksullukla mücadele, kalkınma konusunun önemli bir ayağını oluşturmaktadır ve mücadelenin başarısı için Dünya Bankası, özellikle desteklediği projelere ve sivil toplum örgütlerine işaret etmektedir. Dünya Bankası'nın desteklediği, neoliberal sürece hizmet eden bu sivil toplum modelinin, öncelikli olarak hızla yayılan yoksulluğun ve derinleşen eşitsizliğin

oluşturabileceği kitlesel hareketlerin önüne geçmek ve yoksullara ait ihtiyaçların siyasi güce olan baskısını azaltmak gibi iki amaca hizmet etmekte olduğu anlaşılmaktadır (Zabcı, 2017, s. 96). Bu bağlamda sivil toplum örgütlerinin ayrı bir inceleme konusu olması büyük önem arz etmekle birlikte bu çalışma, özellikle çokuluslu şirketlerin öncülük ettiği sosyal sorumluluk projelerinin, neoliberal süreçle ilişkisini konu edinmekte, beraberinde sivil toplum örgütlerine de değinmektedir.

3.BÖLÜM

ÇOKULUSLU ŞİRKETLER VE SOSYAL SORUMLULUK

“Kapitalist sistemin temelinde şirketler sektörü yatar” der Chang; sermayenin biriktiği yer oluşu, üretimin mekânı oluşu, çalışanlar ve diğer paydaşlar, teknolojinin geliştirilmesi ve taşınmasına yönelik konumu şirketi önemli bir yere oturtur (Chang, 2011, s. 241). Ekonomiyi etkileyen ve ekonomiden etkilenen yapılar olarak hem politikalarla, hem de sosyal alanlarla/toplumla bağlantılıdır. Bu anlamda STK ve şirketler, toplumun sosyal alanını ve insana dair çerçeveyi oluşturmakta etkindir (Drucker, 1993, s. 77-79). Toplumsal bir yapı ve tüzel kişilik olarak kabul edilen şirketlerin ekonomik, siyasal ve sosyal yaşamdaki rolleri dikkate alındığında topluma, diğer tüzel kişilere ve bireylere karşı sorumlulukları ortaya çıkar (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 19). Dolayısıyla şirketler sadece ekonomik faaliyetlerine dönük değil, sosyal ve siyasal alanlara yönelik de stratejiler geliştirmek durumundadırlar. Buldukları toplumda sosyal açıdan kabul gören şirketlerin, meşruiyetini sağlayan “sosyal anlaşma alanı” (Özüpek, 2013, s. 44) faaliyetlerin düzenlenmesi, sınırlandırılması, planlanması konusunda, kriterlerin belirlenmesine hizmet eder. “Sosyal sorumluluk aslında bir sosyal anlaşmaya, uzlaşmaya girişmektir” (Özüpek, 2013, s. 44). Toplumsal yapının gelişim ve değişimiyle şekillenen dinamik bir süreçte, paydaşlarla ilişkilerde somut olarak kendini gösteren “sosyal anlaşma” yazılı ya da değil, uyulması beklenen kurallar ve varsayımlar bütünü olarak tanımlanır (Özüpek, 2013, s. 44,45). Bu bağlamda çokuluslu şirketlerin varlık gösterdikleri alanlarda yürüttükleri faaliyetler, üretimin ve ticaretin ötesine geçmek durumundadır.

Kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) konusunun ortaya çıkışını anlatan ve eleştirel bakışı destekleyen bir diğer görüşe göre, neoliberal sürecin toplumlara dayattığı politikaların sonucu olarak, halkların karşılaştığı sıkıntıların sistemi zorlaması riski “rıza üretimini” (Becerikli, 2011, s. 57) gerekli kılmaktadır. Sermayenin serbestleştirilmesine yönelik alınan uluslararası kararlar, ÇUŞ’lar eliyle kapitalizmin küreselleşmesini sağlarken, sermaye birikimi/kâr elde etme ve büyüme temelinde ilerleyen şirketlerin, bu amaca yönelik üretim süreçlerinde denetlenmemeleri ya da denetimin çok zayıf olması, çevresel kaynakları ve insan emeğini sömürmeleri sonucunu ortaya çıkarmıştır. Konunun anlaşılması, şirketlerin sorumluluk algısı üzerinden oluşturdukları “sosyal anlaşma” alanı

üzerinden yeterli olmamakta, insan hakları ve çevrenin korunmasına yönelik bakışın ve buradan hareketle kurumsal sosyal sorumluluk konusunun bağlamının daha geniş bir perspektifte ele alınması gerekmektedir. ÇUŞ'ların denetimsiz faaliyetlerinin sosyoekonomik, sosyokültürel ve çevresel etkilerinin kurumsal sosyal sorumlulukla ilişkisi kurulmak durumundadır (Becerikli, 2011).

KSS uygulamalarını eleştiren bakış açısı, sosyal sorumluluk projelerinin, pazarlama stratejisiyle, bir meta olarak ortaya konmuş halkla ilişkiler çalışması oluşuna işaret eder (Becerikli, 2011, s. 77). Köse, Bourdieu'nun toplumsal dünyada, büyüklüğün tanımlandığı temel değerlerden birinin güven olduğu ifadesine yer verdiği çalışmasında, güvenle halkla ilişkiler konusunu ilişkilendirir. Şirketlerin faaliyetlerinin hedef kitle tarafından desteklenip kabul görmesi, şirkete duyulan güvenin büyüklüğü ile ilişkilidir (Becerikli, 2011, s. 54,55). Şirketler bu güveni oluşturmaya ve artırmaya yönelik bir dizi halkla ilişkiler faaliyeti gerçekleştirirler. Üretimin arttığı ve rekabetin giderek zorlaştığı bir ortamda şirketler, kendilerini diğerlerinden ayrı tutacak ve tercih edilir olacak nedenler oluşturmak durumundadırlar. Gelişen tüketicinin, toplumsal ve çevresel duyarlılığı yüksek kampanyalardan etkileniyor olması nedeniyle (Pringle & Thompson, 2000), içinde STK'ların, şirketlerin ve devletlerin bulunduğu projelerin gerçekleştirilmesi ve yürütülmesi sağlanmakta, bu durum, aşağıda da görüleceği üzere kurumsal sosyal sorumluluk konusunun bir pazarlama stratejisi ve halkla ilişkiler uygulaması olarak ele alınmasını da desteklemektedir (Becerikli, 2011, s. 77).

3.1. KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK

1960-1970 yılları arası kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin gelişmeye başladığı dönemdir ve henüz sağladığı finansal katkı gündemde değildir. Kapitalizmin yıkıcı sonuçlarından olan krizler ve çevre sorunlarındaki artış, şirket dışı güçlerin baskısı ile şirketlerin sorumluluk alanının tartışılmasına sebep olmuştur. 1980'li yıllarda iş etiği, paydaş, paydaş yönetimi gibi kavramların konuşulması, bu konudaki düşünme şeklinin neoliberal süreçte olgunlaşmaya başladığına işaret eder. 1990'lardan itibaren dönemin yeni kavramları olan kurumsal vatandaşlık ve yönetim literatüre girmiş, 2000 yılı başlarında ise sosyal sorumluluk, sürdürülebilirlik, sürdürülebilir kalkınma, sürdürülebilir kârlılık kavramları eşliğinde anılmıştır. Sosyal sorumluluk konusunun şirketler için vazgeçilmez olmaya başladığı son yirmi yıllık süreç içinde sürdürülebilirlik

konusu, şirketlerce çok daha ciddi ele alınmakta, beraberinde finansal performans da önemsenmektedir. Neoliberalizmin etkisiyle şekillenen devlet yapılanmasında, sosyal hizmet konusu olan eğitim, sağlık gibi alanların özelleştirilerek, özel sermayenin denetimine bırakılması, bu alanlarda boşluklar oluşmasına neden olmuştur. Bu boşluklar çokuluslu şirketlerce ve STK'larca doldurulmak istenmektedir. Kapitalizmin yeni unsurlar kullanarak kendini üretmesine hizmet eden bu süreçte, sivil toplum kuruluşları, devletten bağımsız toplumsal çalışmalar yaparken, çokuluslu şirketler de kurumsal sosyal sorumluluk kapsamında sosyal sorumluluk projeleri gerçekleştirirler.

Şirketlerin, neoliberalizmle gelen değişimlere katılımıyla gündemlerine giren sosyal sorumluluk konusu, süreçte kontrol altına aldıkları ve şirket yararına kullandıkları bir konu haline gelmiştir ki şirket zaten yapısı gereği, sosyal sorumluluk konusunu meta olarak kontrol altına almalı, ölçülebilir bir hale getirmeli ve bütçelendirebilmelidir. Bu noktada sosyal sorumluluk konusunun, ÇUŞ'lar için bir faaliyet alanı olarak anlatılmasından önce kavramın tanımlanması konuyu daha anlaşılır kılacaktır.

3.1.1. Sosyal Sorumluluk Nedir?

Sosyal sorumluluk (social responsibility) kavramını ilk kullanan kişi 1953 yılında Howard Bowen'dir. Bowen Social Responsibilities of the Businessman adını taşıyan kitabında iş insanının, toplumun yararına politikaları takip etmek, toplumun yararına kararlar alarak eylemlerde bulunmak sorumluluğuna işaret etmektedir (Aydede, 2007, s. 23). Sosyal sorumluluk kavramı dönemsel, toplumsal ve coğrafi sebeplerle, sorumluluk algısının değişimine bağlı olarak farklı şekillerde ifade edildiği içindir ki literatürde pek çok tanıma rastlamak mümkündür.

Stahl ve Grigsby sosyal sorumluluğu; "bir işletmenin kaynaklarını toplum yararına olacak şekilde kullanması olarak tanımlar". Davis ve Blomstrom, karar verme sürecinde kişisel-kurumsal karar ve faaliyetlerin, tüm sosyal sistem üzerinde etkileri değerlendirme zorunluluğunu sosyal sorumluluk olarak tanımlar (Özüpek, 2013, s. 18). Yine Achenbaum sosyal sorumluluk kavramını; "işletmelerin üretimden tüketime kadar olan tüm aşamalardaki faaliyetleri esnasında topluma zararlı faaliyetler açısından işletmeyi sınırlayan, toplumun refahına katkıda bulunmaya zorlayan ve bunu öngören politikalar, prosedürler ve eylemleri benimsemesidir" şeklinde tanımlayarak dönemsellik ve toplumsallığa dair değişkenliği de tanıma dahil eder (Özüpek, 2013, s. 19). Eren de

sosyal sorumluluk kavramını, sosyal anlaşma ve uzlaşma oluşturmaya dönük şirketlerle toplum arasında gerçekleşen bir sosyal hareket olarak tanımlar ki işletmeler bu uzlaşma ve memnuniyet durumunu, ekonomik ve yasal şartlarda çalışarak, iş etiğine ve toplumsal beklentilere uyan bir stratejide iş görmeleri biçiminde tanımlar (Eren & Özdemirci, 2018). Usulde, yöntemlerde ve bağlamlarda değişiklikler olsa da sosyal sorumluluk konusu, “ticaretin ve ekonominin var olduğu tüm zamanlar boyunca, daha çok kazananın az kazananlara karşı sorumlu hissetmiş veya hissettirilmiş olmasından ötürü” gündemde kalmıştır (Pringle & Thompson, 2000, s. 265).

1900’ler sonrası ikinci sanayi devrimini geçirmiş dünyada, işletmelerin hızlı gelişimi ile yaşanan süreç, toplumsal açıdan ağır sonuçlar ortaya çıkarmıştır. 1929 yılında yaşanan Büyük Buhran’a dek şirketlerin kâr amacı dışında başka kaygılar taşıdığını söylemek güçtür. 19. yüzyıl sonlarına doğru İngiltere’de işçilerin sağlıklarına ve haklarına dair adımlar atılmış olmakla beraber, asıl hareket Büyük Buhran sonrasında, ABD’de, o güne dek geçerli olan çalışma koşulları gözden geçirilmek suretiyle gerçekleşmiştir. Yine 20. yüzyıl başlarında sendikalaşmanın başlamasıyla beraber de işçiler güç kazanmışlardır. Öncelikli olarak şirket içi çalışma koşullarının insanileştirilmesi ve bireylerin gelişimine yönelik çalışmalar yapılmıştır. 1930’lu yıllar itibariyle ilk olarak emeklilik, sigorta, sağlık, güvenlik gibi şirket çalışanlarının hakları onarılmaya çalışılmıştır. İlk defa 1936 yılında Jeans şirketi toplumsal kaygılarla, sosyal sorumluluğa dair toplantılar yapmıştır (Pringle & Thompson, 2000). İkinci Dünya Savaşı’nda yaşanan büyük kayıplar sonrasında, toplumların toparlanma ve yeniden yapılanma sürecinde şirketlerin katkıları görülmekle birlikte, esas olarak devletlerin sosyal devlet olma adına girişimleri süreç için belirleyicidir. İkinci Dünya Savaşı diğer savaşlar gibi ve belki daha etkili olarak toplumların kendi içinde yakınlaşmasını sağlamıştır (Pringle & Thompson, 2000, s. 266). Savaş sonrası İngiltere örneğinde olduğu gibi gelişmekte olan ülkeler de, şirketlerin kamulaştırılması sürecini başlatmış ve karma ekonomi modeli büyüme sergilemişlerdir. Bu durum devamında üretimin zayıflaması sonucunu doğurmuştur. Kamulaşan endüstrinin ağırlaşması ve bürokrasinin büyümesiyle, devletin artık işleri çözen değil, aksatan yapısı ortaya çıkmaya başlamıştır. Öte yandan şirketler de “bakıcı devlet” varlığında sosyal sorumluluk adına kendilerine bir şey düşmeyeceği fikrini kolayca benimsemişlerdir (Pringle & Thompson, 2000, s. 268).

1953 yılında ilk kez kullanılan kavram olgunlaşmasını devam ettirirken, şirketlerin sadece ekonomik işlevleri olmadığı, toplumsal refahın korunması ve artırılmasına yönelik de fonksiyonları bulunduğu düşünülmekteydi (Özüpek, 2013, s. 20). 1964’de İnsan Hakları Sözleşmesi, 1969 yılında Ulusal Çevre Politikası Sözleşmesi, 1972’de Tüketici Ürünleri Güvenilirlik Sözleşmesiyle de içeriği genişlemiştir. Şirketlere dair sıkça kullanılan kâr, hisse gibi kavramlar da bu süreçte yerini paydaş, çalışan, müşteri, toplum gibi terimlere bırakmıştır. Neoliberal süreç, kurumsal sosyal sorumluluk ve sivil toplum örgütlerinin çoğalması sonucunu getirmiş, şirketlerin sosyal sorumluluğa dair hassasiyetleri de aynı dönem içinde artış göstermiştir (Aydede, 2007, s. 23).

3.1.2. Kurumsal Sosyal Sorumluluğun Ortaya Çıkışı

Neoliberal politikalarla birlikte, çokuluslu şirketler ve finans kurumları eliyle hızla yeryüzüne yayılan sermayenin, az gelişmiş ülkelerle kurduğu ilişkide bedel oldukça ağır olmuş ve bu bedel kamusal kaynaklar eliyle halklara ödetilmiştir. Kurumsal sosyal sorumluluk konusu da bu bağlamda, gerek toplumların gerek şirketlerin gündemine girmiş, sivil toplum örgütlerinin sayısı hızla artarken, şirketler de sosyal sorumluluk konusunda uygulamalara başlamışlardır (Aydede, 2007, s. 23).

Şirketler öncelikli olarak üç temel sorumluluk alanında iş görmektedirler. İlk olarak, ekonomik sorumluluklar, kısaca kâr, mal ve hizmet kalitesini artırmaya yönelik sorumluluklar olarak ifade edilebilir; ikinci olarak yasal sorumluluklar ise iş görürken yasal çerçeve dışına çıkılmaması demektir; son olarak, etik/ihtiyari sorumluluklar, toplumsal maliyetlerin en aza indirilmesine yöneliktir, bunlar aynı zamanda hayırseverlikle kendini gösteren ahlaki alanları da kapsayan sorumluluklardır. Kurumsal sosyal sorumluluklar etik/ihtiyari sorumluluklar bağlamında değerlendirilir (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 24,25).

Şirketler fiyat mekanizması ile belirlenen piyasada mal ve hizmet üretirken, maliyetlerini azaltmaya yönelik çalışır ve üretilen mal ve hizmetin değeri altında maliyet sağlayarak, kârlarını maksimum düzeye çıkarmaya çalışırlar ve büyümelerini bu şekilde sürdürürler (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 20). Şirketlerde gerçekleşen büyüme, sadece maliyetlerin düşüşü ile hızlanmaz, maliyetlerin bir kısmını üstlenmeyerek de devam eder. Kendilerine ait olduğu halde şirketlerce üstlenilmeyen bu maliyetler ise mutlaka karşılanmaktadır ki bu bedeli genellikle toplum öder. Bu durum, dışsal maliyetler ve

toplumsal maliyetler olarak ele alınmaktadır. Şirketlerin belirlediği fiyata yansıtılmayan dışsal maliyet, alıcı ya da satıcı tarafından üstlenilmemektedir. Dışsallaştırılan bu maliyetlerin kapsamında çevre sorunları, sağlık sorunları, insan ve canlı hakları ihlalleri gibi şirketin dışındaki, diğerleri üzerinde gerçekleşen olumsuz etkiler bulunmaktadır. Dışsallaştırma konusu, özellikle çokuluslu şirketlerde çok daha net gözlemlenebilmektedir (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 21-23). Dışsal maliyetlerin altından kalkmak için şirketlere ek vergiler gibi uygulamalar getiren devletler, öte yandan şirketlerle ilişkilerinde güçlü olmak zorunluluğuna da sahiptirler. Zira çokuluslu şirketler bu yükümlülüğü karşılamamak için çoğu zaman, devletin kontrolü dışında kalmaya yönelik olarak çokuluslu olmak, daha az denetlendikleri ve ek yükümlülük getirmeyen ülkelerde faaliyetlerini sürdürmek gibi tercihler yapmaktadırlar (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 22,23). Sürdürülebilirlikle başlayan, kurumsal sosyal sorumluluk, kurumsal vatandaşlık gibi kavramlar, üstlenilmeyen bu maliyetlerin şirketler tarafından içselleştirilmesine yönelik açıklamalar olarak da ifade edilebilir. 1990'lı yıllarda Shell, Nike, Enron, Nestle gibi büyük şirketlerin, gelişmiş ülkelerde yaşadıkları, olgun tüketici tarafından kabul edilemez görünen, dışsal ve toplumsal maliyetlerin yüksekliğine gösterilen tepkiler, bu şirketlerin, iş maliyetinin çok daha düşük olduğu, iş yasalarının ve işçi haklarının gelişmediği, insan haklarına dair açıkların yer aldığı, dışsal maliyetlere dair denetimi az hatta hiç olmayan ülkelerde işletmeler açmalarına sebep olmuştur (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 23). Gelişmiş ülkelerin en önemli sorunlarından olan endüstriyel atıklar konusu da bu süreçte, çokuluslu şirketlerin risk taşıyan işletmelerini az gelişmiş ülkelerde konumlandırması sonuçlarını doğurmuştur (Becerikli, 2011, s. 81).

ABD'de şirketlerin, ortaya çıkan problemlere dair sorun yönetiminin gelişmesi ile kurumsal sosyal sorumluluk konusunun ortaya çıkışı aynı döneme tekabül etmekte olup, 1970'li yıllara işaret etmektedir. L'Etang, şirketlerin sorunlarıyla kurumsal sosyal sorumluluk konusunun birbirine bağlı olduğunu ileri sürer (L'Etang & Pieczka, 2002, s. 159). 1993 yılında *Business in the Community* adlı örgütün temsilcisi sanayicilerin *Financial Times*'da yayımlanan mektuplarında şu metin yer almaktadır: “Uzun dönemli refah yaratımına ihtiyaç duyan iş dünyası, daha geniş bir toplumda emek sarf etme yoluyla sosyal çevre inşa etmeye yardımcı olabilir... bizim görüşümüz iş dünyasının kamu politikaları konusunda meşru çıkarlara sahip olduğudur... bu, iş dünyasının hükümetin yerini aldığı anlamına gelmez, ancak kendi tecrübelerini, tutumlarını ve

kaynaklarını kamu politikaları alanına taşıyarak değerlerini ekler.” (L'Etang & Pieczka, 2002, s. 158,159).

Kurumsal sosyal sorumluluk kavramının iki ana uygulama biçimi vardır. İlki kurumun sebep olduğu sorun ve felakete yanıt olarak uygulanan, kurumun ortaya koyduğu, kurumca organize edilip yürütülen faaliyetlerdir. İkincisi ise kurumların toplumdaki öncelikli ekonomik işlevi dışında, gönüllü ve kâr amacı gütmüyor görünen, ancak yine de fayda sağlayan faaliyetlerdir (L'Etang & Pieczka, 2002, s. 156).

Kurumsal sosyal sorumluluk konusunun konuşulmasında, ifade edildiği gibi büyük çevre felaketlerinin ve bu felakete neden olan büyük şirketlerin de rol oynadığından kuşku yoktur. Böyle durumlarda ortaya çıkan önemli bir sorun da, kurumların sorumlu oldukları konular için hukuki işlem yaparken nasıl bir yol izleneceği meselesidir. Pek çok ülkede şirket kurumuna yönelik cezai müeyyide ya da yöneticilere dava açılması tanınmamaktadır. Avustralya ve Kanada’da, kurumu temsil eden biri olmasa dahi dava açmak mümkündür. İngiltere’de yönetici aleyhine dava açılabilirken, Kıta Avrupası’nda kurumsal sorumluluğu tanımayan medeni hukuk geçerlidir. Bu konuda asıl olan kurumun kanunlara karşı duruşu, sergilediği pozisyon, sorumlu olmayı kabul edip etmemesidir (L'Etang & Pieczka, 2002, s. 180). Bir örgüte ceza verildiğinde ve yürürlüğe konmak istendiğinde, konunun büyüklüğü daha net ortaya çıkmaktadır. Verilen cezanın kimler üzerinde uygulanacağı meselesi tartışma gerektirmektedir. Kurumsal sosyal sorumluluğun bir halkla ilişkiler faaliyeti olarak demokratik olmadığı görüşünde olan L’Etang, kriz oluşturmuş şirketler için pazarlığın, yalnızca devlet ve iş dünyası arasında gerçekleşmesini gerekçe gösterir. “Halkla ilişkilerin kendi içindeki rolü ister istemez partizan, dahası belli çıkarların yararına davranması nedeniyle aslında antidemokratiktir.” der (L'Etang & Pieczka, 2002, s. 187).

Günümüzde şirketlerin toplumdaki rollerinin sadece ekonomik değil aynı zamanda siyasi olduğu inkâr edilemez bir gerçekliktir (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 31). Toplumsal olayların aktif elemanı olmaları, protestolara katılımları ve protesto edilebilirlikleriyle, siyasal aktörler olarak varlıkları daha da netleşmiş durumdadır. Şirketlerin topluma karşı sorumluluklarının tartışılmaya başlanması küreselleşmenin etkilerinin anlaşılmaya başlanmasının bir sonucu gibi görünmektedir (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 33).

Sosyal sorumluluk konusu, özellikle de sürdürülebilirlik kavramı gündeme geldikten sonra, şirketlerin kurumsal kimlik ve kültürünü belirleyen asıl unsurlardan biri olmuştur. İlk konuşulduğunda ve kampanyalar şeklinde uygulanmaya başlandığında sorumluluk faaliyetleri, sadece bir halkla ilişkiler faaliyeti iken günümüz şirketleri için temel bir kimlik meselesi olarak görünmektedir. Bu süreçte şirketlerin sosyal sorumluluk almalarının nedenini ve nasılını açıklayan bazı kuramlar geliştirilmiştir. Bunlar; Meşruiyet Kuramı, Paydaş Kuramı, Toplum Sözleşmesi Yaklaşımı olarak sıralanabilir.

Meşruiyet Kuramı, Davis tarafından 1973 yılında ortaya konan ve şirket meşruiyetini toplum üzerinden tanımlayan, şirketlerin öncelikli sorumluluğunun, gücünü kötüye kullanmamak olduğunu ifade eden, sorumluluğun dar anlamda tanımlandığı bir kuramdır. Meşruiyetini ve gücünü toplumdaki alan şirketler, sahip oldukları gücü eğer toplumların sorumluluk addettiği şekilde kullanmazlarsa, meşruiyetlerini yitirmeye başlamaktadırlar.

Sosyal Paydaş Teorisi ise günümüzde de kabul gören bir kuramdır ve yargı mercii olarak toplumun yetersiz kaldığı, Meşruiyet Kuramının sorunlu taraflarını telafi eder mahiyette liberal bir yaklaşım olarak tanımlanmaktadır. İlk olarak 1984 Yılında R. Freeman'ın kitabında ortaya konmuştur. Şirketlerin sadece kısa dönemde kâr arttırmaya yönelik çalışmayacaklarını, tüketici, müşteri, tedarikçi, çalışan, sivil toplum gibi paydaşların da yönetim süreçlerine katılımını ve onlara karşı sorumluluğu öngörür. Sosyal Paydaş Teorisi, sürdürülebilir kalkınmaya ve beraberinde kurumsal sosyal sorumluluğa işaret ederek, başarıyı bütün paydaşlarıyla ilişkilerini nasıl sürdürdüğü ile ilişkilendirmektedir. Şirket sahibi, tedarikçi, müşteri ve çalışan olarak belirlenen geleneksel paydaşlara rakip şirketler, hükümetler, tüketici ve çevre hakları savunucularının da dâhil edildiği, genişletilmiş bir paydaş ağıyla, şirketlerin meşruiyet tanımını da genişleten bir yaklaşımdır. Bu sebeple de günümüz koşullarında daha kolay kabul görmüştür.

Son kuram ise 1994 yılında Donaldson ve Dunfee'nin ortaya attıkları 'Bütünleştirilmiş Toplum Sözleşmesi Kuramı'dır. Toplum sözleşmesinin şirket etiğine uygulanması esasına dayanmaktadır. "Bütünleştirilmiş Toplum Sözleşmesi Kuramı" diye ifade edilmesi, hem genel ekonomik katılımcılar arasındaki yazılı kurallarla belirlenen sözleşmeyi, hem de şirketler, şirket içi bölümler, kendi içlerinde oluşturdukları çalışma

grupları, ulusal ve uluslararası ekonomik örgütler, sektörler ve diğer çalışma grupları ile, yazılı olarak ifade edilmeyen, ancak aralarındaki anlaşmayı kapsamayı ve iş etiğini belirlemiş olması nedeniyledir (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 32-37).

Bu üç kuramın dışında, stratejik yönetim yaklaşımının sosyal sorumluluk anlayışı olarak ifade edilen ‘Stratejik Sosyal Sorumluluk’ bulunmaktadır. Sosyal sorumlulukların şirketlerin öz çıkarları için gerekliliğine işaret eden bu yaklaşım, sosyal sorumluluk faaliyetlerinin, şirketin öncelikli sorumluluğu olan kâr maksimizasyonuna hizmet eder şekilde uygulanması gerektiğini söyler. Bu yaklaşımda, neoliberal politikaların uygulandığı ve küreselleşmenin yaşandığı, devam etmekte olan süreçte, sosyal sorumluluğa dair yapılan çalışmaların, şirketlerin yıllık finans raporlarında yer alabilecek nitelik ve nicelik bilgisine sahip olması beklenmektedir. Hem bu beklentinin karşılanması hem de denetlemenin kolaylaştırılması için başka sivil toplum kuruluşlarıyla ortak projeler gerçekleştirilmektedir. Sosyal sorumluluktan uzun vadede de olsa kâra hizmet etmesi beklenir ki özellikle neoliberal sürece ait bir yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 36,37). Neoliberal sürecin ortaya çıkardığı pek çok tartışmalı alanda olduğu gibi, sosyal sorumluluk konusunun da destekleyenleri ve muhalif edenleri mevcuttur.

3.1.3. Sosyal Sorumluluğu Destekleyen Görüşler ve Muhalif Görüşler

Kurumsal sosyal sorumluluk konusuna dair en sert muhalif duruş klasik liberalizm düşüncesine sahip olanlarca gösterilmiştir. Milton Friedman için şirket, ilk ve tek görevi kârı maksimize etmek olan kuruluştur. Toplumun problemleri şirket idarecilerinin sorunu değildir ve bu sorunları serbest piyasa ekonomisinin kendi içinde çözmesi beklenmelidir. Çözülmemesi halinde öncelikli olarak sorunları şirketler değil, yasama ve yürütme organları çözer (L'Etang & Pieczka, 2002, s. 161). Üretim ve finansa dair gelişmiş olan şirketler ekonominin unsurlarıdır ve bu alan dışında yetkinlikleri bulunmamaktadır. Dolayısıyla sosyal sorumluluğa dair söz söyleme hakları da yoktur. Bir diğer eleştiri de şirketlerin üretim ve finansal performansları dışında iş yapmaya çalışmalarının, asıl konuları ile ilgili ciddiyetlerini kaybetmelerine sebep olacağı üzerindedir. Bu eleştirilerdeki temel fikir, şirketlerin sosyal sorumluluğa dair çalışmalar yapmaya başladıklarında bu durumdan finansal performanslarının olumsuz etkileneceği yönündedir (L'Etang & Pieczka, 2002, s. 161), (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 51). Friedman kolektif olanı değil bireyci olanı savunur. Bireyin serbest teşebbüsü ve özgür

iradesini işaret eder. İş dünyası ve şirketler kâr elde etme konusunda toplumsal açıdan sorumludurlar. Şirketler ekonomik kurumlardır ve Friedman'a göre sadece şirketler değil, hükümetler de toplumsal refaha hizmet etmemelilerdir. Refah bireysel çabalarla oluşturulmalıdır. Şirketlerin hissedarlara yönelik en büyük sorumluluğu kârını maksimize etmektir. Sosyal sorumluluk konusunu ancak şirketlerin çıkarlarına ve kârına hizmet ediyorsa kabul edilebilir bulmaktadır. Yani sosyal sorumluluk çıkarıcı olmak durumundadır (L'Etang & Pieczka, 2002, s. 160,161). Bu görüş sosyal sorumluluk konusuna dair yönetsel yaklaşımlardan Klasik Sosyal Sorumluluk Yaklaşımı başlığı altında değerlendirilmektedir (Özüpek, 2013, s. 40,41).

Günümüz iş dünyasında bu kabulü söylemek mümkün görünmemektedir. Hatta şirketler iyi vatandaş, sorumlu vatandaş statüsünde olmaya çalışmaktadırlar. Yaygın kurumsal sosyal sorumluluk anlayışında yapılan faaliyetin, hem topluma hem de iş dünyasına çıkar sağlaması beklenmektedir. Bu yaklaşım da Modern Sosyal Sorumluluk Yaklaşımı olarak açıklanmaktadır (Özüpek, 2013, s. 42). Drucker, kapitalist ötesi toplum diye tarif ettiği günümüz toplum yapısında, sivil, sosyal sorumluluk bilincinin, vatandaşlığı sembolize ettiğini ifade etmektedir. Ortaya konması gereken "vatandaşlık" rolü gönüllü, adanmış, sorumlu bir birey olunmasıdır. Drucker'a göre şirketler de, bu vatandaşlık algısından yola çıkarak tüzel kişilikler olmaktan, sorumlu, kurumsal vatandaş olmaya geçiş yapmak istemektedirler (Drucker, 1993, s. 241-243). Ancak neoliberal süreçte büyük bedel ödeyen toplumlar göz önüne alındığında, şirketlerin yurttaş olmadığı gerçeğini hatırdan çıkarmamak gerekmektedir (Cohen, 2000, s. 114).

Kurumsal sosyal sorumluluk çalışmalarına yöneltilen temel eleştiriler;

-Eşitsizliğin sürmesine neden olduğu,

-Sorunların çözümlenmesinin ve uzun vadede ortadan kaldırılmasının üzerini örttüğü,

-Uzun vadede şirketlerden yana tek taraflı faydaya dayandığı,

-Özellikle temel sosyal hizmetlere dair şirketlere söz söyleme hakkı verilmesinin, uzun vadede şirketlerin tahakküm gücünü artırdığı şeklinde özetlenebilir (Özüpek, 2013).

Kurumsal sosyal sorumluluğun, şirketlere sağladığı yararları da Özüpek şu şekilde özetlemektedir:

-Hem toplum hem şirket adına, daha iyi bir sosyal çevre var edeceği düşünülür,

-Sosyal hareketlere gönüllü katılan şirketler için bu, daha çok serbestlik ve esneklik demektir,

-Şirketlerin varlığı olmadan düşünilemeyen kapitalist toplumun, şirketle ilişkisindeki memnuniyet ve paydaşların tatmin oluşu, şirketlerin üzerinden güvensizlik ve buna bağlı riskleri kaldırır,

-Şirketlerin yenilikçi duruşlarının toplumlara da faydası olacaktır, oluşacak sorunları öngörmek ve erken önlem almak, hem kısa hem uzun vadede başarıyı getirir,

-Sosyal sorumluluk üzerinden oluşturulan olumlu imaj, şirketleri her yönden daha cazip kılacaktır.

-Şirketler sahip oldukları güçlü maddi kaynakları ve insani kaynakları buldukları toplum çıkarına kullandığında prestij sahibi olurlar,

-Hissedarların uzun vadede korunması da, şirketlerin ortaya koyduğu güvenli ve iyi çevreye bağlıdır,

-Şirketlerin sebep oldukları çevresel ve sosyal sorunları çözmeleri, etik sorumluluklarını yerine getirmeleri demek olup, toplumun beklentisi bu yolla karşılanmış olmaktadır (Özüpek, 2013, s. 95,96).

Kurumsal sosyal sorumluluk konusunu destekleyenlerin de karşısında duranların da şüphesiz gerekçeleri bulunmaktadır. Ancak neoliberal süreçte uygulanan serbestleştirme politikalarının küreselleşmesi ve uluslararası alanda denetimsiz ortaya çıkan kötü çevresel sonuçlar, Xerox, Enron, Parmalat, WorldCom gibi çokuluslu şirketlerin küresel ölçekte gerçekleştirdikleri yasa dışı ve ahlak dışı uygulamalar ve skandallar, toplumların şirketlere ve sisteme inançlarının azalmasına neden olmuştur (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 130). Tüketicilerin, sivil toplum örgütlerinin, yatırımcıların, çalışanların, toplumun tüm üyelerinin ve de şirketlerin baskısı ve talebi, sürecin ve sistemin güven tazelemesi ihtiyacını büyütüştür. Kurumsal sürdürülebilirliğe yönelik adım atılması bu süreçte gerçekleşmiştir (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 130).

3.2. KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK VE ÇUŞ'LAR

3.2.1. Sürdürülebilir Kalkınma ve KSS

Şirketlerin gündemine kurumsal sosyal sorumluluk ve kurumsal sürdürülebilirlik kavramlarıyla beraber giren sürdürülebilir kalkınma, 1987 yılında Brundtland Komisyonu diye de bilinen, Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (World Commission on Environment and Development) tarafından yayınlanan raporda “Bugünün ihtiyaçlarının, gelecek kuşakların kendi ihtiyaçlarını karşılama kapasitesine zarar vermeksizin giderilmesidir” biçiminde tanımlanmıştır. Günümüzde çokuluslu büyük şirketlerin çoğu tarafından benimsenen sürdürülebilirlik konusu, kurumsal sosyal sorumluluk olarak da kullanılmaktadır (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 130,131). Sürdürülebilir kalkınma dendiği zaman anlatılmak istenen, şirketlerin ekonomik, çevresel, sosyal tüm alanlarda stratejik süreçler ortaya koymaları ve bu bağlamda kurumsal sosyal sorumluluk anlayışını tüm uygulamalar ve süreçlerde yaşatmalarınıdır. Şirketlerin üretirken ve kâr ederken, sürdürülebilir kalkınma ekseninde davranmaları beklenmektedir (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 131). Kârı önceleyen geleneksel büyüme modelinin alternatifi olarak tanımlanan bu şirket yönetim şekli, şirket sürdürülebilirliği (corporate sustainability) olarak da ifade edilir (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 165).

Sürdürülebilirlik konusunun, sosyal sorumluluk anlayışının daha kapsamlı bir alana taşınmasına katkısı kuşkusuz çok büyüktür. Sosyal Sorumluluk İletişimi kitabında, Keefe kurumsal sosyal sorumluluğun önem kazanmasına ilişkin beş madde sıralar: Saydamlık, bilgi, globalleşme, kamu sektörünün başarısızlığı ve sürdürülebilirlik (Göksu, 2018, s. 57-67). Sürdürülebilir kalkınma modeli, hem çevresel kaynaklar hem beşeri sermayenin kullanımı konusunda, hassasiyeti olan uzun dönemli kalkınma modeli olarak ifade edilir (Göksu, 2018, s. 63). Konu, ölçülebilirlik ve raporlandırılmalarla birlikte, şirketlerce daha sağlam temellere oturtulmaya çalışılmaktadır. Bu yolla şeffaflık ve hesap verilebilirlik konusu da pekiştirilmek istenir. Ekonomik, sosyal ve çevresel pek çok parametreyi kapsayacak şekilde hazırlanan kurumsal sosyal sorumluluk raporları, 1980 yıllarına kadar gayri ciddi ele alınmış, 90'lara kadar, batılı büyük şirketlerce sistematize edilmeye çalışılmıştır. 1990 sonrası ÇUŞ'ların sebep olduğu çevresel sorunların artması ve duyulur olmasıyla birlikte, özellikle çevreye dair raporlandırmalar görünür olmuştur. Ardından raporlandırmaların güvenilirliği hakkında sağlamaların yapılmaya başlanması

ve daha net bilgilerin ortaya konmasıyla, şirketlerin kurumsal, sosyal ve çevresel ölçümlerinin yapılması mümkün olmuştur. 2000'lerde sürdürülebilirlik faaliyet alanları olarak belirlenen, kurumsal yönetim, yönetim sistemleri, iş ahlakı, yasal uygunluk, çevre yönetimi, hayırseverlik ve toplumsal katılım, insan kaynakları, çalışan eğitimi, müşteri ve çalışan sağlığı, müşteri ve çalışan güvenliği, pazarlama iletişimi, sosyal politikalar, hayvan hakları, pazar ilişkileri ve yolsuzlukla mücadele başlıklarında değerlendirilmeler yapılmaya başlanmıştır (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 135). En yaygın olarak kullanılan ve bilinen raporlama yolları; Küresel Raporlama Girişimi (GRI), Küresel İlkeler Sözleşmesi (UN Global Compact), SA 8000 Standardı'dır (SA8000 Social Accountability). Sonuç olarak pek çok büyük şirket için kurumsal sosyal performans, kurumsal vatandaşlık, üçlü sorumluluk anlayışı (triple bottom line), kurumsal yönetim, kurumsal sürdürülebilirlik kavramları şirketler için önemli hale gelmiştir (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 132).

3.2.2. Şirketlerin Sosyal Sorumluluklarının Kapsamı

Şirketlerin, sosyal alanda faaliyet göstermeleri ve faaliyetlerinin doğrudan toplumla ilişkide olması sebebiyle, var oldukları toplumlardan gelecek taleplerle ilgili, duyarsız olmaları söz konusu değildir. Şirketlerin sosyal sorumluluğunun kapsamı, sadece sosyal alanla da belirlenmemektedir. Ekonomik, yasal, etik, kültürel, siyasal, teknolojik alanlar da kapsama dair belirleyicidir (Özüpek, 2013, s. 22). Şirketler açısından, sosyal sorumluluk alanının sınırlarının belirlenmesinde söz konusu olan kriterler şöyle özetlenebilir;

- Her şirket öncelikle sosyal sorumluluk alanını tanıır.
- Her şirket öncelikli olarak kâra yönelik çalışan ekonomik bir kurum olup, finansal teşvikler olmadan uzun vadede kâr getirmeyen alanlarda sorumluluk üstlenmez.
- Her şirket uzun vadede çıkarlarıyla, kârını etkileyen sosyal sorumluluk uygulamaları arasındaki dengeyi oluşturmak durumundadır.
- Her şirket sosyal gücü oranında sosyal sorumluluk üstlenir.
- Her şirket yönetsel ve yapısal özellikleri (hacim, ürün, üretim süreçleri, strateji farklılıkları vs.) bağlamında farklı sosyal sorumluluklar üstlenir.

-Her şirket en iyi şekilde yöneteceği sosyal sorumluluk alanına talip olur (Özüpek, 2013, s. 23).

Şirketler, öncelikle merkeze kendilerini koyarak sınırlarını belirlerken, ÇUŞ'lar açısından çalışma alanları, uluslararası kuruluşların önerileriyle belirlenmektedir. Dünya Bankası'nın, yoksulluğun önlenmesine yönelik olarak, STK'lar ve özel sektörün üstlendiği sosyal sorumluluk faaliyetleri için finans desteği verdiği beş öncelikli alan bulunmaktadır. Bunlar; gençliğin gelişimi, eğitim ve mesleki gelişme, su ve alt yapı hizmetleri, doğal kaynaklar konsorsiyumu ve karayolları trafiği güvenliği konularıdır (Aydede, 2007, s. 31). Bu çalışmaları takip eden kuruluş; Kalkınma İçin Özel Sektörle Ortaklık Girişimi, BDP (Business Partners for Development)'dir. Dünya Bankası ve diğer uluslararası kuruluşların sosyal sorumluluk konusuna yaklaşımı aşağıda ayrıca ele alınacaktır.

3.2.3. Şirketlerin İmajına Sosyal Sorumluluk Etkisi

İmaj kavramsal olarak; bir şeyin nasıl bilindiği ve insanlar tarafından nasıl açıklanıp hatırlandığı ve kendisiyle ne gibi bir bağ kurulduğu anlamına gelmektedir. İnsanların nesne yada birey hakkındaki inanç, fikir, izlenim ve hislerinin toplamıdır. Her şirket imajını önemser ve nasıl bir iz bırakacağına dair stratejiler belirler. Eğer şirketler halka arz edilmişse ve hisselerinin daima değer kazanması beklenmekteyse, imajını önemsemek durumundadır (Özüpek, 2013, s. 99,100).

İmaj oluşturmak, günümüz koşullarında kurumlar için bir gereklilik olarak algılanmaktadır. Şirketlerin en etkin sonucu almaları için dört konu önem arz etmektedir:

- Alt yapı kurmak
- Dış imaj oluşturmak
- İç imaj oluşturmak
- Soyut imaj oluşturmak (Özüpek, 2013, s. 150).

Şirketlerin imaja yönelik çalışmalarında, kurumsal sosyal sorumluluk konusunu en çok ilgilendiren kısım "soyut imaj oluşturmak"tır. Manevi imaj oluşturmak diye de ifade edilen bu imaj biçimi, müşterilerin ve diğer paydaşların duygularını hedef alan bölümdür. Müşteriler karar aşamasına gelinceye dek pek çok parametreyi gözden

geçirseler de nihai karar aşamasında %85 duyguları ile hareket etmektedirler (Özüpek, 2013, s. 164). Müşterilerin şirket ve işletmelere duygusal olarak bağlanmasını sağlayan ve sadakatine yönelik tüm çalışmalar bu bağlamda ele alınmaktadır. Soyut imaj oluşturmak, beş şekilde mümkün olabilmektedir:

-Müşteri tatmini ve sadakati yoluyla oluşturulan soyut imaj,

-Müşteriyle ilişki kurmak yoluyla oluşturulan soyut imaj,

-Müşteriye göre üretim yaparak oluşturulan soyut imaj,

-Müşteriye değer sunarak oluşturulan soyut imaj,

-Sosyal sorumluluk anlayışıyla oluşturulan soyut imaj (Özüpek, 2013, s. 165-171).

İmaj ve kimlik, şirketlerin soyut varlıklar gurubunda yer almaktadır. Kurumsal kimlik; şirketin kendini tanımlama biçimini, vizyonunu ve misyonunu, nasıl'lığını ve ne'liğini içeren felsefenin bütününe içermektedir. Kurumsal imaj ise; şirketlerin dışardan, başkalarınca nasıl görünmek, nasıl algılanmak istediğinin, halkla ilişkiler ve reklam sektörünün desteğiyle ortaya konan algısıdır. Şirketlerin önemseddiği bir diğer kavram olan itibar ise, hem kurumsal kimlik, hem kurumsal imajın birlikte ortaya koyduğu değerdir. Kurumsal sosyal sorumluluk, şirketlerin itibar alanına hizmet etmektedir. 2000'lere gelindiğinde sürdürülebilirlik konusunda, şirketlerin itibarı ile sosyal sorumluluğun ayrılamayacak kadar önemli kavramlar olduğu anlaşılmıştır. İtibar da soyut olmakla birlikte ölçülebilmektedir ve yetkin bir kurum olarak kabul görmüş olan Reputation Institute, itibar ölçümü konusunda çalışmaktadır. Marka oluşturmuş, görünürlüğü yüksek, büyük şirketler için itibarı besleyen sosyal sorumluluk konusu da kurumsal politikalarına dâhil edilecek önemdedir. Tüketici tatmini, güçlü finansal performans, teknolojide yenilikçi olmak da sosyal sorumlulukla birlikte itibarın bileşenleridirler. Reputation Institute'un çalışmasına göre, şirket itibarı beş puanlık bir yükselme gösterdiğinde, şirketi tavsiye edenlerde %7,1 oranında artış söz konusu olmaktadır (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 49). Bu araştırma sonucunu örneklendirmek de mümkündür. 2004 Yılında hakkında Avrupa Birliği'nin antitröst yasalarına aykırı davrandığı konusunda hakkında karar çıkan Microsoft şirketinin itibarının zedelenmesi, bu süreç sonrasında şirketin, kurumsal sosyal sorumluluk konusunda ciddi bir çalışma

içine girmesine neden olmuştur. Güneş paneli yerleştirerek temiz enerji kullanmaktan şirket içi kafeteryalarında hormonsuz gıda çıkarmaya kadar birçok alanda üstlendiği sosyal sorumluluk projeleri, 2012 yılında New York İtibar Enstitüsü'nün araştırmasında en iyi kurumsal vatandaş olarak açıklanmasıyla sonuçlanmıştır (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 48,49).

Sosyal sorumluluk sahibi kurumların en önemli yirmi özelliğini Davis Young şöyle ifade etmektedir;

- Sağlam ve güvenilir ürünler yaparlar.
- Hava ve su kirliliğine yol açmazlar.
- İş hayatıyla ilgili tüm kanunlara uyarlar.
- Çalışanlarını etik ve dürüst davranışlara teşvik ederler.
- İş yeri güvenliğini önemserler.
- Tüketiciyi yanıltıcı, aldatıcı reklam ve pazarlama faaliyetlerinde bulunmazlar.
- Ayrımcılığı yasaklayan kurallara uyar ve destek verirler.
- Ambalaj ve taşıma aşamasında çevreye karşı duyarlıdırlar.
- Cinsel tacize karşı dikkatle çalışanlarını korurlar.
- Kurum içinde geri dönüşümlü planlar yaparlar.
- Şüpheli çalışmalardan uzaktırlar.
- Müşteri sorunlarını çözmede içten ve hızlıdırlar.
- Kurum içinde zamanı verimli kullanıp boş vakit bırakmazlar.
- Sağlıkla ilgili çalışanlarını desteklerler.
- Kurumun enerjiye dair duyarlılığını önemserler.
- İşten çıkarmalarda gidenin haklarını da koruyarak yeni ile ilgili destek olurlar.,
- Maddi yardım ve eğitim desteğinde bulunurlar.
- Geri dönüşüme değer verir malzemelerini o yönde seçerler.

-Çalışanların dostça nazik davranışlı olmasını önemserler.

-Kaliteyi her anlamda artırmaya çalışırlar (Özüpek, 2013, s. 72,73).

Şirketlerin tüm bu sorumluluk alanlarıyla birlikte üretim süreçlerinin, öncelikli kâr ettikleri alanın sorumluluğunu üstlenmeleri gerekmektedir. En güçlü oldukları alanda en sorumlu olmak durumundadırlar. O zaman etikten, gelişmiş tüzel kişilikten, kurumsal vatandaşlıktan söz edilebilir. Şirketler şunu fark etmişlerdir. Doğrudan kendi sektörlerinde olmasa dahi buldukları toplumların sorunlarını çözmek için çaba göstermek, şirketlerin soyut imajlarında önemli değişiklikler yapmaktadır. Hamish Pringle ve Marjorie Thompson, Frederich Reicheld'den yaptıkları alıntıda şunu ifade etmektedirler: “Tüketici bağlılığında meydana gelecek %5’lik bir artış, şirketin net karına %50-75 arasında bir artış olarak yansımaktadır” (Pringle & Thompson, 2000). Şirketler sahip oldukları amaçları gerçekleştirmek ve niyetlerini güçlendirmek gayesiyle ortaya bir faaliyet koymak, toplum önüne bir uygulamayla çıkmak durumundadırlar. Bu faaliyetler sosyal sorumluluk projeleridirler. Sosyal sorumluluk projeleri, kurumsal sosyal sorumluluğun faaliyet alanı olarak daha iyi anlaşılacak durumundadır.

3.2.4. Sosyal Sorumluluk Projeleri

1982 yılında İngiltere’de, sorumlu iş yürütmek adına kurulmuş olan çok sayıda şirketin üyesi olduğu Business In The Community tarafından, sosyal sorumluluk projesinin tarifi şu şekilde yapılmıştır: “Sosyal sorumluluk projesi, ticari kuruluşlarla gönüllü kuruluşların veya belirli sosyal amaçların, karşılıklı yarar sağlamak için, bir imaj, ürün ya da hizmeti pazarlamak üzere ortaklık kurdukları ticari bir faaliyettir” (Pringle & Thompson, 2000, s. 101).

Sosyal sorumluluk projesi, bir şirket ya da markayı ilgili bir sosyal amaç ya da soruna, karşılıklı fayda sağlamak üzere bağlayan, stratejik bir konumlandırma ve pazarlama aracıdır (Pringle & Thompson, 2000, s. 3). Projeler, ya aracı dernek ve gönüllü kurumlar ya da doğrudan şirketlerce amaca yönelik gerçekleştirilmektedirler.

Kurumsal sosyal sorumluluk, bir şirketin ekonomik ve çevresel sorumlulukla çalışırken, paydaşlarının ilgi ve hassasiyet alanlarını da paylaşması konusundaki yükümlülükleridir. Manevi sermaye olarak da ifade edilen şirketin toplumdaki manevi algısının, metaya dönüştürülerek ölçülebilir olmasının ardından önemi daha da artmıştır

(Aydede, 2007, s. 25). Kurumsal sosyal sorumluluk da, manevi sermayenin artmasıyla birlikte kurum karlılığına katkı sağlamaya başlamıştır. Sosyal sorumluluk konusu üzerinden şirkete dair beklenen iyi yönde her algı artışı, uzun vadede sermayenin artışına hizmet eder. Bu durum sosyal sorumluluk konusunun sürdürülebilirlik konusu ile paralel anılmasını sağlamaktadır zira “uzun vadede sermaye artışı” demek uzun ömürlülük, süreklilik beklentisi demektir (Aydede, 2007).

Sosyal sorumluluk projelerini meta haline getiren konulardan biri, tamamen stratejik bir çalışma olması iken, diğer bir konu da sosyal sorumluluk projelerinin de tıpkı diğer ürünler gibi tanıtım ve reklama ihtiyaç duymasıdır (Pringle & Thompson, 2000, s. 101). Çoklukla projeler planlı olarak duyurulmaktadır. Sosyal sorumluluk projesinden alınacak sonuçların, şirketler açısından azami müspet olması beklenir. Pringle & Thompson “Pazarlama ticari bir işdir. Ciddi bir marka müdürü herhangi bir sosyal sorumluluk projesine tek bir dolar, tek bir sterlin, hatta tek bir euro bile yatırmaya karar vermeden önce, parayı bu şekilde harcamanın markayı destekleyebilecek diğer kanallardan daha iyi olduğuna ikna olmalıdır. Tematik imaj iletişimi ya da pratik bir fiyat bilgisi veren daha tanıdık iletişim yöntemleri varken, bir markanın ‘ruhunu’ sosyal sorumluluk kampanyaları ile yüceltmek için ayrılacak fonların ciddi getirisi olmalı” der (Pringle & Thompson, 2000, s. 120).

Tüketiciler, yapılan sosyal sorumluluk proje ve kampanyalarında, ürün bedeli üzerine konan az bir miktar dahi olsa, projenin maliyetini karşılayacak ücretlendirmeyi çoğu zaman fark etmemektedirler. Pazarın istikrarlı ve sorunsuz olduğu durumlarda tüketicilerin bağlılığı ve sadakati fark yaratan unsur olmaktadır. Bu durumda sosyal sorumluluk projeleri, daha da anlamlı hale gelmekte, kazanan şirketi belirleyen ayırıcı bir unsura dönüşmektedir (Pringle & Thompson, 2000, s. 121).

İletişim planlaması aşamasında sosyal sorumluluk projelerinin diğer planlamalardan farkı yoktur. Hedef kitlenin tanımlanması, belirlenmesi, kalitatif ve kantitatif araştırma sonuçlarına ulaşip değerlendirilmesi, tüketiciye iletilmek istenen mesajlar, başvurulacak ve faydalanılacak en uygun alanların seçimi, tüm pazarlamaya dair ayakların değerlendirilmesi, kısaca bir pazarlama konusu olarak gerçekleştirilmesi gereklidir. Sosyal sorumluluk projelerinden yola çıkarak şirket başarısı elde etmek ve marka meydana getirmek üzerine yazılmış eserler mevcuttur. Ölçümlenebilir ve formüle

edilebilir bir çalışma biçimi olarak, şirketlerin adım adım uygulayabilecekleri metotlar içermektedir. Sosyal sorumluluk konusu şirketler için bir büyüme gelişme ve güçlenme unsuru olmasa, bu konu iktisadın gündemine iyilik olarak girebilecek bir konu olamayacaktır. Bu kaynaklar tüm ipuçlarına işaret ederek şirketlere yol göstermektedirler. Sosyal sorumluluk projeleri, ürün gerçeği bilinerek, tüketici düşüncelerinin doğru şekilde analizini yaparak, marka karakterini tanıyarak, kısaca bu üç unsurun kesişme noktasında belirlenirse eğer, pazarlama başarısı sağlanacaktır (Pringle & Thompson, 2000, s. 154-165). Başarılı sosyal sorumluluk projeleri başından sonuna dek, dikkatli bir şekilde, paydaşların sorumluluk görev ve yetkilerinin belirlenmesini, işbirliği yapılması planlanan diğer kuruluşlarla sınırların net biçimde çizilmesini gerekli kılar. Zira projenin ardından, ortak kurum ve şirketlerin öne çıkması noktasında, doğru sonuçlar alınması hedeflenir. “Pazarlamaya ilişkin, tüm iletişim programlarında olduğu gibi sosyal sorumluluk projelerinde de önce başarı kriterlerini, sonra da bunlara ulaşıp ulaşılmadığını ölçecek araçları, işin başında saptamak çok önemlidir” (Pringle & Thompson, 2000, s. 224).

Projelerde başarı için yedi temel bileşenin birlikte düşünülmesi gerekmektedir. Bunlar; iletişim kanalı, aksiyon, mesajı taşıyıp ileten, çalışmanın yapılma gayesini en doğru şekilde anlatan program, anlaşılması istenen mesajın kapsamı ve sınırları, iletişimin kimlerle kurulacağı ve son olarak hedef kitlenin harekete geçmesini sağlayacak şeyin ne olduğudur (Aydede, 2007, s. 60,61). Tüm bileşenlerin içinde olduğu projenin sonuçlarının da nihayetinde ölçülebilmesi gerekmektedir. “Ölçemediğiniz şeyi yönetemezsiniz” isabetli bir anonim ilke olarak bilinir. Kurumun edindiği itibara, kurumsal sosyal sorumluluğun katkısının ne kadar olduğu saptanmalıdır. Zira proje için harcananın kazandırıyor olduğu bilgisi yeterli olmayıp, ne kadar kazandırdığının da bilinmesi gereklidir. Ölçebilme de kurumun itibarının parçası durumundadır. 2006 Yılında Avrupa Birliği Komisyonu kurumsal sosyal sorumluluk ve ölçümlemesini stratejilerine eklemiştir (Aydede, 2007, s. 78,79).

CSR Europe (Corporate Social Responsibility Europe), kurumsal sosyal sorumluluk profesyonellerinin ortak kurumu olup yetmiş yakın çokuluslu şirketin üyesinin bulunduğu büyük bir oluşumdur. Global sorunların çözümünde global olmasını beklemek mantıklı görünmektedir. Bu da çokuluslu şirketlerin oluşturduğu durumların ya da problemlerin, standardize edilmesini ve ortak kurumlarca denetlenebilirliğini gerekli kılmaktadır. Kurum, deneyimleri ve araştırmaları sonucunda

bazı kriterlerden söz eder: Kurumsal sosyal sorumluluğun kimin için önemli olduğunu ve hangi konularda diğer şirketlerle iletişim kurup paylaşım istediklerini ortaya koymak gereklidir. Kurumsal sosyal sorumluluğun şirketlerin kârına etkisi belirlenmelidir. Şirketlerin yenilikçi kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarında, karşılaştıkları kısıtlamalar belirlenirken, şirketlerin geleceğe hazırlıklı olup olmadıkları da ortaya konmalıdır. Denetleme ve değerlendirme konusundaki açık ise hala sürmekte olup kimi şirketlerin uygulanabilir gördüğü konu, kimi şirketlerce dikkate alınmamaktadır. Ulusal ve uluslararası alanda bir denetleme veya hukuki takip söz konusu değildir (Aydede, 2007, s. 79-85). Şirketlerin güven oluşturmak kaygıları varsa eğer, oluşturdukları iletişim biçiminin de güven telkin etmesi beklenmektedir. Her şirket sürdürülebilir olmak ve şirket olarak güçlü bir biçimde var olmak istemektedir.

2000’lerde kişinin bir günde aldığı ticari mesaj sayısının (reklamlar dahil) 1300 olduğu, Zenith Media Worldwide tarafından ortaya konmuştur. Günümüzün rakamı net olarak bilinmemekle birlikte tüketiciler, sosyal medyanın da katılımıyla bu rakamın hayli üzerinde reklama temas etmektedirler. Olgun tüketiciler, çok sayıda ticari reklama karşılaşılıyor olsa da çok daha seçici ve filtreleyen bir tavır sergilemekte oldukları için, bunun bilincinde olan şirketler ortaya çok daha farklı, çok daha etkileyici bir iletişim ve pazarlama biçimi koymak ve tüketicinin bağlılığını sağlamak, samimiyetine ikna etmek durumundadır (Pringle & Thompson, 2000, s. 23). Sosyal sorumluluk projeleri, reklamlar için çok büyük bütçe ayırarak istediği sonucu alamayan, günümüz pazar ortamında varlığını başarıyla sürdürmek isteyen şirketlerin başka bir yol arayışlarının sonucudur denebilir. “Hem yargıç hem jüri olan tüketicinin sağlam bir temele oturmayan önermelere, desteksiz iddialara ve abartılı vaatlere kısa bir kendini savunma süresi tanıdığını gösteren açık belirtiler söz konusudur. Bu da pazarlamacıları, iletişimcileri ve ajansları ikna edici yöntemler bulmada daha yaratıcı olmaya mecbur bırakmıştır” (Pringle & Thompson, 2000, s. 23). Klasik reklam yöntemleri ve kampanyaların etkisi kuşkusuz ortaya konmuş olsa da “Markaların inançlarını ortaya koyan, içsel değerleri ile örtüşen, şimdinin şartlarında haber değeri yüksek olacak yeni tarzda konular ve çalışmalar ortaya konabilir mi?” sorusu ikna ediciliği yüksek sonuçlara varılmasını sağlamıştır.

1988 Yılında Reebok ile Uluslararası Af Örgütü’nün ortak çalışması örnek verilebilecek bir sosyal sorumluluk projesidir. Çalışmanın sloganı; “İnsan Hakları, Şimdi!”dir. Proje, markanın halka ilişkiler faaliyeti olarak organize edilmiş, marka,

pazarlama bütçesinin %90'ını bu çalışmada kullanarak projeye inancını da göstermiştir. İçeriği sebebiyle çok katılımlı, uluslararası bu projeyi bilinen pek çok sanatçı, müzisyen ve siyasi desteklemiş, sonucunda İnsan Hakları Ödülü verilen proje, ödülün gelenekselleşmesiyle başarısını daha da artırmıştır. Bir ucunda pazarlamanın diğer ucunda tüketicinin oturduğu sosyal sorumluluk çalışmalarının başarılı bir örneğini gösteren şirket büyüyerek tanınırlığını artırmakla kalmayıp, tüketicisinin saygısını ve sadakatini kazanarak pazarda yerini sağlamlaştırmıştır (Pringle & Thompson, 2000, s. 48). Aynı yolu izleyen pek çok şirket örneği vermek mümkündür.

Son sözü tüketicinin söyleyeceği kanaatine sahip sosyal sorumluluk destekçisi çalışmalarda adlandırılan paydaş, tüketici olduğu sürece paydaştır ve tanımın parçası olarak vardır ve memnun edilmelidir. Toplumun algısı değiştikçe şekillenen, şekillendikçe gelişim gösteren tüketicinin farklılaşması ve hassasiyetlerinin oluşumuyla, halkla ilişkiler bağlamında yepyeni iletişim yolları aranmıştır. Sosyal sorumluluk, değişim geçiren tüketici için, anlamı ve duygusal bağlılığı karşılamak üzere yapılan, nihayetinde şirket pazarlama biriminin halkla ilişkiler, reklam ve pazarlama ayağının ayrılmaz bir parçası olarak da kendini göstermektedir. Çok katmanlı ve çok emekli, aynı zamanda ciddi bütçesi olan çalışmalar olarak sosyal sorumluluk projeleri, pazarlama yöntemi olarak kendine ve geleceğine inancı yüksek ve devamlılık talep eden, büyümelerini sürdürmek isteyen şirketlerin hareket yöntemi olmaya devam edecek gibi görünmektedir (Pringle & Thompson, 2000).

Kurumsal sosyal sorumluluk konusunun şirketler için hazırlık aşaması oldukça önemli ve zahmetlidir. Bu çalışmanın kapsamı dışında olduğu değerlendirildiği için detaylı yer vermek yerine, konuya dâhil edebilecek bazı başlıklardan faydalanılacaktır. Şirketlerin kurumsal sosyal sorumluluk projeleri üretme aşamasında pek çok parametreyi değerlendirmeleri sonuçları açısından zorunlu olmaktadır. Sosyal sorumluluk projeleri için şirketlerin ayırdıkları bütçe oldukça önemlidir. Şirketin ayırdığı bütçenin asgaride tutulması için diğer potansiyel fon kaynakları devreye girmektedir. Bir şirketin kurumsal sosyal sorumluluğa dair ayırdığı bütçeyle beraber, çalışan bağışları ya da gönüllülüklerinin katkısı, kampanyaya yönelik üretilen ürün satışından elde edilen gelir, bağış gecesi gibi çalışmaların sonuçları ve kamuoyuna açık çalışma için yapılan bağışlar önem kazanmaktadır. Sosyal sorumluluk projesinin iletişim ayağında başarılı bir şekilde duyurulması da sonucu etkilemektedir. İletişim için pek çok aracın kullanımı

sağlanmaktadır: bildiri, broşür, el ilanı, afiş, pankart, web sayfası, banner, flash mob, gerilla uygulamaları, jingle, teaser, videolar, fotoğraflar resim sergileri, sticer, stencil ve ritim çalışmaları gibi tüm unsurlar kullanılmaktadır. Pek çok yöntem seferber edilerek yakın ve uzak vadede başarı beklenmektedir.

Tüm kurumsal sosyal sorumluluk hazırlık aşamaları, adım adım tamamlandığında uygulamaya konmaktadır. Çalışmaların çok önemli bir bölümü de bu programın ve sonuçlarının düzenli, istikrarlı ve sistematik bir biçimde değerlendirmeye tabi tutulmasıdır. Süreç değerlendirmesi ve sonuç değerlendirmesi yapılmaktadır. Süreç değerlendirmesi sırasında sürecin nasıl geçtiği, planlandığı üzere olup olmadığı önemlidir. Süreçte pek çok şirket medyada yer almayı reklam olarak görse bile, aslında sadece bu yeterli değerlendirme sayılmaz. Tüm paydaşlar bazında projenin yarattığı etki de ölçümlenmelidir. Sonuç değerlendirmesinde de planlama sırasında oluşturulan hedeflere ne kadar yaklaşıldığı belirlenmektedir. Sonuç itibariyle sosyal sorumluluk çalışmasının başarılı olup olmadığının anlaşılmasıyla birlikte, çalışanlar, üretenler, dâhil olan herkes olarak tüm paydaşların süreçte beklentilerinin gerçekleşmesi sağlandı mı, ona bakılmalıdır. Şirketler dâhil tüm paydaşlarda değişimin gerçekleştiğini gözlemlemek gerekir. Tüm değerlendirmelerin ölçümlenip nicel hale getirilmesi mümkün olmaktadır (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 125). Aşağıda görüleceği üzere, bir akaryakıt şirketi örneklendirmesi sosyal sorumluluk projelerinin hangi durumlarda, süreçte nasıl uygulandığı, sonuçta algıya yansımalarının anlaşılması konusunda açıklayıcı olacaktır.

3.2.5. Shell Örneği

1907 yılında Hollanda şirketi olan Royal Dutch'la ortaklık oluşturan Shell Transport and Trading Company, günümüze dek bu ortaklığı korumuş ve Avrupa'nın en büyük enerji şirketi olma özelliğini sürdürmüştür. ABD'de Standart Oil, Avrupa'da Royal Dutch/Shell dünyanın iki büyük enerji şirketi olarak var olmuşlardır. İngiltere'de kurulmuş ama merkezi Hollanda olan şirketin logosu ilk Shell şirketine binaen halen kullanılmaktadır. Genellikle Avrupa'da ilk sıralarda, dünyada ilk onda olmayı korumuş büyük bir çokuluslu şirkettir. Kurulduğu günden bugüne dek pek çok farklı zeminde petrol arama çalışması yapmış olan şirket, farklı ülkelerde kuyulara sahiptir ve kurulduğu günden bugüne büyümesini devam ettirmiştir (Yergin, 2019, s. 126).

Petrolün batı için birincil enerji kaynağına dönüşmesi, ülkeler için farklı gerekçelerle olsa da İkinci Dünya Savaşı sonrasında, hemen her büyük Batı ülkesi için yaşanmıştır. 1955 yılında Avrupa'nın enerji ihtiyacının %75'i kömürden karşılanırken, 1972 yılına dek bu oran petrol için %75 olarak kayıtlara geçmiştir (Yergin, 2019, s. 513). Batının Ortadoğu ve Amerika'dan bağımsız petrol ve yeni kaynak arama çalışmaları 1970'li yıllar itibariyle başlamış, Alaska, Meksika ve Kuzey Denizi bu alanların ilkleri olmuştur. 1973-1979 krizlerinde varlığını sürdürmeyi başaran Shell, 1986 krizinde diğer şirketler gibi ciddi zorluğa girmiş, Petrol Çöküş Senaryosu adında bir rapor hazırlatmış, kısıtlamalarla beraber varlığını devam ettirebilmiştir. Petrole dair yaşanan krizler sonrası Avrupa'nın kendi kaynaklarını tekrar gözden geçirip yeni yollar arayışı sürerken, akaryakıtta dair çevresel felaketlerin yaşanmasıyla gelişen çevrenin korunması düşüncesi, sürdürülebilirlik anlayışının da gelişmesiyle alternatif yol olmuştur. Tüm petrole dayalı krizler, bir yandan petrol rezervlerinin sonuna dek kullanılması ve tüketilmesi düşüncesinin güçlenmesini sağlamakta, diğer yandan çelişkili biçimde, sürdürülebilir enerji kaynakları, yenilenebilir enerji, yeşil enerji konularının gündemini de taze tutmaktadır. Çevre konusunun işlenmesi, akaryakıt konusunu doğrudan ilgilendiren, fosil yakıtların yanmasından ortaya çıkan karbon gazının oluşturduğu zararların anlaşılıp gündeme taşınmasıyla daha da artmıştır. Aslında Shell ve diğer fosil yakıt işletmelerinin tamamı sahip oldukları gücü, doğrudan bu fosil yakıtlara borçludurlar.

Shell Türkiye CEO'su Emre Turanlı'nın Kasım 2020 *Inbusiness* dergisindeki sürdürülebilirliğe aşağıdaki beyanda bulunmuştur;

“Shell, enerji dönüşümünde önemli bir küresel oyuncu. İklim değişikliği ile mücadele amacıyla Royal Dutch Shell en geç 2050 yılına kadar tüm dünyada net sıfır emisyonla faaliyet gösteren bir şirket olmayı hedefliyor. Royal Dutch Shell ayrıca net karbon ayak izini azaltmak üzere 2035 ve 2050 yılına kadar koyduğu hedefler doğrultusunda yenilenebilir enerji, biyoyakıt ve hidrojen gibi daha düşük karbon yoğunluğuna sahip ürün ticareti yaparken, müşterilerini de karbon tüketimlerini azaltmak için teşvik edecek. Türkiye’de bu güne kadar, elektrikli şarj üniteleri atık yönetimi, LNG ve solar istasyon gibi birçok projeyi hayata geçirdik. Ayrıca İstanbul Kuzey Çevre Otoyolu’nda 5 hektarlık alanda ilk Shell Türkiye Ormanı’nı oluşturduk. Bununla Türkiye’de her yıl bin üç yüzden fazla otomobilden salınan yaklaşık 105 ton karbondioksiti nötrlemeyi hedefliyoruz. İstasyonlarımızı ziyaret eden engelli misafirlerimizin yaşamlarını kolaylaştırmak....yol emniyeti...kapak toplayarak Türkiye Omurilik Felçlileri Derneğine yardım etmek...” gibi cümlelerle açıkladığı çalışmaları,

temelde karbon oluşumunun doğrudan sebebi olan bir akaryakıt kurumunun, tıpkı iyi ve sorumlu bir insan modelinde, iyi ve sorumlu vicdan sahibi bir tüzel kişilik olarak şirket modelini ortaya koymaktadır (inbusiness, 2021).

1958 Yılında Nijer Deltasında petrolün bulunmasıyla birlikte bölgede faaliyet gösteren Shell için, iletişim araçlarının yaygınlaşması ve bilinmeyen topraklardan haber alınabilmesinin mümkün olmasına kadar süreçte hangi aşamada bir denetleme olduğu ya da herhangi bir denetleme olup olmadığı muammadır. Shell petrol şirketinin bu tarihten itibaren, hasarlı boru hatları ve kuyulardan sızan tonlarca petrolün oluşturduğu zararlara yönelik çalışma yapmadığı anlaşılmaktadır (Becerikli, 2011, s. 91).

Shell'in başka bölgelerde gösterdiği faaliyetler bir yana, özellikle Nijer Deltası'nda gerçekleştirdiği petrol çıkarma ve taşıma aşamasında oluşturduğu zararlar ve zararlara isyan eden bölge halkı Ogonilerle yaşadığı sorunlara yönelik kayıtsızlığı, insan hakları örgütleri ve çevre örgütlerince ortaya konmuş durumdadır. Shell'in Nijer Deltası'nda günlük 800 bin varil petrolden elde ettiği gelir, uluslararası alanda kazancının %13'üne tekabül etmektedir. Christian Aid'in yöre halkıyla yaptığı görüşmeler sonrası hazırladığı raporda, Shell'in faaliyetlerinin balıkçılık, muz yetiştiriciliği, tarım gibi bu bölgeye ait geçim kaynaklarını yok ettiği ifade edilmektedir. Petrol çıkarma ve taşıma sırasında da şirketin önlem almaması, çevrenin kirlenmesine sebep olmuş, kirlilikle artan oranda deri hastalıkları, akciğer rahatsızlıkları gibi problemlerle insanların hastanelere gittiği açıklanmıştır. Tüm bu rahatsızlıkların akabinde itirazlarını dile getirmek adına isyan eden ve gösteriler yapan halk ciddi bir devlet engeliyle karşılaşmış, hatta 1995 yılında yapılan gösteride buldukları için suçlu bulunan bir grup Ogonili, asılarak cezalandırılmıştır. Ogoni halkı, yapılan insan hakları ihlalleri ve asılmaları ile Shell'in doğrudan ilgisi olduğuna inanmaktadır. (Becerikli, 2011, s. 91,92)

Andrew Pandleton'un makalesinden yapılan alıntıyı doğrudan paylaşmak açıklayıcı olacaktır:

“Bu olup bitenlerin ardından Shell hala yöredeki petrol çıkarma ve taşıma işlerinde çevreye zarar verilmesini engelleyecek önlemler almamıştır. Christian Aid'in gözlemlerine göre Shell, petrol boru hatlarında gereken temizliği ve tamiri yapmamakta, borulardan taşıma sırasında akan ham petrol yöre halkının topraklarını kirlletmekte petrolün taşındığı boruların geçtiği yollarda birikmesi sonucunda küçük çocukların hayatlarını kaybetmesine neden olabilmektedir. Yine rapora göre Shell'in yöredeki

doğal hayata karşı özensiz davranışına, Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinde asla göz yumulmaz ve gereken cezalar verilirdi. Shell her ne kadar Nijer Deltası'nda sürdürdüğü petrol çıkarma ve taşıma faaliyetlerinde insanlara saygılı davrandığını, dürüstlüğü esas aldığını, insan haklarına ve sürdürülebilir bir kalkınmaya destek verdiğini ifade etse de bu iddialar gözlemlerle örtüşmemektedir. Yine Christian Aid'in raporuna göre, Shell'in bölgede çevreye duyarlı faaliyet göstermemesinin nedeni, Nijerya'nın Shell gibi dev bir, çokuluslu şirketi denetleyecek ve kurallara uymaya zorlayacak kadar güçlü olmamasıdır. Pek çok devletin bütçesinden kat kat büyük bütçelere sahip olan, çokuluslu şirketlerin siyasal istikrarsızlık ve iç savaşların yaşandığı, rüşvet ve yozlaşmanın ciddi bir sorun olduğu bu tür az gelişmiş ülkelerde neden faaliyet yürüttüğü ve bu süreçte çevreye ve insana neden saygılı davranmadığı ise, ancak kar ve büyüme güdüsüyle açıklanabilir. Shell bu devletin ve yöre halkının kaynaklarını sömürerek milyarlar kazanırken, yöre insanları kazançtan hiç pay almadıkları halde şirketin faaliyetlerinin çevreye yüklediği maliyetin bedelini ödemeye mecbur bırakılmaktadırlar. Bu durumu Christian Aid'in raporu, Shell'in yörenin sürdürülebilir kalkınmasına katkıda bulunduğu iddiasına göndermede bulunmak için ironik bir biçimde 'sürdürülebilir sefalet' olarak tanımlamaktadır" (Becerikli, 2011, s. 91,92)

Nijer Deltası konusuna dair mücadele eden yerel halk Ogonilerdir. Özellikle tarım alanları zarar görmeye başladığında Ogoni halkının hassasiyeti daha da artmıştır. Durum Uluslararası Af Örgütü ve Greenpeace gibi uluslararası örgütler tarafından takip edilir olduğunda ancak duyulmuş ve bu aşamada şirket itibarı olumsuz etkilenmiştir. Mücadele, Ogoni liderlerinin Shell ile ortak hareket etmeleri neticesinde, dokuz direnişçinin idamıyla sonuçlanmıştır (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 23).

2011 yılında bir diğer Birleşmiş Milletler raporunda, 2008 ve 2009 yıllarında aynı bölgede meydana gelen petrol sızıntısının büyük çapta kirlilik oluşturduğu ve bunun ancak 30 yıl gibi uzun bir sürede izlerinin yok edilebileceği ifade edilmiştir. Sızıntıyı temizlediğini ifade eden Shell'in temizlik yapmadığı, Uluslararası Af Örgütü'nce açığa çıkarılmıştır. Suçunu kabul eden Shell 2015 yılında 84 milyon dolarlık tazminatı ödeyerek bölgede kirlenilen ve artık balıkçılık yapılamayan ve suyunun sağlığını kaybettiği Bogo Nehri'ni temizleyeceğini bildirmiştir. Büyük ölçüde basına yansıyan bu problemler halen örgütlerin takibindedir. 2008 ve 2009 yıllarında gerçekleşen petrol sızıntısından Shell'in sorumlu olduğuna dair açılan dava 2021 yılı Ocak ayında sonuçlanmıştır. Hollanda'nın Lahey kentinde gerçekleşen temyiz mahkemesinde Shell'in sızıntıdan sorumlu olduğuna hükmeden mahkeme, şirketin temizlik faaliyetlerinde

üzerine düşeni yeterince yapmadığına karar vermiştir. Davacı olan dört Nijeryalı çiftçi ve Friend of the Earth adlı çevre örgütü için, tazminat miktarının, hasar tespiti yapıldıktan sonra karara bağlanacağı açıklanmıştır (Dünya: Anadolu Ajansı, 2021).

BP'nin 2010 yılında Meksika Körfezi'ndeki petrol çıkarma tesisindeki patlama olmadan önce, New Economic Foundation (Yeni Ekonomi Vakfı) adlı kuruluş yalnızca Shell ve BP petrol şirketlerinin neden olduğu çevre krizlerini hesaplayarak bazı veriler elde etmiştir. Bir yıllık verilere dayanarak iki şirketin toplamda 25 milyar dolar kâr ettiği ancak aynı yıl için çevreye verilen zararın 46,4 milyar dolar olduğu belirlenmiştir ki bu rakam çevrede oluşan değişimi ve canlı türlerine verilen tüm zararın maliyetini de kesinlikle kapsamamaktadır (Becerikli, 2011, s. 93).

Tüm bu veriler özellikle çok yakın tarihli olması ve şirketin başlangıçta, uzun yıllar boyunca suçlarını kabul etmemiş oluşu sebebiyle, aslında birincil sorumluluk alanı olan üretimlerine dair yeterince sorumlu davranılmadığının kanıtı durumundadır. Bu durum, 2000'li yıllar itibariyle şirketin gündemine aldığı ve önemseydiği, sürdürülebilirlik raporlarında çok defa ifade ettiği sosyal sorumluluk, kurumsal vatandaşlık, sürdürülebilir kalkınma gibi sahiplenilmiş görünen kavramların, ne amaçla kullanıldığı ve neye hizmet ettiği konusunu tartışılır hale getirmektedir. Uzun yıllar boyu denetimsiz geçmiş süreçlerden sonra, şirketlerin yürüttüğü sosyal sorumluluk projelerinin ne kadar insana hizmet ettiği konusu bir tarafta dururken, yapılan sosyal sorumluluk projelerinin ne kadarının, ÇUŞ'lar tarafından kaynakları kullanılan ülkelerde, ne kadarının olgun müşteri profiline ya da tüketici müşteri yapısına sahip, gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde gerçekleştirildiği ayrı bir araştırma konusu olabilecek niteliktedir. Neoliberal politikaların uygulanmasıyla hız kazanan sermaye hareketi, farklı sektörlerden pek çok ÇUŞ tarafından sağlanırken, gidilen yerlerde denetim olup olmamasından sorumlu olması beklenen bazı kuruluşların varlığı gerekmektedir. Neoliberal politikaların uluslararası alanda uygulanırlığını bazen zor kullanarak sağlamak isteyen uluslararası kuruluşların, politikaların aktif hale gelmesi ve ÇUŞ'lar aracılığıyla sermayenin yeryüzüne dağılması durumunda, ortaya çıkan sonuçlara yaklaşımın nasıl olduğu oldukça önemlidir. Globalde ortaya çıkan sorunların yine globalde çözülmesi uluslararası kuruluşlardan beklenmektedir.

3.3. NEOLİBERAL SÜREÇTE AVRUPA BİRLİĞİ, BİRLEŞMİŞ MİLLETLER, ILO, OECD VE DÜNYA BANKASI'NIN SOSYAL SORUMLULUK KONUSUNA YAKLAŞIMLARI

1987 yılında tanımlanan sürdürülebilir kalkınma konusu şirketlerin gündemine, kurumsal sosyal sorumluluk ve kurumsal sürdürülebilirlik şeklinde girmiştir ve sürdürülebilir kalkınma yerine şirketler bazında kurumsal sosyal sorumluluk kavramı da tercih edilebilmektedir (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 131). Bu süreçle birlikte şirketlerin üretim yapıp kâr etmeleri aşamalarında, buldukları toplumlarda, sosyal sorumluluk bilinci ve kurumsal sosyal sorumluluk anlayışıyla var olmaları uluslararası organizasyonlarca da tavsiye edilmiştir. Her şirket için öncelikli olarak kâr düşünülürken sürdürülebilirlik için, insan haklarına, tüm paydaşların haklarına saygı göstermesi, üretim süreçlerinde çevre dostu yaklaşım sergilemesi, şirket içi yolsuzlukla mücadele etmesi ve karar alma süreçlerinde paydaşlardan istifade edecek pozisyonlar oluşturması beklenmektedir (Van Het Hof & Hoştut, 2015, s. 131).

Sosyal sorumluluk konusunun olgunlaşma sürecinde uluslararası kurumlar ve örgütler etkinliklerini artırmışlardır. Aynı bağlamda insan hakları, çevre, çalışma koşulları gibi konularda iyileştirici ve koruyucu yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Bu kurumlar zaman zaman bildirgeler yayınlamaya gündem oluşturmaktadırlar.

Avrupa Birliği, 2000 yılında Avrupa Komisyonu'nu toplayıp birliğin stratejik hedefini deklare etmiştir: “Çalışanlar için daha çok ve daha iyi iş imkânları yaratacak, sosyal bütünleşmeyi sağlayacak sürdürülebilir ekonomik büyüme yeteneğine sahip, dünyadaki en rekabetçi ve en dinamik bilgi toplumu olmak.” Daha sonra da şirketler birliğin bu amacına destek olmaya çağırılmıştır. Ardından, temelinde sürdürülebilir ekonomik büyüme, sosyal bütünleşme ve çevrenin korunması bulunan Avrupa İçin Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisi'ni kabul etmiştir (Aydede, 2007, s. 29). Süreçte Avrupa Komisyonu bir rapor hazırlayıp, bazı soruları gündeme taşımış, sosyal sorumluluk konusunun geniş çaplı tartışılmasını sağlamıştır. Sorular şu şekilde sıralanır: “1. Avrupa’da “şirketlerin sosyal sorumlulukları” kavramı nasıl yaygınlaştırılabilir ve şirketlerin bu stratejiyi benimsemeleri nasıl sağlanabilir?”

2. Mevcut deneyimlerden nasıl yararlanılabilir, en iyi uygulamalar nelerdir ve bu uygulamalar nasıl teşvik edilebilir?
3. Küçük ve orta büyüklükteki şirketlerin yolu nasıl olmalıdır ve örnekleri nelerdir?
4. Yaratıcı uygulamaların ortaya çıkışı nasıl teşvik edilebilir?
5. Şirketler raporlarında triple bottom line diye bilinen ekonomik, çevresel ve sosyal ölçütleri nasıl gösterip, performans değerlendirmesi ve ölçümleri nasıl güvenilir şekilde ortaya koyabilir?
6. Taraflar arası geniş kapsamlı bir diyalog nasıl sağlanır?
7. Finansal raporla birlikte sosyal rapor denetim, tüzük, yatırım gibi araçlar nasıl geliştirilip etkin kılınabilir?
8. Hangi etkinlikler, hangi seviyede şirketlerin sosyal sorumluluklarını geliştirip yaygınlaştırmaya uygundur” (Aydede, 2007, s. 30,31). Raporun yayınlanmasının ardından üyelere gelen cevapların yönlendirmesiyle çalışmalar başlatılmıştır. Bu süreçte özel sektör birliği olan Avrupa Sanayici ve İşveren Konfederasyonları Birliği (UNICE) komisyona destek amaçlı çalışma grubu oluşturmuştur.

Birleşmiş Milletler, birden fazla birim ya da çalışma grubuyla süreci desteklemektedir. 1994 yılında gerçekleştirilen Küresel Sözleşme ile BM Genel Sekreterliği, sosyal sorumluluk konusunda şirketlerden beklentilerin neler olduğunu açıklamıştır.

Şirketlerden;

- “-Tüm faaliyetlerinde ve etki alanlarında, uluslararası onay görmüş, insan haklarına saygı göstermeleri ve desteklemeleri,
- İnsan hakları ihlallerine karışmama konusunda dikkatli olmaları,
- Örgütlenme hakkını desteklemeleri ve toplu müzakere hakkını doğru değerlendirmeleri,
- Zorunlu işçi çalıştırmanın ortadan kaldırılması ve bu yöndeki çalışmaların desteklenmesi,
- Çocuk işçi kullanımının önlenmesi ve bu yöndeki çalışmaların desteklenmesi,

- İşe alımlar ve görevlendirmelerde ayrımcılık yapılmaması,
- Çevresel değişimlere proaktif yaklaşımı desteklemeleri,
- Daha gelişmiş bir çevre bilinci oluşturmak adına inisiyatif almaları,
- Çevre dostu teknolojiler geliştirip kullanımını desteklemeleri, beklenmektedir” (Özüpek, 2013, s. 94).

Daha sonra 2000 yılında 192 ülke tarafından kabul edilmiş olan Birleşmiş Milletler Bin Yıl Kalkınma Hedefleri de süreci desteklemiştir.

ILO, Çokuluslu şirketler ve Sosyal Politika İlkeleri Konusunda Üçlü Bildirge’sini 1977’de deklare etmiş, 2000 yılında revize etmiştir. Bildirge tavsiye kararı niteliğindedir. Bu bildirge sadece ÇUŞ’lara değil, istihdam, eğitim, çalışma ve yaşam koşulları ve işçi ve işveren ilişkilerine dair hükümetlere, işçi ve işveren kuruluşlarına rehberlik etme niteliği taşımaktadır. Tarafların ilişkilerde uygulayabilecekleri tavsiye kararlarıdır.

Bildirgenin başında ÇUŞ’ların küreselleşme sürecinde oynadıkları etkin role işaret edilir ve bildirgenin amacı şu şekilde açıklanır:

“Çokuluslu şirketler, pek çok ülkenin ekonomisinde ve uluslararası ekonomik ilişkilerde önemli rol oynamaktadır. Bu konu, gerek hükümetlerin, gerekse işçi ve işveren kuruluşlarının giderek daha çok dikkatini çekmektedir. Bu tür girişimler doğrudan yatırımlar ve diğer yollardan, sermayenin, teknolojinin ve emeğin daha etkin kullanımına katkıda bulunarak, gerek geldikleri gerek gittikleri ülkelere önemli yararlar sağlayabilirler. Hükümetlerin izledikleri kalkınma politikaları açısından bakılınca bu şirketler ayrıca ekonomik ve sosyal refaha, yaşam standartlarının yükseltilmesine, temel gereksinimlerinin karşılanmasına, doğrudan ya da dolaylı biçimde istihdam olanakları yaratılmasına, sendikalaşma özgürlüğü dâhil olmak üzere temel insan haklarının gerçekleşmesine, tüm dünyada katkıda bulunabilirler. Buna karşılık, çokuluslu şirketlerin etkinliklerini kendi ulusal çerçevelerinin ötesinde, örgütleyebilme alanında sağladıkları ilerleme, tek elde biriken ekonomik gücün istismar edilmesine, ilgili ülkelerdeki ulusal politikalarla ters düşülmesine de yol açabilir. Bu şirketlerin karmaşık yapılanmalarını, işlemlerini ve politikalarını anlamadaki güçlük, zaman zaman ana ülkede, gidilen ülkede ve ya da her ikisinde birden sorunlara yol açabilir... Bu bildirgenin amacı Birleşmiş Milletlerin yeni bir uluslararası ekonomik düzen kurulmasını öngören kararları ışığında, çokuluslu şirketlerin ekonomik ve sosyal gelişmeye olumlu katkılar yapmalarını özendirme, çeşitli etkinliklerinin yol açabileceği güçlükleri asgariye indirmek ya da gidermektir.” (Aktan & Vural, 2006, s. 108,109).

Bildirgenin devamında Birleşmiş Milletler'in sosyal sorumluluk konusunda tavsiyeleri bağlamında özellikle istihdam, eğitim konularında ÇUŞ'lara sorumlu olacakları konular hatırlatılmaktadır. Göz ardı edilmemesi gereken önemli konu, tüm bu maddelerin tavsiye niteliği taşıyor oluşudur (Aktan & Vural, 2006, s. 107-110).

OECD'nin Uluslararası Yatırımlar ve Çokuluslu İşletmeler Bildirgesi, ÇUŞ'lara dair kabul edilmiş olan önemli ikinci bildirgedir. OECD, 2000 yılında tavsiye niteliği taşıyan Çokuluslu İşletmeler Genel İlkeleri başlıklı kararlar almış, ek olarak da bildirge yayımlanmıştır. İlkeler, katılımcı devletlerin şirketlere tavsiyelerinden oluşur. Bildirgede yer alan, ÇUŞ'lara, yatırım yaptıkları ülkelerle aralarındaki ilişkilere yönelik tavsiyeleri içeren maddeler ise şu şekilde sıralanabilir;

1. ÇUŞ'lar buldukları ülkelerde sürdürülebilir bir kalkınma sağlanması amacıyla ekonomik, sosyal ve çevresel ilerlemeye katkıda bulunmalıdır.
2. ÇUŞ'lar, ev sahibi ülkenin uluslararası yükümlülük ve taahhütleriyle uyumlu olarak, faaliyetlerinden etkilenenlerin insan haklarını saygı göstermelidir,
3. ÇUŞ'lar, sağlıklı bir ticari uygulama gereğiyle uyumlu şekilde, işletmenin iç ve dış pazarlardaki faaliyetlerinin geliştirilmesinin yanı sıra, yerel toplumla yakın işbirliği yoluyla, ticari çıkarlar dâhil, yerel kapasite gelişimini teşvik etmelidir,
4. ÇUŞ'lar, özellikle iş olanakları yaratarak ve çalışanlara yönelik eğitim olanaklarına yardımcı olarak insan sermayesi oluşumunu teşvik etmelidir.
5. ÇUŞ'lar, çevre sağlık güvenlik iş vergi mali teşvikler ve diğer konularla ilgiliyasa ve düzenlemeler çerçevesinde ön görülmeyen istisnalar sağlamaktan ya da kabul etmekten kaçınmalıdır.
6. ÇUŞ'lar, iyi kurumsal yönetim ilkelerini (good governance) destekleyip savunmalı, iyi kurumsal yönetim ilkeleri geliştirip uygulamalıdır.
7. ÇUŞ'lar, faaliyette buldukları toplumla aralarında karşılıklı güven ilişkisi geliştiren, etkin öz düzenleme uygulamaları ve yönetim sistemleri geliştirip uygulamalıdır.
8. ÇUŞ'lar, şirket politikalarının, eğitim programları dâhil, çeşitli yollarla yaygınlaştırılarak, çalışanlar tarafından bilinmesini ve bu politikalara uyulmasını teşvik etmelidir.

ÇUŞ'ların genel anlamda sorumlulukları da detaylandırılmıştır ki bu başlıklar; saydamlık, istihdam ve işçi-işveren ilişkileri, çevre, rüşvetle mücadele, tüketici çıkarları, bilim ve teknoloji, rekabet ve vergilendirme. Bu başlıklar ÇUŞ'ların sorumluluklarına işaret etmektedir. Ayrıca şirketlerin buldukları devletlerin, şirketlere ayrımcılık yapmamaları, şirket faaliyetlerini güçleştiren uygulamalarda bulunmamaları tavsiye edilmektedir. Yerli şirketlere uygulanan süreçlerden daha zorlaştırıcı olmaktan kaçınmaları da ifade edilmiştir.

Tüm bu belirlenen ilkeleri kapsayan OECD Çokuluslu şirketler Rehberi'de, hükümetlerin ÇUŞ'lara tavsiyesi niteliğinde, katılımcı ülkeler tarafından kabul edilmiştir.

Dünya Bankası, Avrupa Birliği ve Birleşmiş Milletler çalışmalarına bir finans kurumu olarak destek olmakta ve ortaya koyduğu BPD/Business Partners for Deveelopment (Kalkınma İçin Özel Sektörler Ortaklık Girişimi) ile bu alanda çalışmasını gerçekleştirmektedir. 1980'ler, sivil örgütleri ilk desteklediği zaman olmakla birlikte bu dönem banka, yalnızca çevreye dair katkı sağlamıştır. 1990 Dünya Kalkınma Raporu ile yoksulluk konusuna dikkat çekilmiş ve özellikle sivil toplum örgütleri ile ilişkiler hızlandırılmıştır (Zabcı, 2017, s. 82,83). Neoliberal süreçte STK'lara dair başlık altında Dünya Bankası ile ilişkiler daha detaylı işlenecektir. Çokuluslu şirketleri de yoksullukla mücadele bağlamında destekleyen Dünya Bankası, gerçekleştirilecek sosyal sorumluluk projelerini bazı başlıklarda sınırlar. Bu çalışmalar; gençlik gelişimi, eğitim ve mesleki alanda gelişim, su ve alt yapı hizmetleri, doğal kaynaklar konsorsiyumu, karayolları trafiği güvenliği alanları ile sınırlıdır (Aydede, 2007, s. 31). Banka yine yoksullukla mücadele bağlamında bazı projeleri bizzat fonlamıştır. Bankanın Sosyal Kalkınma Bölümü sivil katılımın artırılması için aktif çalışmaktadır ve bünyesinde NGO ve Sivil Toplum Bölümü gibi aktif çalışan gruplar içermektedir (Zabcı, 2017, s. 87,88)

1990'lardan itibaren yoksullukla mücadele ve yoksulluğun azaltılmasını misyonu edinen Dünya Bankası, konuya yönelik olarak portföyünde 2000 yılı sonunda 233 proje gerçekleştirmiştir. 2001 yılında bu sayı 264 projeye çıkmıştır. Giderek artarak 2005'de 310 projeye imza atmıştır (Zabcı, 2017, s. 89). Kalkınma, büyüme ve yoksulluğun azaltılması arasında ilişki kuran Banka, Dünya Kalkınma Raporlarında bu konuya özellikle dikkat çekmektedir. Yoksulların ekonomiye katılımlarını, sürdürülebilir kalkınma için temel bir nokta olarak görür ve yoksulların katılımı, onları alıcı olmaktan

çıkarmak, sisteme dâhil olmalarını sağlayacaktır görüşündedir (Zabcı, 2017, s. 91-94). Dünya Bankası sadece projeler üzerinden değil, sivil toplum örgütleriyle doğrudan işbirliği ile de sürecin yönetimini sürdürmektedir.

3.4. NEOLİBERAL SÜREÇTE STK'LAR

1980'lerle başlayan dönem, neoliberal politikaların Dünya Bankası ve IMF'nin baskısıyla Üçüncü Dünya ülkelerine yönelik yapısal uyum sürecinin uygulanmaya başlatıldığı dönemdir. 80'lere kadar olan süreçte Dünya Bankası ve STÖ iş birlikleri çevre sorunları dışında pek görülmemektedir. 1990 yılından itibaren, hazırladığı Dünya Kalkınma Raporu ile yoksullukla mücadele ve yoksulluğun azaltılması konusuna odaklanan Banka, STÖ'lerle yaptığı iş birliğiyle özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinde yapısal uyum sonrası biriken öfkenin sakinleştirilmesi için "arabulucu" (Zabcı, 2017, s. 82) bulmuş gibidir (Zabcı, 2017, s. 81-83). Dünya Bankası neoliberal sürecin başından itibaren derinleşen eşitsizlik ve yoksulluğu, ekonomik bir sebep olarak uluslararası serbestleştirme politikalarıyla ilişkilendirmemiş, bilakis ekonomik olmayan nedenlere dayandığını iddia etmiştir ve bu durumu büyümenin önündeki en büyük engel olarak görmüştür. Dünya Bankası eşitsizliğin ortadan kaldırılmasına ve yoksullukla mücadeleye yönelik neoliberal politikalar ve buna bağlı uluslararası serbestliğin, IMF ile birlikte en önemli destekçisi ve yürütücüsüdür. Yoksulluğu azaltmak için yoksulların piyasalara etkin katılımının sağlanması esaslı stratejiler oluşturmaktadırlar (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 231,232). Dünya Bankası da IMF de kendini "neoliberal gündeme adanmış" kurumlardır (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 238). Sovyet rejiminin ve Doğu Bloku rejimlerinin çöküşüyle üye sayısını artıran Banka, 1992 sonrası daha global bir kurum haline gelmiştir.

Dünya Bankası'nın STÖ'lerle ilişkisi yönetim ve yoksullukla mücadele, olmak üzere iki çerçevede yol almıştır. "Yönetişim" terimi ise Zabcı'nın ifadesiyle Dünya Bankası'nın parlattığı bir kelime olarak "kapitalist dünya pazarının bir parçası durumuna getirilen ülkelerde gerçekleştirilmeye çalışılan, sürecin zorunlu kıldığı, yasal ve kurumsal düzenlemeler çerçevesi"ni tanımlar (Zabcı, 2017, s. 84). Bu bağlamda yerleştirilmeye çalışılan iki anlayış; piyasa dostu devlet anlayışı ve karar alma süreçlerine STÖ'lerin katılımının gerekliliği konusudur. Sisteme uyumlanma sürecinde kamuda gerçekleşecek değişimlerin, toplum bazında kabul edilebilirliğinin sağlanması, STÖ'leri önemli bir

noktaya koymaktadır. Diğer yandan STÖ'lerin çok daha etkin rol aldığı konum, kalkınma bağlamlıdır. Zira neoliberal süreçte kamu sektörü küçülmüştür ve özel sermayenin güçlü olduğu ekonomik program uygulanmaktadır. Bu meyanda Banka daha önce sağlanamayan kalkınmanın, hükümetler, yardım kuruluşları ve sivil toplumun birlikteliğinde gerçekleşeceğini iddia eder (Zabcı, 2017, s. 85).

Dünya Bankası yoksullukla mücadele ederken üç yol üzerinden strateji oluşturmuştur;

- Fırsatları artırma,
- Güçlendirmeyi olanaklı kılma,
- Güvenliği artırma.

STÖ'lerle geliştirilen iş birliği, “yapabilir kılma” ve “kapasite inşası” gibi kavramlarla da desteklenen “güçlendirmeyi olanaklı kılma” üzerinden sağlanmakta, buradan hareketle STÖ'lerin desteği alınarak, yoksulların ekonomiye katılımı sağlanmak istenmektedir ki bu sürdürülebilir kalkınmanın en temel konularındandır.

Harvey neoliberal süreçte sivil toplum örgütlerinin sayısının oldukça arttığını ifade eder (Harvey, 2016, s. 148). Örgütlerin bir kısmı uluslararası çalışmalarla adını duyurmuş, yayımları da çokuluslu şekilde olmuştur. Dönemin sivil toplum örgütleri de dönemin ÇUŞ'ları gibi kendi medya kurumlarıyla birlikte gelmiş, bu kurumların desteğiyle büyük bir alan edinmişlerdir. Örgütlerin gelişim şekli, dönemin ÇUŞ'ları ile oldukça benzerlik göstermektedir (Mattelart, 2016). Sivil toplum örgütlerinin, neoliberalizm ve küreselleşme sürecinde kendilerini güncelledikleri, ortaya çıkan resmin de halklar açısından örtücü ve oyalayıcı yapıda olduğunu söyler Fransız iletişim uzmanı Mattelart, ardından da neoliberalizmin yayılma sürecinde, hükümetlerin aldığı kararlara yönelik, küresel kemer sıkma politikalarını aklamının yolu olduğunu ifade eder. Bu yol aynı zamanda neoliberalizmin sonuçlarının halk için kabul edilebilirliğini sağlamaktadır (Mattelart, 2016).

Her ne kadar STÖ'ler sivil kültür oluşturma konusunda bir role sahipse de bu rol, Zabcı'nın özetlediği iki amaç için sınırlandırılmaktadır: “birincisi, kolaylıkla aşırıya kaçabilecek kitlesel eylemlerin sınırlandırılması; ikincisi ise, yoksulların acil

gereksinmelerinin en azından bir kısmının sağlanması yoluyla, siyasal rejimler üzerindeki ekonomik baskıların hafifletilmesi” (Zabcı, 2017, s. 96).

3.5. SOSYAL SORUMLULUK BAĞLAMINDA EŞİTSİZLİK MESELESİ

Dowd’a göre “ilkel çağlarda kabileler sayılamayacak kadar çoktu. Zamanımızda sadece iki kabile kalmıştır. Biri epeyce küçük ve çok zengin, diğeri anormal büyük ve çok yoksul. Üstelik ilerleme denilen şeye rağmen ikisi arasındaki açık kapanmadı hatta onun yüzünden açıldı ve hızlanarak açılmaya devam ediyor” (Dowd, 2013).

Neoliberal politikaların aktif uygulandığı 1980 sonrası süreçte neoliberal merkez devletlerin, borçların tahsil edilmesine dair Dünya Bankası ve IMF’ye tam yetki vermesinin ardından, Üçüncü Dünya ülkeleri oldukça zor durumda bırakılmıştır. Stiglitz alaycı bir biçimde bu çelişkili durumu “ne tuhaf dünya, yoksul ülkeler en zenginlere para veriyor aslında” şeklinde ifade eder (Harvey, 2015, s. 82). Tüm bu süreçlerin ardından neoliberalizmin oluşturduğu giderek artan eşitsiz gelişme, tüm dünyada toplumsal eşitsizliğin artışına ve toplumdaki en yoksul kesimleri, ekonomik baskıların ezici etkisine maruz bırakma şeklinde gerçekleşmiştir. Servet yaratmaktan öte “servetin yeniden dağıtılması” neoliberalizmin en büyük başarısı olarak ortaya konmuştur (Harvey, 2015, s. 168). Nadiren de olsa kimi yerlerde sosyal politikaların faydası görülse de, kapitalizmin oluşturduğu, sermayeyi elinde tutan üst sınıfın sahip olduğu servet ve güç, beraberinde finans merkezlerinin küresel ölçekte edindikleri güçlü konum, neoliberalizmin hedefinin en temelde sınıf iktidarı oluşturmak olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır (Harvey, 2015, s. 127,128).

20. ve 21. yüzyılın en büyük sorunun giderek artan eşitsizlik olduğu ortadadır. Bu problem sadece ulusların arasında olan bir sorun değil, her ulusun kendi içinde de çözemediği bir sorundur. Biraz inceleme yapıldığında her sosyal sınıfın kendi içinde de eşitsiz olduğu görülmektedir. Her sosyokültürel grup içinde, her yaş grubunda ve her meslekte karşılaşılmaktadır. Diğer yandan ekonomiye dair tüm kararları serbest piyasaya bırakmanın sonucu olarak, artık her unsur meta muamelesi görmektedir. Bu bağlamda sosyal hizmetlere dair çözüm olarak sunulan sosyal sorumluluğun bizzat kendisi ve STK’lar da metalaşmış durumdadır (Harvey, 2015, s. 174,175). Sosyal hizmetlerin,

sosyal sorumluluk projeleri veya STK'lar eliyle gerçekleştirilmesi, aslında kamuya ait hizmet alanının bu araçlar kullanılarak özelleştirilmesi demektir (Harvey, 2015, s. 186).

BM Kalkınma Programı 2015 itibariyle eşitsizliğin azaltılması, ülkeler arasındaki açığın kapatılmasına yönelik olarak, az gelişmiş ülkelere 86 milyon dolarlık bir bütçe ayrılması ve aktarılmasını, yarısını alt yapı için yarısını yoksulluğu önlemek gayesiyle kullanılmak üzere öngörmüştür. Ancak sadece 26 milyon dolar aktarılabilmektedir (Chang, 2011, s. 125). Dağıtım şekli konusunda da Üçüncü Dünya ülkelerinin inisiyatifi yoktur, inisiyatif kullanma hakkı Dünya Bankası ve IMF'de bulunmaktadır. Bu rakam aslında gelişmiş ülkeler nezdinde oldukça küçük bir rakamdır. Şöyle ki, Almanya'da bir eyaletin su taşmalarını önlemeye yönelik ayırdığı bütçe bunun iki katı kadardır. Nitekim nüfus artışının mesele edilmesi bile enerjiye dair düzenlemeler için hedef saptırmak işlevi görmektedir (Chang, 2011, s. 125).

Varlıklı zengin ülkeler korumacı politikalarla ekonomilerine yön verirken, diğer devletlere ısrarla ve hatta IMF ve Dünya Bankası aracılığıyla zor kullanarak serbest piyasa uygulamalarını dayatmaktadır. Günümüzde bir batılı çalışanın Hindistan'daki meslektaşından kat be kat fazla ücret almasının ve bu durumun korunmasının bir nedeni de devletin göçe mani olarak, eşitsizliği korumasıyla alakasının olmasıdır. Bu durum siyasi kararlarla ekonomiye yön vermek demektir. Aslında serbest piyasa savunucularının serbest göçü de savunuyor olması beklenir. Öyle olmadığı düşünüldüğünde ortaya çıkan şey, serbest piyasa ekonomistlerinin piyasayı düzenlemek isteyenler kadar siyasi olduğudur (Chang, 2011, s. 51). 1970 ve 1980'li yıllarda şirketlerin yönetici ve hissedarlarına düşen kâr payındaki artışın, büyüme anlamında ekonomiye katkısı olmamış, hatta bu durum toplumdaki gelir eşitsizliğinin büyümesine yol açmıştır. Zira ABD'de 1960 ve 1970'li yıllarda kişi başına düşen milli gelirden 2,6'luk büyüme varken, 1999-2009 arasında bu oran 1,6'ya inmiş, İngiltere'de rakamlar 2,4'den 1,7'ye gerilemiştir (Chang, 2011, s. 44).

Günümüzde özellikle çokuluslu şirketlerin yeryüzündeki yayılımı ve farklı ülkelere yatırımlarını taşımaları, şirketleri ulusal bağlarından özgürleştirmiş görünmektedir. Bazen fabrika kapatıp işçi çıkarmak, üretim biçimini ve sektörünü değiştirmek, yabancı çalışanlar getirmek gibi ulus için riskli eylemler olsa bile şirketler bunu göze almaktadırlar. Artık ulus-devletlerin şirketlere kısıtlama getirmeleri oldukça

güçleşmiş durumdadır. Hele de gelişmekte olan, ya da gelişmemiş ülkelerde devletlerin söz hakkı diye bir şeyden söz etmek dahi zorlaşmıştır. IMF ve Dünya Bankası'nın bu devletler için oluşturduğu politikaların neticesinde önerilen sistemler oldukça zorlayıcıdır (Oswaldo, 2003). Afrika'da son 40-45 yıldır devam eden ekonomik durgunluğun, onlara IMF ve Dünya Bankası vasıtasıyla dayatılan neoliberal politikalarla doğrudan ilişkisinin olduğu artık bilinmektedir. Daha önce Latin Amerika'ya dair edinilen tecrübeler de bunun göstergesidir (Oswaldo, 2003). 1979'da IMF ve Dünya Bankası sahra altı Afrika ülkelerini Yapısal Uyum Projeleri kapsamında, serbest ticaret ve serbest piyasaya zorlamıştı. Tıpkı diğer ülkelerde uygulandığında olduğu gibi bu dönemde de henüz oluşumunu tamamlamamış olan şirketler ayakta kalamamışlardı. Uluslararası rekabete ve çokuluslu şirketlere karşı dayanabilmeleri mümkün olmayan küçük, yerel sanayi sektörü yok olmuştu. Serbest piyasanın başarısız olduğu ülkelerin hepsinde, neoliberal bakışın yorumuyla, başarısızlığın sorumlusu olarak kurumları olmayan bu devletler ve yapısal faktörler gösterilmiştir.

Görünen o ki, son 35-40 yılda zengin yanlısı politikalar büyümeyi hızlandırmamışlar, fakirlerin de azar azar bundan faydalanacağını söyleyenler, bekledikleri bu durumun gerçekleşmediğine tanık olmuşlardır. Şirketler de yalnızca kendi zenginliklerini artırmaktadırlar. 1960-1970'lerde 3'ün üzerinde büyüme hızı saptayan Dünya Bankası, 1980-2009 yılları arasında büyüme hızını 1,4 olarak tespit etmiştir (Chang, 2011, s. 187).

Emperyalizm, ucuza ürettiğini uyguna satmaya dayalı bir sistemdir. Ürettiğini satamadığı durumda zor kullanmak da emperyalizmin esaslarındandır. Bu zoru bazen ötekini kapitalistleştirmek suretiyle, bazen de kapitalist olmayan alanların zorla kapitalizm dışı tutulması suretiyle sağlamaktadır (Harvey, 2015). 19.yüzyıl sonrası boyunca dünyanın tecrübe ettiği hal, bu anlayışın kanıtı olarak yaşanmaktadır. Sosyal sorumluluk projelerinin bu ilkeyle ilişkisinin kurulması da zor olmamaktadır. Sosyal sorumluluk projelerinde esas, eşitlenmek değildir. Bilakis eşit olmayı kalkındırmaya yönelik çalışılsa bile hedeflenen, daha önce ifade edildiği gibi yeteri kadar olmasıdır, daha fazlası değil. Kapitalizmde kriz oluşturan etkenlerden en çok bahsedilen konu yetersiz sermaye birikimidir. Bu, sermayenin doğrudan aşırı artışına tekabül edeceği gibi, tüketimin azlığı sebebiyle de gerçekleşebilmektedir. Bir kısım sosyal sorumluluk projesi doğrudan bu durumun düzeltilmesine hizmet etmektedir. Öyle ki, tüketim dışı duran

kesimin bu alana dâhil edilmesi sosyal sorumluluk projeleriyle mümkün hale getirilebilmektedir.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, 1948 yılı Ocak ayında GATT (Ticaret ve Gümrük Tarifesi Anlaşması) imzalanmıştır. Bu anlaşmayı yirmi üç ülke imzalamış olup, ithalat vergilerinde indirim, uluslararası ticaretin yolunun açılması ve ticarete ayrımcılığın son bulmasını onaylamışlardır. Bu anlaşma aslında kapitalizmin yayılmacılığının da onaylanması demektir. Ticarete ayrımcılık diye ifade edilen mesele de yerel şirketlerin o güne dek sahip olduğu bazı çıkarlardır. Bu kararlar birlikte yerelde üretim yapan küçük şirketlerin, çokuluslu büyük şirketlerle eşit şartlarda rekabetinin önü açılmıştır. Bu aslında eşitsizlerin savaşıdır. Çokuluslu şirketlerin böylece istedikleri yerde ve koşulda çalışma ortamı hazırlamalarına izin çıkmıştır. Bu da Kapitalizmin yayılma hızının artması demek olmuştur. 1 Ocak 1995 yılında Dünya Ticaret Örgütü'nün kurulmasıyla birlikte, sermaye için sınırların tümü kaldırılmıştır. Bu kurumlar sermaye hareketinin serbestleşmesi ve ticaretin uluslararası alanda engelsiz gerçekleşmesi için meşruiyet zemini sağlamaktadır.

Bourdieu “ekonomik küreselleşme iktisat ya da teknoloji kanunlarının mekanik sonucu değildir. Dünya pazarı tıpkı ulusal pazar gibi politik bir yaratıdır. Bilinçli planlanan bir politikanın ürünüdür ve biliyoruz ki fiili eşitsizlik koşullarında resmi eşitliğin egemen olanın lehine” gerçekleştiğini ifade etmektedir (Kazgan, 2005, s. 26).

Marks kapitalizmin temelinde sorununun mülkiyet eşitsizliğinin ötesinde özel mülkiyet müessesesinde olduğunu ve özel mülkiyetin toplumsal mülkün özelleştirilmesiyle sağlandığını ifade eder (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 94,95). Bu sistemde çoğunluğu oluşturanlar sadece geçimini sağlayabilirken, azınlık bir grup ise sürekli sermayesini artırıp biriktirmektedir. Bu durum sürekliliğini korurken çalışan ve işverenin arasının giderek açılması söz konusudur. Çalışanla işveren arasındaki olası çatışmanın engellenmesi ve çalışanla işverenin özdeşleşmesi öncelikli olarak emeğin karşılığının hak ettiği şekilde ödenmesi, işçinin çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve işçi haklarının korunması ile sağlanabilir (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 97). Sistemin devamlılığında rekabet motor işlevi görürken, bu ortamda her kapitalist kârını artırmaya yönelik, üretim maliyetlerini düşürmek, sürekli teknolojik yenilik ve yeni yatırımlar yapmak durumundadır. “Çalışmanın yoğunlaştırılması, çalışma sürelerinin uzatılması,

ücretlilerin işten çıkarılması, rekabetin kapitaliste dayattığı, kapitalizmin içkin eğilimidir.” (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 98,99).

Kapitalizmin, hiç olmadığı kadar geliştirdiği bu üretim potansiyelini büyük bir insan maliyetiyle ve doğada oluşturduğu tahribatın maliyetiyle elde ettiğini söylemek mümkündür (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 101). Neoliberal süreçte ise “kapitalizmin azgın genişlemesi”nin (Saad-Filho & Johnston, 2014, s. 103) yaşanmakta olduğu ifade edilir ki bu istikamet, sonuçlar dikkate alındığında, alternatif yol arayışlarını daima gerekli kılacaktır.

SONUÇ

Modern kapitalist dünya sistemi başlangıcından bu yana ulus devlet yapılanmasında, özgür bireylerin varlığında ve serbest piyasa ekonomisinin yürürlükte olduğu bir ortamda etki alanını genişleterek sürdürmektedir. Birbirini takip eden ve bütünde istikrarlı bir görüntü veren çevrimlerin sonuncusu, halen sürmekte olan ABD çevrimi olup, finansal genişleme döneminde, ortaya koyduğu yeni bir örgütlenme şekli olarak görülebilecek neoliberal sürecin, önce kendi içinde, sonra diğer kapitalist ülkelerce yürütülmesiyle devam etmektedir. Neoliberalizmin küreselleşmesi, ABD çevriminin finansal genişleme aşamasında, sermayenin uluslararası akışının küresel ölçekte gerçekleşmesiyle ilişkilidir. Kapitalizmin, sonsuz sermaye birikimi motivasyonu ile yayılımının sonuçlarından biridir. Hal böyle olunca küreselleşmenin de, neoliberalizmin de yepyeni olduğunu söylemek mümkün değildir. ABD çevrimi, yerini bir başka güce (bu güç neoliberalizmi kendi çizdiği çerçevede ve kendi kurallarıyla yaşamış olan Çin gibi görünmektedir) bırakmaya doğru giderken, diğer çevrimlerin geçişlerinde de tanık olduğu gibi barışçıl yollardan geçilmemektedir. Hem ekonomik ya da çevresel krizlerin varlığı, hem de finansal genişleme aşamasına tekabül eden neoliberal süreçte rekabetin artmasıyla beraber, ortaya çıkan çatışmalar bu durumu açıklar.

Neoliberal sürecin en güçlü aktörleri ÇUŞ'lar, uluslararasılaşmanın oluşturduğu ve küreselleşmeyi besleyen, destekleyen ve denetlemek isteyen uluslararası kuruluşlar ve devlet dışı sivil örgütlenmeler olarak sıralanabilir. Aktörlerin her biri bireysel özgürlüklere ve bu bağlamda özel sermayeyi işaret ederler. Sonsuz sermaye birikimi, sermaye sahibi olan için imkândır ve kapitalizmin eşitsizliği, en başta ilkel sermaye birikimi oluşturmanın yolu olarak metalaştırma ile başlar ve temelinde eşitsizliğin yattığı bir sistem olarak genişler. Neoliberalizm de, eşitsizliğin hem ulusların arasında, hem de ulusların kendi içinde körüklenmesi ve derinleşmesine sebebiyet veren bir sınıf iktidarı tesis eder.

Önce kuruldukları merkezlerinde, kendi ulusları içinde büyüme göstermiş olan şirketlerin, bir sebeple uluslararası faaliyet yürütmeye başlaması, özel sermaye serbestliğinin de büyük katkısıyla büyüme hızına hız katmıştır. Finansal sıkıntıların çözümü ya da daha fazla kâra yönelik olarak hareket eden şirketler için, kendi ulusunu terk etmek sorun olmaktan çıkmış durumdadır. Esas olan kârın ve sermayenin artmasıdır.

Öte yandan gelişmekte olan ülkelere hedef gösterilen kalkınmanın yolunun teknolojiden geçtiği, bu ülkeler açısından bakıldığında, teknolojinin taşınmasının da en kolay yoldan ÇUŞ'larla sağlanabilir oluşu, gelişmekte olan ülkeler açısından fırsat bilinmekte ve ülkelere yapılacak doğrudan yabancı yatırımların kolaylaştırılması için olabildiğince çaba harcamaktadırlar. Yeryüzüne yayılmalarıyla beraber, ekonomideki artan mevcudiyetleri ÇUŞ'ların, kullandıkları kaynaklar ve emek gücü bağlamında sosyal sorumluluk konusunu gündeme taşımıştır. Ancak tüzel kişilik olarak çokuluslu şirketlerin serbestlik ve haklarla güçlendirilip, diğer bireylerin üstünde ve sosyal sorumluluklarla edinilen inisiyatif kullanan olarak varlığı, böylesi bir durumda haklar ve sorumluluklar dengesinin kim tarafından, ne şekilde denetleneceğini daha önemli kılmaktadır. Bir başka konu ÇUŞ'ların pek çok ülkede yargılanamıyor oluşudur. Üretim süreçlerinde gelişmiş ülkelerde gerçekleştirilemeyen faaliyetleri, dışsallaştırma konusu üzerinden imkân sağlayan, bu yatırımlara zaten hevesli, gelişmekte olan ülkelerde seçim yaparak gerçekleştirebilmekte oluşlarıdır. Ayrıca ÇUŞ'ların, sosyal sorumluluk projelerine yönelik, bütçelerinin ne kadarı gelişmiş, potansiyel tüketici barındıran ülkelerde, ne kadarı yatırım yapılan, dışsallaştırma sebebiyle zararı karşılanmayan ülkelerde, bu çalışma kapsamında yer almayan ancak araştırılması gereken sorular olarak durmaktadır.

Günümüzde ÇUŞ'ların sorumluluklarının artırılması için uluslararası kuruluşlarda alınan kararların yaptırımının olmayışı, önem arz etse de, tavsiye niteliğinde olmasıyla, küresel neoliberal politikalar aracılığıyla Dünya Bankası ve IMF'nin çevre ülkelere yaptığı ezici baskılar, hatta kredi vermenin şarta bağlanması, sistemin kendi içinde tutarlı ama sistem dışından bakabilenlerce çelişki olarak ortaya konması gereken bir durumdur. Hâlihazırda uluslararası kuruluşlarda da gelişmiş ülkeler dışında kalan ülkelerin varlık gösterememeleri bir gerçektir.

Kapitalizmin yapısal çelişkilerinden doğan krizler, neoliberal süreçte genişleyen biçimde sadece ekonomik alanda kalmamış çevresel krizler olarak da yayılmıştır. Belki süreçte sürekli bireyin özgürlüğüne yapılan atıfların sonucu olarak, henüz ölçümlenmeyen beşeri/insani krizlerden de söz edilir olacaktır. Neoliberalizmin düsturu olan bireysel özgürlüklerin devlet gibi bir yapılanmanın teminatı yoksa neye tekabül ettiği derinlemesine tartışılmak durumundadır. Tüzel kişilik, kurumsal vatandaş olarak tanımlanan şirketlerle, bireylerin, aynı yerde değerlendirilip, eşitlenip, karşı karşıya getirilmesinin sonuçları henüz tamamlanmamış neoliberal küreselleşme sürecinin

devamında görülebilecektir. Sosyal hizmet bağlamı eğitim, sağlık, hukuk gibi konularda ihtiyaçların karşılanması devletçe yapılmadığı durumlarda, bir tüzel kişiliğe ya da çokuluslu şirket gibi çalışan, uluslararası faaliyet yürüten bir STK'ya güvenmek mümkün olabilir mi ya da kaç birey hangi yoğunlukta bu yoldan faydalanabilecektir.

Dönemin ekonomik, çevresel ya da sosyal olumsuz sonuçları hiçbir durumda neoliberalizme atfedilmemiş olsa da son kırk yılın dünya deneyimi zenginlerin daha zenginleşmesini, fakirin daha da fakirleşmesini sağlayarak, hem ulus içinde hem uluslararası alanda eşitsizliği büyüten politikaların başarısızlığı olarak durmaktadır. Fakir ya da gelişmekte olan ülkelerde üretim aşamasındaki teknoloji eksikliği veya yetersizliği, modern şirketlerin yokluğu şüphesiz kalkınmanın gerçekleşmemesi için önemli bir sebeptir. Ancak çokuluslu şirketlerin yerlerini korumadaki hırsı, küçük ve yerli şirketlere şans tanımayan serbest piyasa, gelişimi tümüyle engellemektedir. Sürdürülebilir kalkınma bağlamında, şirketlerin üstlendiği sosyal sorumluluk projelerinin yanında, günümüzde bir sektör olarak kabul görmüş sivil toplum örgütlerinin hızla çoğalması da neoliberalizmin sosyal anlamda ortaya çıkardığı krizlerin neoliberal çerçevede çözümü gibi görünmektedir. Başta ifade edilen kapitalizmin krizler üreten yapısının neoliberal süreçte tıpkı çevre gibi sosyal anlamda da giderek daha derinleştiğinin göstergesidir. Günümüzde ortaya konan tabloda oldukça şefkatli görünen hal, aslında eşitsizliğin sürekliliğine hizmet etmekte, problemlerin gerçek anlamda kökten çözümünü engellemekte, ulusların yoksulluğun çözümüne dair neoliberalizm dışında politikalar üretmesi mümkün olmamaktadır. Bu şekilde mesafe hiç kapanmayacak, krizlere kesin çözümler bulmaya yönelik sistemin tartışılabildiği adımlar atılmayacak gibi görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Adda, J. (2017). *Ekonominin Küreselleşmesi* (8. b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akbaş, E. (2010). Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamalarının Tüketici Marka Bağlılığına Etkisinin Araştırılması. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Akgül, B. (2004). İşletmelerde Yeni Performans Ölçüleme Sistemleri. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*(24).
- Akgün, E. (2019). Akaryakıt Sektörü Alanında Yapılan Kurumsal Sosyal Sorumluluk Kampanyalarının Eleştirel Bir Bakış Açısıyla Değerlendirilmesi. *ASEAD*, 6(6).
- Aktan, C. C., & Vural, İ. Y. (2003). *Özgürlük Yazuları* (1. b.). Konya : Çizgi Kitabevi.
- Aktan, C. C., & Vural, İ. Y. (2006). *Çok Uluslu Şirketler* (1. b.). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Aktan, C. C., & Yay, S. (2019). *Değişim Statüko Direnç*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Alatlı, A. (2014). *Batıya Yön Veren Metinler 4 (1800-1970)* (1. b.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Alatlı, A. (2014). *Batı'ya Yön Veren Metinler 3 (1650-1800)* (1. b.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Alper, Y. (1995). *Uluslararası Çalışma Örgütü ve Uluslararası Çalışma Standartları* (1. b.). Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Alvaredo, F., Chancel, L., Piketty, T., Saez, E., & Zucman, G. (2019). *Dünya Eşitsizlik Raporu* (1. b.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Amin, S. (2018). *Avrupa- Merkezilik Bir İdeolojinin Eleştirisi* (1. b.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Amin, S. (2018). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme* (1. b.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Arendt, H. (2016). *Totalitarizmin Kaynakları/ 2 Emperyalizm* (5. b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arrighi, G. (2008). *Adam Smith Pekin'de* (1. b.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Arrighi, G. (2016). *Uzun Yirminci Yüzyıl* (2. b.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Aydede, C. (2007). *Yükselen Trend Kurumsal Sosyal Sorumluluk* (1. b.). İstanbul: MediaCat Kitapları.
- Bakan, J. (2007). *Şirket* (1. b.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Balaam, D., & Dillman, B. (2018). *Uluslararası Ekonomi Politika Giriş* (2. b.). Ankara: Liberte Yayın Grubu.

- Başkaya, F. (2015). *Sömürgecilik Emperyalizm Küreselleşme* (7. b.). İstanbul: Öteki Yayınevi.
- Başlar, K. (2005). *Uluslararası Hukukta Hükümet Dışı Kuruluşlar Vestfalya Sonrası Süreçte Küresel Sivil Toplum*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Bauman, Z. (2018). *Parçalanmış Hayat* (3. b.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2020). *Küreselleşme* (9. b.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Beaud, M. (2018). *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010* (3. b.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Becerikli, S. (2011). *Halkla İlişkiler ve Reklamın Anatomisi*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Bekmen, A. (2016). *Sermayenin Etik İnşası* (1. b.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Bektaş, Ç. (2016). *İş Ahlakı ve Sosyal Sorumluluk* (1. b.). İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Betül Balıkcıoğlu, K. K. (2007). Sosyal Bir Ürün Olarak Topluma Pazarlanan Hayırseverlik: Stratejik Hayırseverlik. *Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 2(9).
- Bingöl, S. (2011). *Uygarlık Tarihi: Demokrasi Devrimleri ve Sanayi Devrimi* (1. b.). Eskişehir: Açık Öğretim Fakültesi Yayınları.
- Bourdieu, P., George, S., Dumenil, G., & Levy, D. v. (2009). *Neoliberal İktisadın Marksist Eleştirisi* (1. b.). İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.
- Braudel, F. (2004). *Maddi Uygarlık, Dünyanın Zamanı* (3. b.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Braudel, F. (2017). *Kapitalizmin Kısa Tarihi* (4. b.). İstanbul: Say Yayınları.
- Braudel, F. (2017). *Uygarlıkların Grameri* (5. b.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Burkett, P. (2011). *Marksizm ve Ekolojik İktisat* (1. b.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Chang, H.-J. (2011). *Kapitalizm Hakkında Size Söylenmeyen 23 Şey*. İstanbul: Say Yayınları.
- Cohen, D. (2000). *Dünyanın Zenginliği Ulusların Fakirliği* (1. b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Corporate Watch. (2018). *Yeşil Kapitalizm* (1. b.). İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Çakmak, A., Saad-Filho, A., MacEwan, A., Dumenil, G., Levy, D., & Panitch, L. (2006). *Neo Liberalizme Karşı Ortak Savunma* (1. b.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Çakmak, H. (2007). *Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavramlar ve Teoriler*. Ankara: Barış Kitap .
- Çetin, F., & Öztürk, S. (2019). *Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Muhasebe İlişkisi: Bir Araştırma* (1. b.). Ankara: Gece Kitaplığı.

- Davies, N. (2006). *Avrupa Tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Dinçer, Ö. (1988). *Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası* (3. b.). İstanbul: Beta Yayınları.
- Doğan, İ. (2006). *Parçalayan Küreselleşme*. Ankara: Yetkin Yayıncılık.
- Dowd, D. (2013). *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı* (2. b.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Drucker, P. F. (1993). *Kapitalist Ötesi Toplum* (1. b.). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Drucker, P. F. (1996). *Gelecek İçin Yönetim* (4. b.). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Drucker, P. F. (2000). *21. Yüzyıl İçin Yönetim Tartışmaları* (2. b.). İstanbul: Epsilon Yayıncılık.
- Dumenil, G., & Levy, D. (2009). *Kapitalizmin Marksist İktisadı* (1. b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dura, C., & Kılıçarslan, Z. (2011/2). Ulusötesi Şirketler ve Ulus Devlet: Güç Kayması Üzerine Bir Araştırma. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 85-111.
- Dünya: Anadolu Ajansı*. (2021, Ocak 29). Anadolu Ajansı Web Sitesi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hollandada-temyiz-mahkemesi-petrol-sizintisi-davasinda-shellin-sorumluluguna-hukmetti/2127355> adresinden alındı
- Düzer, M., & Önce, S. (2017). Kurumsal Sürdürülebilirlik Raporlaması ve Finansal Performans: BİST'te İşlem Gören Şirketler İçin Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2).
- ErdoğanTarakçı, İ., & Göktaş, B. (2019). Pazarlamanın Yeni Rengi: Yeşil Aklama. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 3(54).
- Eren, E., & Özdemirci, A. (2018). *Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Erol, S. (2017). *Neoliberalleşme Sürecinde İş Ahlakı*. İstanbul: Hiperyayın.
- Ertürk, E. (1996). *Uluslararası İktisat*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Featherstone, M. (2013). *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü* (3. b.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Febvre, L. (1995). *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler* (1. b.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Fidan, E. (1995). Çok Uluslu Şirketler ve Azgelişmiş Ülkeler Üzerine Etkileri. *Yönetim ve Ekonomi*, 102.
- Foster, C. (2019). *Hiper Bağlı Bir Dünyada İtibar Stratejisi Ve Analitiği* (1. b.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

- Foster, J. B., & Magdoff, F. (2014). *Her Çevrecinin Kapitalizm Hakkında Bilmesi Gerekenler* (1. b.). İstanbul: Patika Kitap.
- Frankena, W. (2007). *Etik* (1. b.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Fülberth, G. (2018). *Kapitalizmin Kısa Tarihi* (4. b.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Genç, K. Y., & Çakıroğlu, M. (2019). *Sanayi Devrimleri* (1. b.). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Genç, K. Y., Çakıroğlu, M., Özmen, C., & Karadirek, G. (2019). *Sanayi Devrimleri* (1. b.). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Göksu, N. F. (2018). *Sosyal Sorumluluk İletişimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi AUZEF.
- Graham, I., & Bibby, A. (2004). Küresel İş Sözleşmeleri: Haklar İçin Çerçeve, Küresel Çerçeve Sözleşmeler, Dünya Sendikal Hareket Dosyası 7. *Petrol İş Yayın*.
- Grunig, J. E. (2005). *Halkla İlişkiler ve İletişim Yönetiminde Mükemmellik* (1. b.). İstanbul: Rota Yayınları.
- Gülcan, N. (2019). İşletmelerin Sosyal Sorumluluk Faaliyetlerinin Finansal Performanslarına Etkisi. Burdur: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- Gürün, F. (2001). Globalleşme Ve Çok Uluslu Şirketlerin İnsan Kaynakları Yönetimine Etkileri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Doktora Tezi.
- Habermas, J. (2018). *Küreselleşme ve Milli Devletlerin Geleceği* (2. b.). İstanbul: Yarın Yayınları.
- Harvey, D. (2014). *Postmodernliğin Durumu* (7. b.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvey, D. (2015). *Neoliberalizmin Kısa Tarihi* (2. b.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Harvey, D. (2016). *Yeni Emperyalizm*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Harvey, D. (2019). *Sermaye Muamması* (3. b.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Heller, H. (2017). *Kapitalizmin Doğuşu* (1. b.). İstanbul: Doruk Kitap.
- Hennette, S., Piketty, T., Sacriste, G., & Vauchez, A. (2017). *Avrupa'nın Demokratikleştirilmesi İçin Bir Antlaşma Teklifi* (1. b.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hobsbawm, E. J. (2018). *Sanayi ve İmparatorluk* (6. b.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Hoştut, S., & S., V. H. (2016). *Kurumsal Sosyal Sorumlulukta Güncel Yönelim ve Yaklaşımlar* (1. b.). Ankara: Nobel Kitap.

- Huberman, L. (1990). *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Hunt, E. K. (2005). *İktisadi Düşünce Tarihi* (1. b.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- İnan, K. (2019, Ocak). Kapitalizm, Gelecek, Distopya.
- inbusiness*. (2021, Ocak 2). İnbusiness Web Sitesi:
<https://www.inbusiness.com.tr/surdurulebilirlik/2020/12/31/shellin-ilkeleri>
adresinden alındı
- İşseveroğlu, G. (2001). İşletmelerde Sosyal Sorumluluk ve Etik. *Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi*, 8(2).
- Karahan, Ş. (2006). Sosyal Sorumluluk Kampanyalarının Tüketicilerin Satın Alma Tercihlerine Etkisi. İzmir: Ege Üniversitesi S. B. E. İşletme Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Karluk, R. (1977). Çok Uluslu Şirket Üzerine Bir İnceleme. *Eskişehir İTİA Dergisi*, 8(2), 184-259.
- Karluk, R. (2007). *Küreselleşen Dünyada Uluslararası Kuruluşlar* (1. b.). İstanbul: Beta Yayınevi.
- Katz, C. (2004). *21. Yüzyılda Emperyalizm* (1. b.). İstanbul: Yazın Yayıncılık.
- Kaymak, M. (2010). 1873-1896 Krizi: Mit mi? Gerçeklik mi? *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65(02), 165-194.
- Kaymakçı, O. (2007). *Küreselleşme Üzerine Notlar*. Ankara: Nobel Kitabevi Yayınları.
- Kazgan, G. (2005). *Küreselleşme ve Ulus Devlet*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kıvılcımlı, H. (1974). *Emperyalizm Geberen Kapitalizm* (2. b.). İstanbul: Tarih ve Devrim Yayınevi.
- Kleveman, L. (2004). *Yeni Büyük Oyun*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Kotler, P., & Lee, N. (2017). *Kurumsal Sosyal Sorumluluk* (1. b.). İstanbul: MediaCat.
- Köksal, D. (2011). Çevrecilik ve Yeşil Reklama Yönelik Tutum. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Reklamcılık ve Marka İletişimi Yönetimi Yüksek Lisans Tezi.
- Kölemen, Ö. (2014). Çevreci Ürünlerin Rekabet Gücüne Etkisi ve Akaryakıt Sektöründe Bir Araştırma. İstanbul: Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Lenin, V. (2006). *Emperyalizm* (11. b.). Ankara: Sol Yayınları.
- L'Etang, J., & Pieczka, M. (2002). *Halkla İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar* (1. b.). Ankara: Vadi Yayınları.

- Marx, K. (2003). *Kapital 1.Cilt*. Eriş Yayınları.
- Marx, K. (2004). *Kapital 2.Cilt*. Eriş Yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (2008). *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar* (1. b.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Mattelart, A. (2016). *İletişimin Dünyasallaşması* (4. b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mckibben, B. (2020). *Petrol ve Bal* (1. b.). İstanbul: Everest Yayınları.
- Merriman, J. (2018). *Modern Avrupa Tarihi* (1. b.). İstanbul: Say Yayınları.
- Mill, A. (2020). *Ekonomi 101* (8. b.). İstanbul: Say Yayınları.
- Mitchell, T. (2020). *Karbon Demokrasi* (1. b.). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Mooers, C. (1997). *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu* (1. b.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Neal, L., & Cameron, R. (2019). *Dünya İktisat Tarihi* (1. b.). Ankara: Orion Kitabevi.
- Neal, L., & Cameron, R. (2019). *Dünya İktisat Tarihi* (1. b.). Ankara: Orion Kitabevi.
- Oswaldo, R. (2003). *Kalkınma Efsanesi* (1. b.). İstanbul: Çitlembik Yayınları.
- Öktem, M., Sadioğlu, U., & Turgut, N. (2017). Yönetmel Sürecin Bir Fonksiyonu Olarak Kurumsal Sosyal Sorumluluk . *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 5(1).
- Ören, K. (2011). *Sosyal Politika*. Ankara: Pelikan Yayınları.
- Özel, A. P. (2015). Çevresel Aktivizm Halkla İlişkiler ve Yeşil Aklama Üzerine Kuramsal Bir Bakış. *Selçuk İletişim Dergisi*, 4(8), 73-89.
- Öztürk, N., & Bayraktar, Y. (2010). *IMF'nin Değişen Rolü ve Gelişmekte Olan Ülke Ekonomilerine Etkileri* (1. b.). Ankara: Palme Yayıncılık.
- Özüpek, N. (2013). *Kurum İmajı Ve Sosyal Sorumluluk* (1. b.). Konya: Eğitim Kitabevi.
- Panitch, L., & Gindin, S. (2019). *Küresel Kapitalizmin Oluşturulması* (1. b.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Pfeffer, J. (1995). *Rekabette Üstünlüğün Sırrı İnsan* (1. b.). İstanbul: Sabah Kitapları.
- Piketty, T. (2014). *Kapital*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Poggi, G. (2007). *Devlet*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Polanyi, K. (2020). *Büyük Dönüşüm* (15. b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Poole, R. (1993). *Ahlak ve Modernlik* (1. b.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Pringle, H., & Thompson, M. (2000). *Marka Ruhu, Sosyal Sorumluluk Kampanyaları ile Marka Yaratmak* (1. b.). İstanbul: Scala Yayıncılık.

- Rifkin, J. (2014). *Üçüncü Sanayi Devrimi* (1. b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rivero, O. (2003). *Kalkınma Efsanesi* (1. b.). İstanbul: Çitlembik Yayınları.
- Roy, A. (2015). *Kapitalizm: Bir Hayalet Hikayesi* (1. b.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Saad-Filho, A., & Johnston, D. (2014). *Neoliberalizm* (2. b.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Seyidoğlu, H. (1992). *Ekonomik Terimler Sözlüğü* (1. b.). Ankara: Güzem Yayınları.
- Smith, A. (2006). *Milletleri Zenginliği*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Smith, A. (2018). *Ahlaki Duygular Kuramı* (1. b.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Stiglitz. (2018). *Küreselleşme Büyük Hayal Kırıklığı* (1. b.). İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Şenol, L., & Tekin, V. N. (2007). *İşletme Kavramlar İlkeler İşlevler* (1. b.). Ankara: Seçkin Kitabevi.
- (2014). *Şirketler İçin Sürdürülebilirlik Rehberi*. İstanbul: Borsa İstanbul.
- Tanıtıran, H. D. (2017). *Enerji ve Emperyalizm* (1. b.). Ankara: Redaksiyon Kitap Yayınları.
- Tanuro, D. (2011). *Yeşil Kapitalizm İmkansızdır* (1. b.). İstanbul: Habitus Yayıncılık.
- Taşkesen, S. (2010, September). Spatial-Temporal Fixes And Hegemonic Transitions In The Historical Capitalism. Ankara.
- Tekinay, A. (2005). *Ana Sayfa*. Eylül 21, 2019 tarihinde <https://capital.com.tr/capital-dergi/capitalde-bu-ay/sosyal-sorumluluk-para-da-kazandiriyor> adresinden alındı
- Thurow, L. (1994). *Kıran Kırana* (1. b.). İstanbul: Afa Yayıncılık.
- Top, S., & Öner, A. (2008). İşletme Perspektifinden Sosyal Sorumluluk Teorisinin İncelenmesi. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), 97-110.
- Top, S., & Öner, A. (2011). *Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(25).
- Turner, B., & Khonder, H. H. (2019). *Küreselleşme: Doğu ve Batı* (1. b.). Ankara: Koyu Siyah Yayıncılık.
- Ural, E., & Yılmaz, E. (2005). İşletmelerin Sosyal Sorumluluklarının Bağımsız Onayı: SA 8000 Halkla İlişkiler. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*(23).
- Van Het Hof, S. D., & Hoştut, S. (2015). *Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Kavramlar, Uygulama ve Örnekler* (1. b.). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Walberg, E. (2014). *Postmodern Emperyalizm* (1. b.). İstanbul: Say Yayınları.
- Wallerstein, I. (2005). *Dünya Sistemleri Analizi Bir Giriş* (2. b.). İstanbul: Aram Yayıncılık.

- Wallerstein, I. (2016). *Tarihsel Kapitalizm* (7. b.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Wallerstein, I. (2018). *Ütopistik Ya Da 21. Yüzyılın Tarihsel Seçimleri* (1. b.). İstanbul: bgst Yayınları.
- Wallerstein, I., Collins, R., Mann, M., Derlugian, G., & Calhoun, C. (2019). *Kapitalizmin Geleceği Var mı?* (2. b.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Wapshott, N. (2017). *Keynes Hayek Modern Ekonomiyi Tanımlayan Çatışma* (1. b.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Weber, M. (1997). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Yemişçi, D. A. (2010). *İşletmelerin Sorumluluğu : Sosyal Politika ve Sosyal Sorumluluk Kavramları Işığında Bir Değerlendirme*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi S.B.E. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- Yergin, D. (2019). *Petrol Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü* (11. b.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yılmaz, H., & Acar, A. (2021). Sosyal Devlet Olabilmenin Anahtarı: Sosyal Politikalar Geliştirebilmek. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 4738-4759.
- Zabcı, F. (2003). Sosyal Riski Azaltma Projesi: Yoksulluğu Azaltmak Mı, Zengini Yoksuldan Korumak Mı? *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 58(1).
- Zabcı, F. (2017). *Dünya Bankası Yanılsamalar ve Gerçekler* (2. b.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Zubritski, Mitropolski, & Kerov. (2009). *Kapitalist Toplum* (9. b.). Ankara: Sol Yayınları.